

Н

В

М

Л

С

Л

О

Ф

О

Ж

В

Н

У

Д В У

П. ЛІСОВИЙ

НАШІ СЛОБОЖАНИ

ЕПІЗОДИ З ЖИТТЯ ТА ІСТОРІЇ СЛОБОДИ
ВОРОНІВКИ, ЩО НА СЛОБОЖАНЩИНІ, ЗА-
ПИСАНІ СИЛОЮ ГУДИМОЮ-ЗАГОРУЙКОМ

Частина перша : СТАРИЙ РЕЖИМ

Державна ордена Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КПРС

-3-

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ

1980

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Укрголовліт № 77/Д. 9/IV 1930.
Зам. № 1453. Тираж 5.000.

Обкладинка худ. Б. Мвя

І. ВСЕ ЙДЕ, ВСЕ МИНАЄ

Так сказав наш незабутній поет. А один стародавній геленський філософ за кілька тисячоліть до нашого часу висловив думку, що все, мовляв, тече. І от я, Сила Минович Гудима - Загоруйко, мешканець слободи Воронівки, що на Слобожанщині, з походження селянин, трудящий, службовець Воронівської сільради, де я відаю актами громадянського стану (скорочено іменуємих ЗАГС'ом), постановив собі за мету описати деякі події з історії нашої слободи.

Велика доба наша, свідками і учасниками якої ми є, потрясла всім світом. Те, що почиталось за нерушиме — впало; погляди й звичаї, на яких сотнями років тримався світ, оказались непотрібними; складна будова суспільства революцією була розбита й зруйнована і на уламках старого будується нове життя.

Наприклад, віра в бога. Як вона міцно тримала в своїх пазурях людей! А тепер? Гай - гай! Віра в бога розхиталась, а в церквах скоро горобці цвірінькатиуть, коли раніше їх не обернуть під клюби та сельбуди.

І подумати тільки, що все це зробили робітники та „репані мужики“, що на них ще так недавно кожний, хто тільки хотів, міг їздити. Ви тільки собі подумайте.

Така, наприклад, поважна людина, як Гордій Онопрієвич Онучка, пан на всю губу, що мав у нас у слободі двоповерховий будинок, а за Байраком хутір в 300 десятин землі, тепер у місті Ен, кажуть, золотарем на бочці їздить. А Клим Негреба, його колишній підпасич, що по його спині не раз Гордія Онопрієвича гарапник гуляв, зараз мало не цілою губернією заправляє. Чи думав Гордій Онопрієвич, що так світ перевернеться і чи не придержав би він тоді трохи свого гарапника? І чи думав сам Клим Негреба, коли чухав збиту спину, що революція його так високо вознесе і він опиниться в числі правителів наших? А чи думала коли донька Гордія Онопрієвича, Орина Гордієвна, коли виходила заміж за відставного корнета гвардії Валерія Віталієвича Черногуза, що їй доведеться в портовому шиночку в Марселю — он куди доля занесла! — прислужувати п'яним матросам? А його синок? Він тепер ходить на заробітки з сокирою і пристав у прийма до рябої Лукії Громихи, опасистої баби, з таким обличчям, ніби на ньому, — за висловом нашого ж таки старого прислів'я, — чорти горох молотили. Вибачте на цім грубим слові, ми, люди прості й сільські, іноді любимо густо посолити.

Так от, наприклад, оця сама історія Гордія Онопрієвича та його підпасича — Кліма Негреби. Чим не роман? Другий, би, використавши як слід матеріял, міг би романа на двадцять аркушів стругнути і великої собі слави зажити. Але як ти тієї слави заживеш на селі? Щоправда, і ми, сидячі тут, у себе в слободі, дещо почитуємо з сучасної літератури української, і радіє серце наше, бачачи розквіт її. Росте

вона, квітне! Так ото, кажу, сидячи у себе в слободі, — а ночі у нас зимою довгі - довгі, так що не знаєш, куди той і час дівати, — вирішив і я собі на старість літ прислужитись рідному слову. А тут іще й та думка, щоб і спогад якийсь нащадкам полишити. Купив паперу та й давай komponувати. Компонував, komponував та тоді й сунувся якось до столиці нашої пролетарської, до земляка одного, що письменником вважається, з драмованою поемою на двадцять чотири картини з сучасного селянського життя. Називалась поема „Повадяться вовк до отари, всіх овець передавить“. Наш драмгурток дуже хвалив її (проте ставити відмовився, бо каже, декорації багато коштуватимуть), так що я мав надію, що землячок зробить мені протекцію і поема моя побачить світло столичної рампи. Прочитав земляк мою поему та й говорить:

— Про драму вашу поговоримо потім, а тепер давайте, я вас поведу по редакціях та познайомлю з деякими поетами сучасними та письменниками!..

Хитрий, сто біса, був землячок! Як пішли ми по редакціях, як подивився я, скільки там того письменницького люду товчеться, то аж за голову вхопився. Така вже ми, здається, нація поетична, що все, що переживаємо, хочемо на папір перенести.— „Кому повем печаль мою!“— А як розповіли про печаль, то й годі, сидимо та пупа чухаємо. Справді, ми великий чухраїнський нарід, як то нам талановито розповів вельмишановний т. Остап Вишня, що містить свої фейлетони у найбільшій українській газеті „Вісті ВУЦВК'у“, що її ми в сільраді щодня колективно читаємо.

Я прохаю вибачити мені, коли я щось тут не так написав, бо зовсім не маю на думці когось образити, а тим паче сказати, що в нас немає талантів. Талантів у нас скільки хочете, і то непогані таланти. Та, коли я побачив таке велике стовпище коло Парнасу та Ка-стальського джерела, то мені стало лячно і я одразу ж сказав собі:— „Куди нам з нашим глеком!..“— і забрав свою драмовану поему від земляка. А він, віддаючи мені її, говорив:

— У вас, говорить, Сила Минович, з поемою не витанцьовується. Ви, говорить, попробуйте краще писати прозою!..

Я промовчав, а сам собі міркую, що з поемою у мене не витанцьовується не тому, що в мене нема поетичного хисту, а через те, що наша Воронівка не має свого Парнасу, а насипати такого ніхто досі не догадався, бо ж відомо, що на Україні за Парнас правлять могили і не без успіху. Правда, і в нас є гори, от хоч би й Бугаєва гора. Але вона нам не тільки ніякої користі не приносила, а навпаки, велику шкоду, бо цілі покоління слобожан наших на ній свої вози ламали. Так ми оце самооподаткувалися на дев'ять тисяч карбованців та колективними зусиллями взяли й прокопали її, так що не будемо вже більше ні возів ламати, ні за десять верстов кругом її об'їздити. Було у нас і джерело хороше в Прядчиному урочищі. Правда, поетом воно нікого з слобожан не зробило, але вода була у нього солодка. Та треба ж було одній причині статись. Як був ото землетрус у Японії і коли мало не вся Японія провалилась у море, наше джерело взяло й раптом усохло. Звернулись ми з цього

приводу до баби Онищихи, що є у нас найпервейша ворожка на всю околицю і „спец“ чисто по всіх справах, так вона от що авторитетно нам заявила.

— Ото, мої голуб'ята, каже, був у Гапонії землетрус, так земля на дванадцять верстов провалилася, а у нас на дванадцять верстов піднялась. То ж через це і джерельце всохло. А ще скажу вам: був у мене старець один прозорливий, так говорив:— „Покайтеся, бо й річки, і криниці, і ставки усохнуть і буде мор морський!..“

На тому наші слобожани й заспокоїлись, сказавши:— На все воля божа!— геолога не запрошували, бо дорого коштує, а про меліоратора просто забули спитати. Так без джерела ото тепер і живемо.

Але я збочив. На чому ми, пак, з вами зупинились? На історії пана Онучки, здається. Так от, скільки то у нас таких історій було! Як подумаєш про це все, як пригадаєш, які зміни ми пережили і переживаємо, то зідхнеш і за старою звичкою скажеш:— „Господи, господи! Як то на світі все переміняється!“

Були то все люди порядні, статечні, багаті, мали хутори, будинки, добра всякі, до церкви були усердні, царя почитували, ходили гарно, їли смачно, а на нас, маленьких людей, і уваги не звертали ніякої. Що ми були для них? Так, храпаки якісь. Наступи вони на нас ногою, ми й писнути не посміли б. Кивни вони на нас пучкою, ми б на череві до них полізли. Накажи вони нам плигнути у воду сторч головою або провалитись крізь землю, ми б і плигнули і провалились би. А заступитись за нас не було кому. Ми були гній, ніщо!..

Та наша Воронівка була лише краплею у великому морі народньому. Таких Воронівок у нас тисячі, а в кожній були свої Онучки, свої дуки і своя біднота. Над Онучками стояли вищі,— купці, капіталісти, заводчики, акціонери, генерали, поміщики, князі, міністри і, нарешті, сам августейший. І вся ця згряя сиділа на народній шиї і ссала його кров. Та на щастя в кожній Воронівці був і свій Клим. І от раптом вся ця стара будова завалилась.

Було колись,
Не вернеться...

Отже й ці слова нашого геніяльного поета можна прикласти до подій днів наших. Все старе пішло прахом. Життя, що раніше було затиснене в жорстокі лещата, тепер вирвалось на простір, як виривається річка з - під зимової криги і ген - ген розливається, так що й берегів не видно!..

Подумати тільки, що там, де колись був Чугайчин шинок, тепер горить вогнями сельбуд. В будинкові Онучки міститься райвиконком. В крамниці Кіндрата Опанасовича Кривенького торгує кооперація, в попівському будинкові збирається комсомол, на Онуччиному хуторі працює колектив.

Все перемінилося, аж очам своїм не віриш. І чим далі живеш, тим більше переконаєшся, що дуже молоде життя, що міцно закорінюється воно в землю, що буйний воно лист випускає.

Діти й онуки наші, що не бачили на власні очі, як те нове виборювало собі право на життя, хай вчаться у старших, хай бережно збирають усі пе-

рекази про героїчну добу нашу, щоб потім хтось новий, зібравши все це до купи, міг би написати історію того, як у перші роки революції батьки їхні будували Комуни.

* * *

Минув майже рік з того часу, як були написані ці рядки, і наша республіка за цей час пішла далеко по шляху соціалістичного будівництва. Ми будуємо нові заводи - велетні. Ми не тільки втілюємо п'ятирічку в життя, але й поставили своїм завданням ту п'ятирічку виконати за чотири роки. Тільки цими днями мені на очі попався один журнал, де про Україну було написано таке:

„Патріярхальна гоголівська (sic!) ¹⁾ Україна померла і не воскресне.

Зараз росте й будується Радянська Україна з металю, Україна індустріялізована, електрифікована, хемізована.

За останніми підрахунками Геологічного комітету запаси кам'яного вугілля й антрациту в Донбасі вираховуються *більше ніж в 66 мільярдів тонн*. Кількість антрациту в Донбасі майже дорівнюється *всім* запасам антрациту в решті Європи, Америки і Австралії.

А залізні руди (50—70% заліза!), що випираються із вузької „щілини“ (не ширше 6,4 кілометрів) між гранітами й гнейсами на Криворіжжі! А руди керченські, руди манганові

---

¹⁾ А чи була коли Україна гоголівською?— Увага редактора нарисів.

нікопольські, камінна і самоосадочна сіль, фосфорити, високоґатункові каоліни, руди живого срібла та інші копалини.

Металізація, механізація, хемізація, електрифікація знаходять *надзвичайно сприятливі умови на Україні.*

Аґрарно - індустриальна УСРР перетвориться в індустриально - аґрарну.

Найбільше капітальне будівництво України намічено в Донбасі, де на проходку нових, на реконструкцію та поширення старих шахт, на їх механізацію за п'ятирічкою перебадчені витрати в розмірі 430 млн. крб.

На залізні руди Криворіжжя вкладення намічались за п'ятирічку в розмірі 45 млн. крб.

Виростуть нові доменні печі, нові найбільші заводи в Кривому Розі (192 млн. крб.), в Запоріжжі (140 млн. крб).

Майбутній промисловий комбінат - гігант на дніпровській гідроцентралі — могутній фундамент для індустриалізації України.

Дніпрельстан — одна з найбільших гідро станцій в світі. Навіть знаменита Ніягарівська гідростанція менша за Дніпрельстан.

Машинобудівництво, хемічна промисловість, харчова промисловість широко розгорнуться. Одночасно Україна перебудує і своє сільське господарство.

Наркомзем УСРР в останній час висунув *плян суцільної колективізації України. За цим пляном все сільське господарство України по-*

винно бути цілком колективізовано уже на кінець п'ятирічки“.

Настільки багата наша Україна. Настільки широкі обрії перед нею відкриваються. Журнал тільки забув згадати про Харківський Тракторбуд, що випустить 60.000 тракторів на рік. Щождо суцільної колективізації, то ми її здійснимо не на кінець п'ятирічки, а протягом 1930 - 31 року.

Колективізація зрушила досі інертне село. Докотилась вона і до нас. У Воронівці, наприклад, сотня за сотнею ухвалюють вступати до колективу.

Межу старого перейдено. Село остаточно стало на шлях соціалізму. Честь і слава тим проводирям і борцям, честь і слава комуністичній партії, що цей шлях селу показали і по ньому його ведуть!

Страшні роки лишилися позаду. А попереду ясна путь, в кінці якої стоїть прекрасний будинок, ім'я якому — Соціалізм!

II. ПЕРШІ ПОСЕЛЕНЦІ

Це було в 16.. році. Стояв теплий день. Запашний синій степ розіслався настільки хватало око і коливався травами вище чоловічого зросту. Стань козак на коні в тій траві — і то сховається. Надінь він на списа свою шапку з червоним верхом — і то вона загубиться серед розкішних степових квіток. Тільки й порушували одноманітність цього зеленого простору одинокі могили, що бовваніли в далині, обкутані якоюсь таємничою давниною. Хто ходив колись цим степом, хто насипав ці високі могили? Кого ховали вони під собою? Чиї орди проходили тут і хто напував своїх коней у цих тихих степових річках?

Мовчав степ. Тихо коливалась трава. А вгорі, розправивши свої могутні крила, кружляв над степом орел і своїми гострими очима дивився на землю, шукаючи там собі здобичі. Он раптом схопився сагайдак і прудко понісся травою, відкинувши назад роги. Он перебіг крадькома степовий вовк, що його денний сон хтось порушив. Он тихо прошмигнула травою лисиця, шукаючи собі кращого захисту. В степу, до того мертвому, раптом сталась якась зміна, живі створіння, що до цього спокійно спали, або шукали собі поживи, нашорошували вуха; ніби почувши якусь небезпеку,

вони кидались у розтіч або завмирили на місці. Тільки один орел так само гордовито плавав у синіх високо-стях, не звертаючи ні на що уваги. Раптом він зупинився в своєму могутньому леті і як стріла впав на землю.

— Бачили, тату?— спитав чийсь молодий голос, а другий поважний, відповів:

— Тепер він уже десь свіжує свою здобич і рве живе м'ясо!..

Голоси ці належали двом козакам, що були захо-вані високим терновим кущем, що бо - зна яким по-битом у цьому дикому степу виріс. Перший був став-ний молодик, високий, смуглявий, в кармазиновому жупані. Дорога шабля і два турецьких пістолі, що стреміли у нього за поясом, а також і вся молода його постава, показували, що належав він не до простого козацького роду. Другий був опецькуватий, з дов-гими сивими вусами й оселедцем, що був закинтий аж за вухо; і одяг у нього був простіший; тільки роз-кішно оздоблена шабля прикрашувала його. Сірі очі дивились суворо; в них давно погас огонь молодости й захвату, а лишилась тільки одна холодна розважли-вість та рівновага. Це були Сотник Панько Пушкар та його син Петро. Вони кілька хвилин мовчки диви-лись на те місце, де впав орел. Потім старий Пушкар похитав головою і сказав:

— Отак колись старий Хміль налітав на своїх во-рогів. Високо літав батько та рано пішов у землю, не докінчивши свого діла!— і сум ліг на обличчі старого.

Орел знизу звівся і почав підноситись догори. Скоро він був так високо, що обернувся в цяточку, а потім

і зовсім зник. Петро весь час захоплено стежив за ним. Схилившись на гриву коневі, він так замислився, що батькові аж двічі довелося гукнути на нього. Ніби прокинувшись від сну, Петро перепитав:

— Га? Що таке, тату?...

— Їдь, кажу, назустріч нашим і веди їх сюди, а я тимчасом, пошукаю місця для табору, бо тут, певно, десь недалечко є річка!

Петро торкнув острогами коня і скоро його постать зовсім зникла в цьому царстві трав, тільки зрідка мелькав червоний верх його шапки над зеленим килимом степу. Так він їхав мо' з годину, поки не зустрів великого обозу, що довгою валкою розтягся степом. Спереду, з боків і позаду їхали верхові козаки, що стерегли обоз на випадок наглого нападу. Коло возів ішли мовчки погоничі. Воли були зморені, люди теж. Немазані колеса немилосердно скрипіли, плакала малеча, зацитькувана матерями, зрідка тихо гукав погонич на волів, помахуючи довгим батогом. По всьому було видно, що мандрівники давно вже в дорозі. Це було помітно по виснажених обличчях, по обірваному одягові, по схудлих, не дивлячись на розкішну пашу, волах. Був це саме час, що лишився в історії України під назвою Великої Руїни. Це було тоді, коли вся Правобережна Україна, за угодою московського та польського урядів, мусіла лишитись на вікі вічні „Диким Полем“ Та вона й так, через постійні чвари гетьманів, через довгі війни та напади татар, через наскоки та походи польського війська, лежала в згарищах, була обернута з колись розкішної та густо заселеної країни, в пустелю, і людські кістки тліли

в степу неприкриті нічим, крім синього неба. Це був час, коли з Правобережжя зганяли цілими селами людей на Лівобічну Україну, спустошуючи й винищуючи цілі околиці. Над селами розлягалися плачі, гірше невольничих. Тисячі холодного, голодного й обдертого люду блукали місяцями по степу, мерли від пошестей, терплячи всілякі злигодні. А на нових місцях, замість обіцяних вольностей, переселенці потрапляли в лабеті козацької старшини, що тільки но почала вбиватись у колодочки, цих новоявлених українських панів, що захопили раніше всіх млини-перевози, рибні лови, кращу землю. Та хоч би хто й хотів самотійно сісти на землю, то не було з чим, і хоч - не - хоч, а доводилось іти в підсусідки до багаті старшини, другими словами, лядську неволю міняли на неволю у своїх „рідних“ панів.

Сотник Пушкар вступив ще зовсім молодим до війська Хмельницького, ділив разом з ним усі перемоги й поразки. Вибившись із козацьких низів у старшини, він зберіг свої демократичні традиції і стиحا посміхався з недавніх неоковирних козаків, що почали наслідувати польські панські звичаї і часто кепкував з них в гурті своїх близьких. Коли надійшов йому наказ кидати рідний хутір, він цілу ніч просидів на ганку, палячи свою люльку. Потім, ніби вирішивши щось кріпко і остаточно, він обійшов навколо хату, подивився на небо, що починало рожевіти на сході, й пішов спати. Другого дня зібрав всіх своїх побратимів по походах і заявив, що рушає на нові землі. Хто хоче, то хай їде з ним, а хто не хоче то того він не силує. Через те, що всі вірили своєму старому

сотникові, то нікого й не знайшлося, щоб захотів лишитися.

— Куди ти, сотнику, туди й ми з тобою!..

Петра тоді не було на хуторі, а набирався він мудрости книжної і всякої іншої в Київській Академії. Батько негайно послав за ним гінця. І от одного дня, запаливши хутір з усіх чотирьох сторін, старий Пушкар рушив у далекий поход. Переправившись через Дніпро, він повернув не на Золотоношу, як то йому було наказано, а на південний схід і йшов так весь час, боячись потрапити на очі як козакам гетьмана та братчиків - січовиків, що іноді бродили окремими ватагами по степу, не милуючи ні своїх, ні чужих,— так і татарам. Майже через місяць перебрались через Дінець і тепер ішли зовсім диким та безлюдним степом. Почуваючи себе вже зовсім безпечно від гетьманської руки, старий Пушкар став приглядатись до місцевости, де б можна було оселитись. Ось і зараз, відіславши сина до обозу, він тихою ступою їхав уперед, пильно навколо все розглядаючи.

Люди й воли вже зовсім приставали, коли Петро зустрів обоз.

— Поганяйте, хлопці, за мною! За якусь годину станемо на нічліг!

Справді, сонце вже схилялось на захід, а степ ставав ще прекраснішим. Вітер стих, від квіток ішли густі пахощі, висока трава стояла нерухомо. Всі дивились на цю розкішну, родючу землю з мовчазною заздрістю.

— От де оселитись!— вирвалось у когось.

— Еге, оселись, а другого дня тебе татарин на аркані поведе. Ні, старий Пушкар таке місце вибере,

що чортового батька нас хто дістане. Я вже знаю його!..

Почало вже сутеніти, коли в степу почувся різкий свист. З обозу відповіли таким же свистом і скоро спереди показався сам сотник.

— За кілька гонів річка, там спочиватимемо!— сказав він і повернув коня.

За годину коло річки, що бралася туманом, виріс табор. Вози поставили колом, запалили багаття, і кухарі почали готувати вечерю. Матері вкладали спати дітей, чоловіки розпрягали волів, і пустили їх просто в степ. Степ ніби ожив від присутності людей.

Після вечері Пушкар, коли запалили люльки, скликав раду. Він заявив, що вони дійшли, приблизно, того до місця, про яке він думав і що можна вже і не йти далі, треба тільки вибрати позручніше місце для поселення. Обоз лишиться тут на кілька день на відпочинок, а він з кількома чоловіками завтра рушить на розвідку, щоб вибрати місце для хутора.

Всі на це пристали і розійшлись спати. На небо викотився серп місяця. Проспівав півень в обозі. Мутно маячили вартові в степу, що обпершись на рушниці і вслухаючись в степову тишу, вартували міцний сон табору.

* * *

Другого дня п'ять верхових козаків на чолі з Пушкарем рушили ввєрх по течії річки, за старшого в обозі лишився Петро. Кілька разів Пушкар зупиняв коня і оглядався навколо, але по його обличчі видно було, що це не те, чого він шукав. Опівдні річка повернула

на північ, скоро показався високий берег, вкритий густим лісом.

— Ану, пошукай броду! — наказав Пушкар одному з козаків,

Той кинувся з конем у воду, але річка була глибока і він скоро повернувся назад.

Проїхали ще годин зо дві, зрідка перекидаючись словами. Раптом перед їхніми очима відкрилося щось подібне до лиману, зеленого від очерету. На його ясно зеленому килимові виступали темними купами дерева. Досвідченим оком скинув старий Пушкар місцевість і, повернувшись до козаків, сказав:

— Здається, хлопці, це те, що нам треба!..

Річка робила тут велику закруту й підходила до самого лісу, потім знову повертала на схід. Посередині цієї луки були розкидані не дуже високі піскуваті горби, що на весні роз'єднувались водою. Навколо було кілька більших і менших озір.

— Здається, що так! — знову сказав старий Пушкар, коли вони з'їхали на найвищий горб, звідки можна було оглянути всю місцевість.— Вода є, риба є, ліс є, земля під боком, саме раз. А за очеретами та чагарниками чортового батька нас дістане татарин, хіба тільки зимою. Як гадаєте, хлопці?..

Хлопці кивнули на знак згоди головами. Злізли з коней і почали уважніше оглядати місцевість та досліджувати. Коли вечором сиділи коло багаття, то Пушкар казав:

— Далі йти нікуди. Місце підходяще, і я лишаюсь тут. А кому неохота буде, хай пошукає собі кращого!

Так повстала Воронівка. Чому її так назвали, хто придумав цю назву, так і лишилось невідомим. Відомо лише те, що через кілька років по приході Пушкаря на нові місця, воронівська сотня значилась у реєстрі Енського слобідського козачого полку; вона була сама дальша на південь, і займала землі в прикордонній з татарами смузі. За цю смугу між Москвою та Кримом весь час точилась боротьба. Кримський хан, узнавши, що „черкаські люди“ оселяються на його землях, одписав московському цареві, щоб той наказав їм вибратися. Москва, як звичайно, хитрувала, заявила, що вона не вільна розпоряджатись „черкаськими людьми“, але постарается їх вговорити аби вони покинули спірну землю. Розуміється, ніхто й не думав цієї обіцянки виконувати.

Тимчасом козаки сотника Пушкаря будувалися на новому місці. Першу зиму пережили в куренях, а другого літа на піскуватих горбах виросло щось із двадцять хат,— цілий хутір, що скоро заселився. Та не тільки на місці теперішньої Воронівки кипіла робота. Уверх і вниз по річці росли хутори, а то й цілі села. Край швидко залюднювався. Земля була родюча звіря, птиці, риби було досить, ліс недалеко. Розорювались ялові степи і пшениця колосилась вище чоловічого зросту. Життя текло кілька років мирно, не рахуючи тих дрібних сутичок з татарами, що як на той час були звичайними. Нові оселі хоч формально і були під московською рукою, хоч вони й були включені до складу одного із слобідських полків, але тієї залежності не почували. Але порядки в нових поселеннях не всюди були однакові. В одних панували

демократичні порядки на виборних засадах, а в других уся повнота влади скупчувалась в руках сотників та військових, що за їхнім проводом посполіти прийшли на нові землі.

Одні слободи були цілком вільні й обирали своїх отаманів та раду, що й творили весь суд і розправу; другі ж, фактично, залежали від своїх панів, що зайнявши „займанщину“, кликали до себе людей, обіцяючи їм різні „слободи“, і, допомагаючи їм будуватись та обзаводитись господарством, потім виклопочували собі грамоти та універсали, за якими і земля і люди закріплялись за ними. Та скоро між окремими панами почались чвари за „займанщину“. Кожний намагався захопити собі кращий шматок землі, перевози і лови,—одно слово, повторювалась стара історія. Чвари за „займанщину“ доходили до того, що озброєні ватаги виступали одна проти другої і за якогось там перевоза розбивали одна другій голови.

Сотник Пушкар був у стороні від цих чвар. Хутір його стояв на тім місці, що й досі в слободі називається „Могилками“. Це була вузька піскувата коса, що омивалась з трьох боків водою. Тут же були розкидані й хати його найближчих побратимів: решта оселилась на других горбах, що буди розкидані по всьому лиману. Місце було вибрано настільки вдало, що коли б подорожній їхав степом, то він міг спокійно проминути новий хутір, навіть і не підозріваючи, що поблизу живуть люди.

Хутір багатів. Щороку сюди приходили все нові й нові переселенці і селились серед очеретів та чагарників. Слобода росла.

Петро Пушкар не жив при батькові. Хоч слава Січі Запорізької в той час уже примеркала, а сама вона роздиралась з середини боротьбою різних партій, все ж старий Пушкар послав на Січ сина, щоб він там набирався військової науки. Авреоля Січі все ще сяла і Січ вважалась за той вищий козацький університет, де остаточно одшліфовувалась вдача козака, його лицарське обличчя та військовий хист. І хоч уже багато українських старшин неохоче своїх синів туди посилали, хоч у самій Січі з боку „черні“, з боку козаків-нетяг була гостра ненависть до хуторських кармазинників і не раз вони їм загрожували киями, хоч старий Пушкар і хитав головою, слухаючи іноді на своєму хуторі оповідань випадкового подорожнього про ті нові зміни та порядки, що їх намагалися запровадити на Гетьманщині і на Січі, — все ж він вважав, що син його мусить пройти там курс науки і послав його туди. Прощання було суворе і коротке, тим більше, що й сам Петро нудився на хуторі і хотів скоріше потрапити на Січ, про яку він так багато наслухався від батька та його товаришів. Весняного ранку, коли степ зацвітав, коли він ніжно зеленів, група верхівців виїхала в степ. Доїхавши до того місця, що й зараз зветься Татарським бродом, старий Пушкар зупинив коня і сказав:

— Ну, прощай сину! Та пам'ятай над усе, що у нас тепер розвелось багато своєї погані, що тільки знають, що про ґрунти та хутори дбати!— і старий похилив голову.— Хто його зна, що з того вийде!— сказав він згодом.— Та думаю, що ти не заплямуєш ні своєї, ні моєї чести тими ласощами нещасними!

З цими словами батько обняв сина. Петро був трохи зворушений, але його уява малювала йому низове товариство, фантазія, збуджена батьковими оповіданнями, літала десь далеко, і це переважало чуття розлуки з батьком і він радий був, що старий не зтягав прощання. Петро виріс в товаристві свого батька та його козаків, не мав він ні брата, ні сестри, а мати давно померла. Ніколи його ще не пестила ніжна рука жіноча, не зривав він у вишнику першого солодкого дівочого поцілунку, не милувались ним карі очі... Був суворий, любив самотність, над усе любив полювати, годинами гасати степом на коні навипередки з вітром, і привчав себе до суворого життя козацького. Уява йому малювала широкий шлях і в своїх мріях іноді бачив він, як бунчуки схиляються перед ним, а в руках булаву.

Петро й двоє його джурів поволі віддалялись від хутора, і коли вже було видно тільки їхні шапки, старий Пушкар підвівся на стременах і махнув востаннє рукою. Повертався назад, не промовивши й слова. Тільки коли зліз на подвір'ї з коня, то сказав старому побратимові своєму, Омелькові Печериці:

— Вилетів молодий орел з гнізда! Та нехай погуляє. Не сидіти ж йому у запічку; не робитись йому пічкуром, не козацьке то діло!

— Та то так, пане сотнику!— відповів Печериця.— І то, як подивишся на наших молодиків, то вони більше нічого й не знають, крім жіночої спідниці. Пху!— і старий сердито плюнув, висловлюючи тим всю свою огиду до молодого покоління.

Життя на хуторі текло мирно. Минав рік за роком. Про Петра не було ні слуху, ні духу, наче він у воду впав. Старий Пушкар нічим не показував своєї туги за сином, тільки іноді вночі, коли сидів самотньо на ганкові з люлькою в зубах, з його грудей виривалось щось вроді похоже на зідхання. Не раз думав старий Пушкар післати когось на Січ розвідати про сина, але відкладав, гадав, що от - от сам він над'їде.

Та ось одного літа по степу пройшла тривога — орда татарська хмарою сунула на Україну. З далеких степових паланок прибігли втікачі і розповідали про страхіття татарського погрому; вночі було видно далекі заграви вогню і здавалось, що то горіло саме небо і степ.

При перших звістках про татар старий Пушкар зібрав усіх своїх козаків та посполитих і рушив на високий берег річки. Там вибрав гору, що її оточували дві глибокі балки, а схили були вкриті віковим лісом і почав будувати засіку, щось вроді невеличкого острожка. Для оборони це місце було якнайзручніше і старий Пушкар гадав, що він відсидеться від татар, поки надійде допомога. Засіка за кілька день була готова, човни, на випадок чого, були поховані в очерках, а в степ були вислані стежі. Так минуло кілька день. Одного дня просто у двір вскочив верхи молодий козак і схвильовано сказав:

— Татари, татари!.. Видимо - невидимо!..

— Де?..

— Вже за Гострою Могилою!.. Наші стежать за ними!..

— Давайте знак про небезпеку!

В лісі за горою був великий яр. Старий Пушкар розпорядився жінок, дітей, худобу відправити туди, сподіваючись, що там для них буде зовсім безпечно. В тому яру крім воронівців, поховалось багато людей і з інших хуторів.

В хуторі лишились тільки самі козаки та чоловіки з посполитих, що мали боронити його від татар.

Татари показали тільки надвечір, це був їхній передовий загін. Вони довго стояли на березі, про щось радячись та вимахуючи руками. Потім кілька чоловік з них спустились до річки і кинулись було плисти. Кілька пострілів з очерету примусили їх повернутись назад. Татари постояли ще трохи, потім повернули назад і зникли в степу.

Настала тривожна ніч. Видно було відсвіти далеких пожеж і потому, де горіло, старий Пушкар стежив за рухом орди. Було ясно, що татари на ранок повернуться і то з більшими силами. І справді, коли зійшло сонце, вони з'явились. Їх було так багато, що степ із зеленого став чорним, аж курів. Старий Пушкар, коли подивився на цю орду, то похитав головою і сказав:

— Ну, хлопці, нас, мабуть, пошлють татари на обід ракам. Та не годиться здаватися ворогові без бою!

Татари чомусь не поспішали нападати. Але старий Пушкар добре розумів, що то тільки воєнна хитрість. І справді, татари раптом посунули великою лавою, намагаючись оточити хутір з усіх трьох сторін. Козаки Пушкареви, що були розсипані по очеретах, зустріли їх пострілами з рушниць. Але вони не зу-

пинили ворога,— татари без великих втрат скоро перебрались на другий берег.

— Відходь до куренів!.. До куренів відходь!..— гукав Пушкар на своїх хлопців.

Татарам все ж таки було важко наступати. Коні провалювались в ковбані, заплутувались в чагарнику, ламали собі ноги через корчаги, що були сховані під водою, а до того ж і влучні постріли вносили немале замішання в їхні лави. Сотня крок за кроком відходила до куренів, використовуючи кожний знайомий кущ, кожну горбовину, кожне дерево. Але з лівого крила сот три кінних татар прорвались і швидко просувались до хутора. Коли б Пушкар не помітив того своєчасно, то його б з сотнею було б одрізано від річки і взято голими руками.

— До човнів, до човнів!— загукав він, і всі кинулись до човнів, щоб переїхати на другий берег.

Коли вони були насередині річки, то татари вже бігали по хутору підпалюючи очеретяні стріхи будівель. За хвилину хутір палав, як висхла солома і дим чорним стовпом піднімався над ним.

Козаки зникли і татари даремно їх шукали. Тільки тоді, як козаки переплили вже річку, вони їх помітили і послали навздогін хмару стріл. Можна було сподіватись, що татари, спаливши хутір, на цьому заспокоються. Але роздратовані тим, що вони нашли хутір порожнім і тому не дістали бажаної здобичі, вони почали знову радитись. Старий Пушкар, дивлячись з гори на те, як горів його хутір, розумів, що справа повертається на зло. І він не помилився, бо татари вирішили дістати його й на горі. Вони поділились

на дві частини. Поки одна частина пускала по - дурному стріли через річку, друга, розділившись на два загони, пішла шукати бродів. Не минуло й години, як передові частини татар були вже під горою. З гучним криком вони пішли на приступ і що дужче їх відбивали козаки, то настирливіше лізли татари. Їх ставало все більше й більше.

— Зважайте!.. Зважайте!..— гукав старий Пушкар на своїх необачних козаків, що захоплені боєм, не помічали ще більшої небезпеки.

Та хоч і завзято билася Пушкарева сотня, але хоробрість мусіла поступитись перед силою. Ось уже січа кипить під самим зрубом засіки. Ось уже татари лізуть на самий зруб. Старий Пушкар, страшний і окривавлений, вимахує своєю кривою шаблею.

— Зважайте, хлопці, зважайте! — гримить його голос, покриваючи весь шум бойовища.

Хлопці зважали, але їх ставало все менше і один за одним падали вони під ударом татарських шабель. Ось уже лишилось їх п'ятдесят, ось уже лишилось їх двадцять п'ять, ось уже їх лишилось усього десяток, що на чолі з своїм старим сотником відбиваються від ворога.

Ось уже і цей десяток тане, і скоро лишається сам він із своїм старим товаришем Печерицею, що вгрузнувши по самі коліна в землю, люто відбивав удари двадцяти татар. Раптом татарин зі свистом опустив шаблю на шию старого Пушкаря. За мить він уже тримав його голову за чуба і з сміхом перекинув її через зруб...

Так загинула вся Пушкарева сотня. Місце, де колись вона билась з татарами, і досі в слободі зветься „Січчю“.

* * *

Петро тільки через півроку взнав про смерть батька. Він негайно ж вирушив додому, зібрав тих небагатьох людей, що чудом залишилися живими від татарського погрому і почав відбудовувати хутір. Між іншим лишився живий і Омелько Печериця. Його найшли тяжко пораненого під купою трупів:— залізний організм старого козака перемиг. Турботи про хутір забрали у Петра цілий рік. Сам Петро за ці роки відсутності змужнів, але його, як і раніше, не приваблювало життя в степовому хуторі. Він мріяв про ширшу діяльність, а тут ходили різні чутки про наміри царя Петра, що ось уже кілька років, як воював зі шведами та все тугіше затягав петлю над Україною. В самій Січі завзято змагалися дві партії, одна поміркована, що стояла за мир з царем, а друга мріяла про свою українську козацьку республіку. Провадив якусь свою політику і старий гетьман Мазепа, цей старий лис, що користувався з одного боку, великим довір'ям Петра, а з другого боку, вів переговори з Карлом XII,— і, можливо, й сам мріяв про українську корону.

Петро Пушкар належав до молодого покоління української старшини, романтичні голови яких хвилювали славні події Хмельниччини. Ця нова генерація мріяла про те, як би об'єднати в одних руках обидва береги Дніпра, але ще більша ненависть у них була до Москви, в якій вони вбачали свого головного ворога. Петро

кілька разів їздив з Січі до гетьманського двору і там звернув на себе увагу Орлика. Доводилося Петрові бувати і в самому Батурині. Одного разу, коли він привіз листи, Мазепа пильно подивився на Петра і сказав:

— Чув, чув про твого батька. Добрий козак був!.. Петро мовчки вклонився.

— Любив старий Україну, болів її болями. А ти ж якої думки? Чи пам'ятаєш батькову науку?..

— Волю за Україну і жити і вмерти! — відказав Петро.

— Добре, сину, добре! — сказав на те гетьман:— Радий чути від тебе таке слово. Так думав і наш батько Богдан, так думали і батьки наші. Коли чого буде тобі треба,— так будь ласка, звертайсь просто до мене, завжди буду радий тобі зробити послугу!

Ото ж і не дивно, що Петро нудився на своєму хуторі і як тільки упорався зі справами, то залишив на ньому старого Печерицю, якому й доручив всеньке господарство, а сам знову рушив у дорогу.

Україна не переставала глухо хвилюватись. По корчмах, по ярмарках, по всіх шляхах та містечках ходили різні агітатори, що розповідали про те, як козаки гинуть на півночі на важких земляних роботах. Поруч з цим другі розказували про те, що на Гетьманщині касується старі вольності, що нова старшина та пани закріпачують посполитих людей, що скоро настане час, коли доведеться, мабуть, порохувати ребра кармазинникам за ті кривди, що їх вони чинять простому народові. Сліпі бандуристи оспівували старого Богдана, Перебийноса та Дорошенка, розпові-

дали про засланого на Сибір Самойловича. Москва теж усюди розсилала своїх воєвод та доглядачів, щоб вони пильно стежили за рухом і про все доносили цареві.

За таких обставин Карло XII рушив на Україну, а гетьман Мазепа відколовся від Москви. Петро Пушкаренко ще до цього мав таємне доручення від гетьмана піти у слободи та паланки степові вербувати охочекомонних козаків для Мазепи. Ось чому він знову опинився на своєму хуторі, де й збирав під свою корогву охочих. Тимчасом перехід Мазепи на бік шведів дав сигнал для посполитих чинити суд і розправу над своїми панами. Саме, коли Петро сидів у своєму хуторі, одного дня до нього сам не свій на змиленому коні прискакав сусіда — Оверко Манушка, власник сусіднього хутора. Був це чоловік величезного зросту і Манушкою його прозвали, мабуть, саме за цей великий зріст. Коли Петро вийшов назустріч гостеві, то Манушка кинувся до нього і мало не благальним голосом сказав:

— Пане Петре! Мої посполити збунтувались і грабують хутір. О, моя дружина! О, мої дітки!.. Пане Петре, допоможіть їх угамувати. Ви в силі це зробити!

Петро дещо чув про Манушку і, стримуючи посмішку, запитав:

— А пан за кого: за Україну чи за Москву?

Манушка спершу витріщив на нього очі, а потім, грізно блиснувши очима, закричав:

— Під три чорти вашу Україну і разом з нею Москву! Я за свій хутір! Хутір мені мій потрібен!..

— То нехай же тоді пан сам і хутір свій боронить!— відповів Петро і повернувся до хати.

Манушка лишився серед двору ні в сих, ні в тих. Потім вилаявшись, скочив на коня і поскакав назад.

Петрові не пощастило зібрати багато людей, та й справа не чекала, і тому він рушив у дорогу, щоб встигнути злучитися з козаками.

На цьому й кінчається козацький період для нашої слободи. Петро, коли виїхав з свого хутора, то скоро перейшов зовсім на службу до Мазепи. Був він, між іншим, і серед оборонців Батурина і його пораненого забрав Меншиков у полон і перевіз до Лебедина. Там після довгих катувань, бо у царських слідчих були відомості про те, що Петро возив таємні листи з Січі до гетьмана, його в травні місяці 1709 році скарано було на горло.

Але те, що Петро Пушкаренко опинився в мазепинцях, для слободи мало дуже великі наслідки.

III. ВОЛЬТЕР'ЯНЕЦЬ

Цар Петро суворо розправлявся з усіма прихильниками Мазепи; самих їх катували без милосердя, майно палили, людей посполитих убивали, а землю одбирали та дарували вірним слугам царським та тим українським старшинам, що перебігали на його бік. Слобода наша, тоді ще кілька хуторів, мирно собі жила і не гадала як біда насувалася. А в той час до неї наближалась карна експедиція, що складалася з ескадрона московських драгунів та трьох сотень Енського слобідського полку під корогвою осаула Пищи - Мухи та Оверки Манушки, того самого, що колись його Петро Пушкаренко вигнав з свого двору. Сараною, серед білого дня, налетіли вони на хутори, прочитали наказу про те, що молодий Пушкаренко є зрадник і оголошений поза законом, тому все його майно мусить бути знищене. Так удруге, за свою коротку історію, слобода наша пережила повний погром.

Кілька років на місці колись багатих хуторів лежали одні згарища. Трапилось так, що підчас Прутського походу Петра I тими місцями проїздив князь Куракін. Місцевість йому так сподобалась, що він постановив якимнебудь чином її собі придбати.

Вибравши якось слушну хвилину, коли цар був п'яний, і ласкавий до нього, він сказав:

— Ваша величність, є по річці Воронисі землі, що належали мазепинцеві Петрові Пушкаренкові. Місцевість і земля та мені дуже сподобалась, а не занята вона ніким. Віддай її мені!..

Цар любив Куракіна, бо той йому часто робив послуги по розпиту в „государевом деле“. Відомий був Куракін і на Україні. Коли в 1700 році на Україні виникли великі народні заворушення, цар власною персоною з'явився на замирення. Що то було за замирення, можна тільки догадуватись, а Куракін у цій справі був правою царською рукою. Одного разу, коли підчас цієї експедиції цар потрапив до рук степових опришків, відбившись від свого війська, то Куракін визволив його від неминучої смерті. Пригадавши це, цар сказав:

— Візьми собі ті землі, коли вони тобі подобаються. Дарю їх тобі і твоєму синові, а межі ти сам визнач!..

Так ціла величезна дача попала до рук князя, але він мало турбувався її заселенням, і землі ті продовжували лежати порожніми, тільки зрідка де - не - де був курінь або землянка. В лісах та степах було багато опришків, що грабували народ та купців, і це теж перешкоджало селитись тут людям.

Зате справжнім колонізатором був син князів Борис. Коли він перейняв спадщину від свого батька, то зараз же взявся до влаштування та заселення своїх пустопорожніх земель. Він набрав собі з „числа хитрих малоросів“ агітаторів і пустив їх по всій Україні за таким наказом:

— Якщо кому погано живеться у своїх панів, попів або монастирях, хай ідуть до мене на вільні землі на Воронисі!..

Доходило до того, що агітатори князя записувались у кріпаки до різних панів, і вночі тікали разом з їхніми людьми до князя.

Усіх цих утікачів князь брав під свою високу руку, а поскільки він був багатий, то біднішим панам не тільки не можна було сперечатись або судитись з ним, а просто й небезпечно було мати з князем конфлікт. Наскільки князь широко поставив свою агентуру видно з того, що на його землі тікали люди з Київщини, Полтавщини та Чернігівщини. Вони місяцями ховались по балках, яругах та лісах від переслідування своїх панів, від опришків та розбійників, поки діставались до міста. Не гербував князь і різними темними людьми та пройдисвітами, він тільки наказував їм змінити своє ім'я та прізвище і тоді вони могли спокійно жити на його землях. Хоч у князя і були великі маєтки в Росії, але звідти він чомусь не переселяв своїх селян, ось чому навіть двораки його складались виключно з українців.

Зрозуміла річ, що князь Борис не хотів задовольнитись тими землями, що їх колись подарував його батькові цар Петро, а намагався їх розширити, а через те, що царські слова „ти сам визначиш межі“ можна було тлумачити як завгодно, то князь і не хотів тих меж „визначати“ скоро. Ось чому вийшло так, що скоро всі дрібні українські пани примушені були або переступити князеві свої хутори „добровільно“, або вони були викинуті з них силою. Особливо цікава

історія трапилась між князем та Оверком Манушкою. Манушка, як і інші українські пани, володів землею на правах займанщини; вони займали пустопорожні землі та ялові степи, колонізували їх і потім закріпляли ті землі за собою відповідними актами, а оскільки кожний межі вказував так, як йому бог на душу положить, або скільки він міг захопити, то звідси мусіла виникати безліч конфліктів за ту саму займанщину. Акти того часу повні відгомонами отих сварок та судів за окремі урочища, лови, перевози тощо, при чому іноді діло доходило й до вбивства.

Манушка володів своїм хутором теж на правах займанщини. Скільки було у нього землі, він ніколи не цікавився, бо в тому не було потреби. Коли князь Борис починав заселяти свої землі на Воронісі, то йому зараз же спав на око Манушчин хутір. І він постановив прибрати його до своїх рук; з цією метою він навіть покумався з недалеким розумом Манушкою. Не раз куми пиячили цілими ночами на хуторі і в маєтку князя. Одного разу, коли Манушка напився так, що в нього очі стали лізти на лоба, князь спитав:

— А скажіть но, куме, на яких правах ви володієте землею й селянами?

Манушка, нічого не підозріваючи, виніс скриньку з паперами і поставив перед князем. Князь неуважно переглянув їх і сказав:

— Так - так! Земля дісталась вам по закону!..

Повернувшись додому, князь покликав до себе свого управителя Сугака,— з числа тих самих „хитрих малоросів“, що вірно служили князеві і який користувався необмеженим його довір'ям,— і довго з ним

про щось радився. Другого дня Сугак, навантаживши цілого візка винами, поїхав на хутір до Манушки. Гуляли в лісі над річкою Воронихою. Міцні вина скоро звалили Манушку з ніг. Тоді Сугак зняв з його пальця перстня з самоцвітом, покликав одного з своїх людей і, давши йому персня, наказав:

— Піди до пані і скажи, що пан велів дати ті папери, що вони з князем недавно переглядали!..

Манушчиха, що їй не раз доводилось виконувати різні примхи свого чоловіка, без слова видала папери. Сугак узяв їх і зараз же поїхав до князя.

— Ну, що, привіз? — спитав князь.

— Привіз, ваша світлість, ось вони!..

Другого дня, на привелике здивовання Манушки, князь оголосив:

— Хто з селян Манушки хоче перейти до нього, той хай поставить віхоть з соломи на воротах, а хто не покаже ніякого знаку, хата його буде зруйнована, а сам він буде покараний!

Селяни, що не любили Манушки і не могли йому забути тієї суворої розправи, що він учинив над ними підчас заколоту, коли вони розорили його хутір, охоче пристали на пропозицію князя. Манушка було кинувся опиратися, але люди взяли його і посадовили на воза; на другого воза посадовили Манушчиху з дітьми, на кілька других возів навантажини хатні речі і вивезли в степ, а самий будинок спалили, щоб і сама пам'ять про Манушку зникла. Заволодівши таким чином хутором Манушки, князь розселив його селян по других хуторах, а на їхній землі посадовив других.

Князь Борис належав до тих панів, що в них мирно вживалось вольтер'янство, невіра в бога, французька ґалянтність і азійтський деспотизм великого поміщика, що почував себе в своїх маєтках справжнім февдалом.

Про князя та порядки, що він їх запровадив у своїх маєтках, залишив яскраві записки дячок воронівської церкви, Ананій Ієріхонський, що писав їх ще під впливом свіжих переказів старих людей. Записки ці були випадково знайдені серед різного архівного мотлоху. Ось що пише Ананій Ієріхонський про ті часи;

— Князь,— каже він,— не жив постійно у своєму маєткові на річці Воронисі, а тільки приїздив туди раз на рік і проводив тут коли місяць, коли більше. Про приїзд князя сповіщалося заздалегідь і всі починали готуватись до його зустрічі... В день приїзду всі одягалися у святковий одяг і виходили у степ назустріч князю на чолі з попом та управителем Суґаком. Молодь особливо раділа з того приїзду і ставала шпалерами по обидва боки дороги так, щоб карета князя їхала між ними. Все це супроводилось піснями, музикою і танками дівчат - танцюристок під керівництвом француза, що його князь колись вивіз із Парижу. Після того, як князь приложився до хреста, йому співали кантату, на цей випадок спеціально попом Досіфеєм сочинену і ним же положену на ноти. Потім тут же танцюристки виконували танок пейзажів на французький кшталт. На цьому

перша частина церемоній кінчалась і карета князя рушала далі. Князь кланявся на всі боки, із возів, що їхали слідом за каретою, кидали в юрбу свитки з білого селянського сукна, чумарки, жупани, хустки, чоботи, юбки та плаhti. В юрбі зчинявся страшенний гармидер, лунали вигуки, бо кожний намагався вхопити щось цінніше. Князь, коли бачив, як двоє дебелих дядьків, ухопившись за свиту, волочили один одного по курній дорозі, аж за боки брався від реготу. А навколо співали, танцювали, грала музика, переряжені робили різні „фіглі - міглі“, так що в'їзд обертався в ціле лицедійство і князь в'їздив тріумфатором у слободу, як колись в'їздили царі до Риму.

Та на цьому свято не закінчувалось. З княжих льохів,— пише далі Ананій,— викочували кілька бочок горілки і розкладали по столах різні ласощі. Літні люди запрошувались до палацу, де їх гостив сам князь, а молодь розважалась надворі. Тут знову роздавались подарунки,— очіпки, черевики, капори, шапки, намисто, герсетки, при чому на кожний подарунок заготовлявся окремий квиток, де було написано, хто що мав робити, наприклад: співай, танцюй, смійся, плавай, поцілуй кого небудь,—коли виграє ту чи іншу річ. І було сміха, коли якійнебудь молодіці попадуться штани, а там написано — танцюй. Вона тут же на очах усіх, надівала на себе штани, хтось з юрби давав їй шапку, до очкура прив'язували дзвоника, музика різала гопака, а переряжена носилась у танку до третього поту. Гуляння тривало цілу ніч і село засицало перед світом, звалене втомою та горілкою.

— Князь,— продовжує Ананій з грубоватим реалізмом,— особливо любив жіночу статть, бо не був до самої смерти жонатий, і коли роздавав подарунки, то завжди давав дівчатам та молодицям кращі, ніж парубкам. Весь час, поки князь перебував у слободі, він проводив у бенкетах та розвагах різних, але в них брала участь уже не вся слобода, а тільки вибранці. Для княжих бенкетів із підданих князя вибирали найкрасивіших дівчат, „краль“ і записували їх в „танцюри“. Якщо котра з них не могла служити Мельпомені, то на таких покладались інші обов'язки: вони співали, прислуговували за столом або просто брали участь у „п'янстві“ та „веселії“. На всіх „краль“, що поділялися на різні категорії, вівся спеціальний реєстр, і ніхто з них, під загрозою суворої відповідальності, не мав права відмовитись від виконання своїх обов'язків; навіть батько та мати губили право на свою дочку, коли вона попадала в число „краль“. Між „кралями“ завжди було кілька, що їх князь виділяв своєю особливою ласкою і з якими проводив цілі ночі в бенкетах, властивих тому часу. Якщо яканебудь з „танцюр“ оказувалась з ознаками вагітності, то її виписували з реєстру і відсиляли до батьків. Нікого не соромлячись, вільно родила вона, і коли на те була княжа воля, знову поверталась до панських хоромів. Діти, з бажання матерів, передавались для годування спеціально поставленій ключниці; виховувались вони на кошти князя. Князь любив більше дівчаток і їх чекала краща доля; щождо хлопчиків, то участь була їх дуже сумною; більшість з них ішли, як говорили селяни, до „земляної станиці“.

Але були й винятки. Коли князеві хтонебудь з хлопчаків сподобався, то він брав такого з собою і віддавав його на виховання до столиці, а потім улаштував десь на службу, даючи одноразову допомогу грошима.

Ті хлопці, що не звертали на себе увагу князя, віддавались на виховання бездітним, а коли їм виходило 18 — 20 років, то їх женили, давали по вибору прізвище, і селили на якомунебудь хуторі.

З усіх „незаконних“ княженків князь особливо відзначив Марка Багрія. Марко був сином „кралі“ Насті Багріївни, — дівчини як сонце, як день весняний, за переказами старих людей. Князь настільки був нею захоплений, що вона аж три роки володіла його серцем. Наскільки це було серйозно, видно хоч би з того, що він брав її з собою до столиці і навіть за кордон. Цей роман раптом порвався через вагітність Насті. Князь не любив тримати коло себе вагітних „краль“. Він ласкаво попращався з Настею, а управителеві відписав, щоб їй ні в чому не відмовляли і поводитися з нею як із панією. Слово князя було законом, а через те, що це був перший випадок, коли князь не відсилав своєї вагітної кралі до батьків, а лишив її у палаці, було ознакою того, що справа тут далеко серйозніша, ніж була досі.

Літом князь, як звичайно, приїхав до слободи. Настя, як тільки він переступив порога, кинулась, йому на шию і закохано сказала:

— Ходім, князю, подивишся, якого я тобі сина родила!..

Князь поморщився, але зараз же весело посміхнувся і пішов за нею. В опочивальні, розкинувши пухлі

рученята, спало прекрасне, як юний божок, хлоп'я. Князь довго дивився на нього, потім зідхнув, поцілував Настю в біле чоло і сказав ласкаво:

— Дякую, Настко, за сина. Я не забуду за нього!— і вийшов до гостей.

Настя тижнів з два почувала себе найщасливішою в світі. Та серце князеве було зрадливе і скоро вона помітила, що ним володіє вже інша краля. Замість того, щоб мовчки уступитись, вона почала надокучати йому ревностями. Князь спалахнув і мовчки вийшов з кімнати, а через годину вийшов наказ:

— Сина Настиного лишити в палаці, а саму її одягти в селянську одягу і відправити до батьків, провівши з двору з музикою в драні відра, горшки та казани!

Людей, що заздрили Насті, було багато і вони охоче виконали княжого наказу. Коли вона показала в супроводі Сугака на порозі, її зустріли такою музикою, такими вигуками та піснями, що вона згоріла від сорому. Як закрила вона обличчя руками, то так і не відкривала його, аж поки не опинилась дома. Не могла Настя винести такої ганьби, завданої їй князем. Вночі викралась вона з батьківської хати, побігла на кручу, під якою текла темною водою Ворониха, і де був саме чорторий, і кинулась з неї у воду. Взнавши про смерть Насті, князь потемнів від гніву і жорстоко розправився з усіма тими, кого він вважав відповідальними за те, що вони не встерегли Насті. Щождо батьків, то їх того ж дня вислали в один із найдальших хуторів; самого себе за винного князь, звичайно, не вважав.

Про малого Марка тимчасом забули. Та коли князь від'їздив до столиці, Сугак нагадав йому про нього. Князь зсунув брови, круто повернувся і пішов назад до покоїв. Хлопчик саме бавився на колінах у мамки. Побачивши розшитий князів жупан, хлоп'я простягло до нього руки і весело засміялось. Гнівне лице князеве від того сміху проясніло, і він простяг руку й потрогав пучкою пухлу щічку; дитина засміялась ще дужче. Князь обернувся тоді до Сугака і наказав з погрозливими нотками в голосі:

— Гляди, бережи мені хлопця паче свого ока. Головою за нього відповідатимеш. Через рік нагадаєш мені про нього!..

Так Марко unikнув „земляної станиці“. Він виховувався спершу в Москві, а потім князь віддав його вчитись до Петербургу. Вісімнадцяти років, коли Марко вже був красивим юнаком, князь покликав його до себе, перевірів його знання, і те, наскільки він засвоїв великосвітські маніри, і залишився ним задоволений. Скоро вийшов рішенняць: їхати Маркові до Парижу і продовжувати там науку.

Минуло ще чотири роки, як раптом князя Бориса викликала цариця Катерина і послала його до французького короля з якимсь таємним і надзвичайно важливим дипломатичним дорученням. Князь був уже старий, і в Париж його супроводили, крім кількох двораків, ще й камердинер, Антон Запорожець та чергова краля — Олена Шапошниківна.

Антон Запорожець — одна із самих таємничих постатей, що оточували князя. Він користувався необмеженим довір'ям князя, далеко більшим, ніж сам

Сугак. Можливо, що це було через те, що Антон Запорожець полагоджував різні справи між князем та „кралями“, він же, кажуть, і підготовляв їх для нього, вишукуючи красивих дівчат та молодиць по слободах та хуторах. Князь сам власними руками прийняв Антона від матері, що була замужем за Кирилом Запорожцем, а Кирило Запорожець був головним агітатором у князя, коли той заселяв свої пусто-порожні землі. Оповідують, що Кирило протягом одного року аж п'ять разів женився з дівчатами різних панів і потім тікав з своїми молодими жінками до князя і передавав їх тут князівським отаманам, що правили окремими хуторами.

Антон Запорожець був вірним слугою князя. Але згадуваний уже нами дячок Ананій висловлює підозріння, що Антон був таємно закоханий у Настю Багріївну і плекав надію, що він одружиться з нею, коли вона надокучить князеві. Після трагічної смерті Насті, в якій Антон винуватив князя, він затаїв глибоку ненависть до нього, але ховав її під личиною вірного слуги й джури. Князеві й на думку не спадало, якого ворога тримає він біля себе. Можливо, що Антон рано чи пізно, а виконав би свій замір помсти, або підсипавши князеві отрути у вино, або зорганізувавши якусь змову з двораками, тим більше, що невдоволення за „краль“ та через інші утиски серед селян наростало. Від'їзд до Парижу не дав Антонові здійснити ці свої наміри.

Як ми вже згадували, князь був волтер'янець і вільнодумець і на словах не вважав своїх поселенців за кріпаків, про що не раз і сам говорив. Переказують,

що перед від'їздом до Парижу він заїхав у слободу прощатися з народом, при чому ніби сказав:

— Я виїжджаю до Парижу, а коли повернусь, то обіцяю всіх вас відпустити на волю. Моліть же бога про мій благополучний поворот. Коли получите вольну, то бережіть її кріпко в себе і не довіряйте ні попам, ні панам, а то вони можуть її знищити, а вас повернути у своїх кріпаків!

По приїзді до Парижу, князь зараз же викликав до себе Марка, бажаючи зробити його своїм секретарем. Франція в той час уся кипіла від передчуття революційної бурі. Марко, прибувши до Парижу, скоро зазнайомився з кількома молодими студентами, найщирішими якобинцями, і ретельно відвідував їхні збори та клуби. Він пильно вивчав енциклопедистів, Вольтера, Жан - Жака Руссо та Монтеске, історію Греції та Риму і, взагалі, всю тодішню революційну літературу. Слухаючи розмов і сперечання своїх нових товаришів про тиранів, про республіку та про народоправство, Марко порівнював їхні мрії з тими порядками, що панували на його рідній батьківщині та цілій Росії. Він розумів, що тиранія існує не тільки тут, у Франції, а й там, удома, на батьківщині, він пригадував визвольну боротьбу на Україні, що про неї знав з переказів старих людей і відгомін якої ще жив у народі, і цілком природно, що Марко став не тільки ненависником тиранів і деспотії і відданим республіканцем, а й уявляв себе новим Брутом, що має визволити рідний край од тиранства й мерзоти коронованих убивць.

І от саме в цей час цілонічних мрій, сперечань, читання та громових промов, що їх проголошувано було по різних шиночках, де збирались республіканці, прийшов наказ з'явитись Маркові до князя. Марка це неприємно вразило. В першу хвилину у нього навіть з'явилось бажання зовсім не піти до князя; потім від передумав і вирішив піти з тією метою, щоб викласти перед ним свій новий „символ віри“, висловити йому всю ненависть до тиранів, кинути йому ті гроші, що він їх йому передав і, повернувшись, піти геть. Переповнений рішучістю, він накинув на плечі плаща, насунув на чоло капелюша і швидко пішов по вказаній адресі. Льокай провів його сходами на другий поверх. Пройшовши амфіладу розкішно вбраних кімнат, він зупинився перед дверима і тихо постукав.

— Ввійдіть! — почувся з кімнати мелодичний жіночий голос.

Нічого не розуміючи, Марко відчинив двері і зупинився як укопаний. Не розкішна обстава, на яку тільки була здатна королівська Франція, засліпила Марка. Ні, очі його зупинило на собі щось інше. Повернувшись до нього лицем, обіпершись руками на крісло, перед ним стояла дівчина. Яким чудом ця степова українська квітка була перенесена до шумливого, вільнодумного й ґальянтного Парижу? На ній була сорочка з багато вигаптованими червоним шовком рукавами,— квітки на них горіли як жар і пашили вони степовим сонцем. Оксамитова герсетка туго облягала тонкий дівочий стан, а ясно-блакитна плахта нагадувала Маркові рідне українське небо.

Дівчина була у вінку з живих квіток, а розкішна руса коса звисала аж до пояса. Перед Марком стояла остання „кராля“ князева — Олена Шапошниківна.

Марко втопив очі в дівчину і не міг вимовити й слова, а дівчина мовчки розглядала його й лукава посмішка перебігала на її рожевих устах. Потім вона ступила три кроки наперед, зробила глибокий реверанс і з серйозним виглядом промовила до нього:

— Шановний пане! Від імени князя вітаю вас у його тихій оселі і прошу сідати. Князь на годину вийшов і скоро повернеться!

Скінчивши цей, як їй здавалося, важкий обов'язок, вона весело зареготала.

— Пху! — сказала вона. — Як мені надокучили оці реверанси і взагалі оця вся манірність. А князь наполягає, щоб я їх чомусь учила. Як, по - вашому, чи потрібно воно мені? — і вона серйозно подивилась на Марка.

Марко посміхнувся і в нього промайнула думка, що ця дівчина і без реверансів прекрасна. Олена схаменувалась і сказала:

— Господи! Я й забула, що ви мене не знаєте. І лізу до вас з своїми дурницями. Аджеж правда, що ви мене не знаєте?

І вона густо почервоніла.

— Не знаю!.. — відповів Марко.

— А я вас знаю, — говорила далі Олена. — Я була зовсім маленькою, коли ви одного разу таким паничем приїздили до нас у слободу. Ви так бундючно гуляли по саду, — і вона не втерпіла, схопилася з місця і показала, як то Марко гуляв з гувернером по

саду,— а я босонога й брудна заглядала через тин і заздрила!

Марко й собі засміявся, коли побачив, як вона перекривляла його і між ними одразу після цього розтала крига.

— Господи, як тут сумно! — скаржилась через хвилину уже зовсім щиро Олена.— Ми тільки три місяці як з дому, а мені здається, що минуло вже три роки. А як зараз у нас хороше. Степ запашний, завітчаний квітками, в садках соловейки щебечуть, скоро дівчата плестимуть вінки й пускатимуть на воду. Князь рідко буває вдома, все кудись ходить. А ти сиди, як у клітці, ні погуляти тобі, ні погомоніти. Тільки й розваги, що іноді з Антоном побалакаєш. Скажіть, ви не скучаєте за батьківщиною?..

— Я вже давно звідтиля. Відвик!..

— А я, мабуть, ніколи б не привикла на чужині жити. Як ото князь піде кудись, я зараз же скидаю куплене ним убрання, вдягаюсь у своє й співаю. Тільки не співається тут веселих,— і вираз смутку з'явився на її обличчю,— а все більше журних!..

І вона, нібито відповідаючи на свої якісь власні думки, тихо проспівала:

Ой ти, дівчино зарученая,
Чого ти ходиш засмученая!..

Марко захоплено слухав, а в голові йому теж зринали якісь старі спогади, напівзабуті вражіння. І він попрохав:

— Заспівайте, будь ласка, щонебудь!.. З наших, українських!..

— Ото! — засміялась Олена.— Чого захотіли!

— Прошу!..— благально попрохав Марко.

— Якої ж вам?

— Якоїнебудь!..

— Хіба оцієї? — і Олена тихо, грудним голосом почала:

— Ой піду я лугом, лугом,
Там, де милий оре плугом.
Понесу я йому їсти,
Чи не скаже мені сісти!

Марко схилив голову. А Олена остаточно, загубивши свою несміливість, вже на весь голос співала:

І наївся і напився,
Сів на плуга й зажурився!..

Обоє й не помітили, як увійшов князь до кімнати, окинув їх очима і сказав весело:

— А чого ж то, Олено, такої сумної?.. Гостя треба б було почастувати чимось веселішим!..

Олена увірвала пісню і вся зашарілась, а Марко підвівся і віддав князеві мовчазний глибокий уклін.

* * *

За обідом князь розпитував Марка про його паризьке життя, висловлювався з приводу внутрішнього положення Франції і вказував, що король кволо бореться з вільнолюбивими думками. Якби це було другим разом, то Марко вибухнув би цілою промовою на тему „народовластя та тирані“, але зараз усі думки вилетіли йому з голови, він навіть забув про свій намір

піврати з князем і кинути йому в обличчя своє при- зирство. Він тільки й дивився, що на Олену і невпо- пад та неохоче відповідав на запитання князя. Але князь не помічав того.

Коли вставали з - за столу, князь сказав:

— Отже, Марко, ти мушиш за два дні переїхати до мене. Мені потрібен відданий і вірний секретар, бо я маю дуже делікатне доручення від імператриці і коли ми успішно його виконаємо, то вона не забуде цього. Для тебе це прекрасний випадок завоювати собі кар'єру!

Марко хотів щось сказати, але князь замахав рукою:

— Отже, ніяких одмов! Ліквідуй свої справи і переїзди!..— і він подав знак рукою, що розмова скінчена.

Марко вклонився йому й Олені і вийшов на вулицю. Перспектива бачити щодня Олену перемагала його неприязнь до князя. Всю дорогу до своєї домівки він пройшов у мріях. Вони не лишили його і вдома. Передягаючись, він усе думав про Олену і стиха наспівував українських пісень. Він уже їх напів- забув і часто зупинявся, пригадуючи слова. Коли він засинав, перед ним знов промайнув образ Олени з лукавою посмішкою на устах і щасливий молодий сон обгорнув його.

Через два дні Марко переїхав до князя і оселився на нижньому поверсі. Працював він вранці кілька годин, переписуючи різні папери, а потім ще й ввечері, коли князь диктував йому листи. Були тут іноді дуже важливі звістки, які показували, що цариця

дуже пильно стежила за розвитком подій у Франції. А події, справді, розвивались бурхливим темпом. Марко тепер ніби забув свої вільнолюбиві мрії, його всього полонила Олена. Але даремно він тішив себе, переїжджаючи до князя, що буде весь вільний час проводити з нею. Антон та стара Заїчиха, що служила при всіх „кралях“, весь час стежили за ними, то ж Марко ніяк не міг вибрати хвилини щоб сказати Олені про своє кохання. Але як трипотіло його серце, коли він чув її голос, що наспівував рідної пісні, як він тягся до неї.

Так минуло в нерушучості кілька місяців. За ці місяці трапились у Франції важливі події: паризький наряд зі зброєю в руках вирвав у короля конституцію. Париж і вся країна були охоплені революцією. Марко знову почав часто виходити з дому, ховаючи те від князя й від усіх, і повертався завжди в піднесеному настрої, наспівуючи марсельєзу. Йому хотілось комусь близькому, своєму, розповісти про те, як французький наряд завоював собі волю. А хто ж йому був найближчий, як не Олена? Одного дня, коли Олена його спитала, де він так довго буває ночами, Марко почав їй розповідати про боротьбу французів проти короля.

— І от французи тепер вільні, а ми раби, а батьківщина наша стогне під ярмом тиранії!

Олена злякано слухала його, а Антон, що підслухав цю розмову, увійшов до них і сказав:

— Князь, коли їхав до Парижу, теж обіцяв нам волю дати та, мабуть,— казав пан, кожух дам, тай слово його тепле!

Марко схвильовано стиснув руку Антонові і сказав:
— Правильно, правильно, чорт забирай! Тирани, февдали та пани ніколи не дадуть волі народові, її у них можна вирвати тільки силою!..

Так несподівано Марко й Антон нашли один в одному спільників.

Коли Марко, з властивим молодості запалом, проголошував перед своїми двома друзями промови про волю, рівність та братерство, то Антон міркував далеко тверезіше.

— Шкода,— говорив він,— що Гонті та Залізнятку не вдалося їхнє діло. З панами треба розправлятися так, як розправлялися гайдамаки!

Революція у Франції щодалі ширшала, а князя все ще не відкликали, хоч він і радий би був втекти з цього Парижу, де нарід святкував весну своєї волі і де проти аристократів зростала хвиля ненависти. Князя Бориса не можна тепер було пізнати,— він завжди був тепер сердитий, знервований. А тимчасом у його будинку Амур плів свої сіті, що в них скоро попали і Марко і Олена.

Спершу коханці трохи злякались свого вчинку, але тут же розсміялись з того, що не догадались зробити цього раніше. З кожним днем вони все сміливішали. Побачення здебільшого відбувались у кімнаті Олени. Та ось у Парижі знову стало неспокійно, бо король хотів утекти за кордон, його піймали й повернули назад, а згодом посадовили до в'язниці. Франція була проголошена республікою.

Князь весь час тепер сидів вдома, за останній рік він дуже постарів, у нього почали пухнути руки й

ноги. Сидячи в своєму кріслі перед каміном, він весь час незадоволено бубонів, лаяв санкюлотів і накликав на них такі страшні кари неба, що якби воно послухало його, то земля б здригнулась від жаху.

Олена й Антон весь час не відходили від нього. Марка роздирали ревності, він корив Олену в зраді, він готовий був піти й задушити князя власними руками, „цього старого розпусника“, за його висловом.

— Оленко, голубко,— говорив він їй, коли вона приходила на побачення до його кімнати,— давай кинемо це остогидле місто і втечемо. В Парижі є де сховатись.

Власне і цей день був схожий на багато інших, що їх переживали Марко та Олена.

— Не вміють французи придушувати бунти,— говорив за обідом князь Маркові.— З бунтівниками повинно розправлятися так, як ми свого часу розправились зі Стенькою Разіним та Омельком Пугачовим!.. Я сам думав, як повернусь додому, дам своїм слобожанам волю, але тепер бачу, що чернь негідна її. Ката, шибениці, батога, залізної руки потребує вона. І я дякую богові за те, що не зробив цього кроку раніше, що за нього б мене мучило завжди сумління. Я, навіть, уже папери відповідні склав, але ще сьогодні ми їх знищимо!..

Марко й Олена переглянулись між собою, а Антон, що саме переміняв посуд князеві, затремтів і випустив тарілку,— вона зі звоном упала на підлогу і розбилась на дрібні шматочки. Князь так при цьому розхвилювався, що йому аж негарно зробилося. Марко

Й Антон підхопили його під руки і віднесли до опочивальні. За кілька хвилин князь очунав і тихо сказав:

— Іди, Марку, я тебе покличу, коли треба буде. А тепер лиши мене з Оленою, я хочу заснути трохи!..

Марко пішов, і то сидів, то схвильовано ходив у себе по кімнаті. В будинку панувала глибока тиша. Морозлива ніч заглядала через вікно до кімнати. Вулиця була ніби мертва.

Раптом Марко почув тихий стук. Цей стук був знайомий йому і він одчинив двері. Олена упала йому в обійми.

— Князь весь час не відпускав мене від себе,— сказала вона,— а оце заснув. А мені так забажалося до тебе, що я не витерпіла і зважилась прийти! — і Олена закрила поцілунком йому уста.

Коханці ніколи не рахують щасливих годин. Маркові й Олені здавалось, що вони лише кілька хвилин пробули вкупі, а насправді проминуло більше години. Князь, що спав тривожним сном, раптом прокинувся. Його неприємно вразила могильна тиша кімнати і він тихо покликав:

— Олено!.. Олено!..

Тихо. Ніхто не озивається.

Тоді князь підвівся з ліжка і озирнувся навколо,— Олени в кімнаті не було. Сяк-так натягнувши на себе халат і взявши в руку ціпка, він пішов до Оленої кімнати, шепочучи сам собі:— Бідне дівча, видно, стомилося і прилягло відпочити трохи! — але Олени й там не було.

Постоявши кілька хвилин у роздумі, ніби щось пригадуючи, при чому було видно, як у князя наливались кров'ю жили, він вийшов на сходи і став тихо спускатись до Маркової кімнати.

Передчуття його не обдурило — до його вуха донеслись притишена розмова, Оленин сміх і звук поцілунку.

Не пам'ятаючи самого себе, князь з силою відчинив двері, що їх забули замкнути, і блідий та грізний з'явився перед розгубленими коханцями.

Секунду тривало гнітюче мовчання. Потім вибухнула гроза.

— А, так он як ти дякуєш мені за хліб, за сіль! — кричав князь до Марка. — Крадеш у мене моє добро!.. Геть зараз же з-перед моїх очей!.. Геть!.. Забирайся!.. Щоб і духу твого тут не було!..

Марко, теж блідий, стримуючи свій гнів, мовчки стояв перед князем.

— Геть!.. Геть!.. Геть!.. — не переставав кричати князь. — Ей, хто там є живий! Сюди, сюди!.. Викиньте цього злодія на вулицю!.. — наказав він слугам, що з переляканими очима з'явилися на дверях. — А ти, ти! — повернувся він до Олени. — Так ти дякуєш мені за всю мою ласку до тебе? Ось я тобі покажу, як бахурів заводити! Канчуками засічу!.. На стайню її, суку, на стайню! — гукав князь, забувши, що він зараз не в Росії, а в Парижі, — і підняв свого важкого ціпка на Олену.

Марко встиг підскочити до нього і вхопити за руку. Олена скористалась цим, майнула нагору й зачинилась у своїй кімнаті.

— Заарештувати їх обох! — закричав не своїм голосом князь і впав на руки Антона.

Кілька двораків кинулись до Марка, але він енергійними ударами розштовхав їх, вискочив на вулицю і потонув у нічній темряві.

* * *

Тільки через кілька днів Антон знайшов Марка. Він якраз стояв у глибокій задумі на одному з мостів на Сені й дивився у воду. Ці дні він провів без сну, майже без їжі, весь час блукаючи по місту, думаючи про Олену. Яку кару вигідає їй князь? І уява малювала Маркові страшні картини поневірянь і знущань, бо він добре розумів, що князь нізащо не помилує Олени. І Марко перебирав в сотий раз плян порятунку своєї коханої.

В цей момент хтось ударив його по плечах і вивів із задуми. Марко сердито повернувся і опинився перед Антоном.

— Ху! — сказав той. — Я вибігав все місто, шукаючи тебе. Ходім зараз до князя. Ти потрібний!

— Нащо?

— Князя розбив параліч і він лежить нерухомий, тільки щось белькоче. А нам потрібно найти його заповіт. Ти ж тоді з ним не переписував його?

— Ні.

— Значить, він десь є. Та тільки я неграмотний, а нікого чужого в це діло не хочеться мішати. Так ідемо?

— Що з Оленою?

— І не кажи. Всі очі виплакала за тобою побиваючись! А як захотіла показатись князеві, то він так страшно замичав і повів очима, що аж мороз по шкурі пішов. Десь би, наколи б встав, то на місці вбив би.

Олена зустріла Марка з сльозами радості. Марко ніжно обняв її і почав утішати. Антон нетерпляче перебив їх:

— Та залишіть ці ніжності напісля! Треба спершу діло зробити, а наніжитись встигнете!..

Князь, коли Марко увійшов до опочивальні, засовався і щось хотів сказати. Але Антон і Марко не звертали на нього уваги, а почали ритися в столах, шухлядах, скриньках, шафах. Розкидали по кімнаті папери, листи, книжки. Заповіту ніде не було, а князь стежив за ними своїми страшними очима. Лишився тільки один невеликий столик, що його ще не оглянули. Марко уважно обдивився його і надавив якусь сховану пружинку: скринька в столі відсунулась, Марко нахилився і вийняв звідтіля папери, згорнені в рурку і запечатані великою печаткою. Марко зламав печатку, похапцем розгорнув папери, швидко пробіг очима написане й радісно сказав:

— Ось вона, ваша вольна, Антоне!..

З цими словами він вискочив до другої кімнати, Антон за ним.

— Олено, Олено! — гукав Марко. — Іди сюди! Ми вільні, вільні!..

Олена бліда кинулась до нього.

— Чекай, чекай! — прошепотів Антон. — До волі ще далеко, бо князь живий. Ти прочитай краще докладно, що там написано!

Це вернуло Марка до дійсності. Він тихо й роздільно читав заповіт князя. Там, справді, було написано, що Воронівка з усіма хуторами оголошувалась вільною, а вся земля переходила у вічну власність слобожан. Коли Марко дочитав до кінця, то Антон урочисто проказав:

— Нині отпущаєши раба твого!..— і повернувся до опочивальні князя, щільно причинивши за собою двері. Там він кілька хвилин дивився на князя, що нерухомо лежав на ліжку. Потім Антон повернувся в куток, перехристився, узяв подушку і став наближатись до князя. Князь страшним поглядом стежив за його рухами.

* * *

— Ну, князю, молись за свою грішну душу! — проказав Антон урочисто і накрив його обличчя подушкою.

Через кілька хвилин він трохи зблідлий вийшов до Марка й Олени і спокійним голосом сказав:

— Князь Борис віддав богу душу!..

* * *

Що трапилось далі з Марком і Оленою докладно невідомо. Дячок Ананій висловлює ту думку, що Марко й Олена лишились у Франції і більше на Україну не повертались. Можливо, що Марко загинув в одній із революційних завір'юх, що тоді потрясали Францію. Можливо, що він вступив до війська і лесь загинув в боротьбі проти тиранів. Все можливо.

Антон же, поховавши князя, з великими пригодами дістався на Україну. Заповіт князя він привіз із собою. Але минуло кілька років, поки уряд затвердив його. Треба було померти Катерині II і стати царем Павлові, щоб, нарешті, слобожани стали вільними. Як відомо, цар Павло ненавидів свою матір і всіх її слуг і тому, як тільки попалась йому справа з заповітом князя Бориса, він одразу ж її затвердив. В нагороду за послуги, громада обрала Антона на голову. Головою ходив він до самої смерти. Помер Антон дуже старий, оточений загальною повагою. Слобода почитувала його за другого свого батька.

IV. СТРАШНИЙ ЯР

Мій дід, коли було розповідав про старі часи слободи нашої, то завжди казав:

— На цім місці колись була Україна. В ту пору ніхто тут не жив, і слободи зовсім не було; гора була вкрита лісами, де водився різний звір дикий, а долина — так це була справжня безодня: болота та очерети. Люди були вільні, жили вони добре, чумакували, ходили на заробітки до Криму. Хто не знав цього місця в те урем'я, той і не повірить, що тут було,— тут рай був! Що того лісу — тьма! А сіна які були, а дичини! Все минулось, неначе нічого й не було!

Дяк Ананій Ієрихонський у своїх записках говорить:

— „В давні часи на західній стороні Ворониhi були темні ліси, там водились дикі кабани, олені та дикі кози. Про колишнє дозвілля цієї місцевости розповідають таке: поселяни косили траву біля самих дворів, сіно в копицях волокли в городи без возів; полуниць було стільки, що в тих хто ходив по траві ноги ставали червоні“

Зрозуміла річ, що це було не так. Старим людям, що завжди трохи ідеалізують і прикрашують минув-

шину, справді, старі часи здавались раєм. Що то був за рай, ми бачили з історії слободи за часів князя, коли, власне, всі дівчата й молодиці слобідські рахувалися в панському гаремі.

Та крім цього місцевість нашу навіщали і стихійні лиха, як от пошесті різні та голод. Наприклад, про сарану зберігся такий запис:

— Перелетіла вона через слободу і пішла на ліс, де, сідаючи, обламувала дерева; так багацько сарани, кажуть старі, люди, ще ніколи не було!

Не раз була й посуха, а слідом за нею голод. Про один такий голод дяк Ананій записав:

— У цім році постигло слободу велике лихо. З самої весни не було дощу, весь час віяв суховій. Все згоріло, земля стала чорна, і коли вітер дужчав, то по степу сунули чорні хмари пилу, закриваючи світ сонця. Люди ходили як тіні. Щоб якнебудь прохарчуватись, до борошна домішували лободу, жолуді, коріння, трави, крейду, кору, багато тоді людей тікало на Дін, на Чорноморію, на Кубань. Которі ж лишилися удома, то на них страшно було дивитись. Люди пухли з голоду; спухне як скло, вийде на сонечко, сяде, шкіра репне на тварі, то вода так і потече...“

От з одним із таких голодних років і зв'язане оповідання про Страшний Яр.

Люди були доведені до одчаю. Ні звідки ніякої допомоги. А тут іще урядові комісари вимагали податків, а не то що допомагали людям. Громада хвилювалась. Антона Запорожця тоді вже не було живого, а ходив головою якийсь Корній Постол. Доведені до розпачу слабожани зібрались біля зборні

і вирішили послати депутата аж до самого царя „правди добувати“ Чому до царя, невідомо. Мабуть, тільки через те, що на місці вони тієї правди не сподівались знайти. Вибір упав на Харька Холода. Не хотілося Харькові брати на себе цієї справи, але те, що він був письменний, а подруге, що громада, мовляв, великий чоловік і її треба слухатись, то він уклонився їй, за старим звичаєм, і вирішив сповнити волю голодних батьків та матерів.

Зібрали Харькові грошей, попрощався він з жінкою та двома дітьми й пішов у далеку дорогу. Є таке прислів'я — „До Москви з грішми, назад з вішми“ Доля Харькова була далеко страшніша й трагічніша. Чи думав він, коли рушав на далеку північ „шукати правди“, що він іде на довгі муки й страждання?

Харько пішов. Але минув місяць, два, три, п'ять, нарешті, рік, а про нього не було ні чутки, ні звістки. Як у воду впав. На весні зазеленів степ і нарід знову оклигав, навіть почали повертатись ті, що втікли підчас голоду з слободи. Харька не було.

— Пропав чоловік! — казали у слободі. — Або помер десь в дорозі, або вовки розірвали! — підчас голоду вовки цілими зграями бродили по степу і нападали на людей.

Але Харько не вмер, і вовки не з'їли його. Він таки дійшов до Петербургу і йому таки пощастило подати прохання, — тільки невідому чому, — самому міністрові фінансів. Наслідки від цього були найнесподіваніші.

Міністер, коли йому доклали про це прохання, так і скипів, і люто накинувся на свого секретаря:

— Чому прохання подано, минувши повітові і гу-

бернські інстанції?.. Як смів цей гевал подавати йому, міністрові, прохання, минуючи губернатора? Заарештувати його і на гауптвахту!..

І Харька, що стояв у канцелярії, де його оточила чиновна братія і сміялася з його одягу та мови, два жандарми забрали й повели.

— Куди ви мене ведете? Може до царя? — спитав Харько простодушно.

— Да, да, до царя, до царя!.. От ти побачиш, який він є!..

І його привели до буцигарні, вкинули серед п'яних і випадкових заарештованих, різних бездомних людей і волоцюг, сказавши:

— От тут і жди, поки до тебе цар прийде!..

— Так от яка правда на світі! — подумав Харьков, гірко хитаючи головою.

Але жах був не в цьому. Жах був у тому, що про Харька забули. Його заарештували, вкинули до буцигарні, потім як волоцюгу перевели до острогу і тримали до „розпорядження“. Проте, подане Харьком прохання не поклали під сукно, а його через кілька тижнів розібрала спеціальна комісія, яка найшла, що лист до царя крамольний, що в ньому немає віри в місцеву владу, що це підрив державних основ, а той, хто подавав, напевне, є небезпечна людина. Було дано негайно розпорядження розшукати такого то й такого то, заарештованого тоді то й тоді то, з розпорядження таких то й таких то. Папірець повз довго, поки дійшов до острога, де сидів Харько і його тепер узяли на допит. Питали, чи він сам прийшов, чи був ще хто з ним; чи він прийшов з власного

бажання, чи його послала громада; хто писав прохання чому він спершу не пішов до губернатора, а вдався просто до столиці, і чому прохання написане на ім'я царя. Як не силкувався Харько пояснити все це, але його або не розуміли, або не хотіли зрозуміти, або просто вважали, що мужик, мовляв, придурюється. Кінець - кінцем вирішено було Харька відправити етапом до рідного села, там дати йому сто різок і потім вислати до Сибіру. Цим самим уряд, очевидно, хотів відбити всяку охоту подавати до вищих інстанцій прохання, таким чином, хоч на папері висловлювати свій протест.

Для Харька відтоді почалась справжня Голгота. Його припроваджували від стану до стану, цілими місяцями тримали в острогах і тільки на третій рік довели, нарешті, до міста Ен. Звідси, після строгого слідства, перевели до повітового міста, а для учинення екзекуції, до якої його присудили в Петербурзі, передали в руки справника Жилінського. Про жорстокість цього Жилінського ходили цілі легенди. В наших місцевостях тоді багато переховувалось кріпаків, що тікали в степ від панщини. Частина їх ховалась по лісах і жила з того, що грабувала проїжджих купців та панів; другі жили по слободах у глитаїв, на яких вони за харч та за одяг працювали; про плату ж, розуміється, не було й мови, бо досить було при цьому нагадати ім'я Жилінського, щоб у втікача пропадала всяка охота домагатись будь-яких своїх прав.

Жилінський відав розшуком утікачів. Він за ними, буквально, полював з хортами, і горе було тому, хто потрапляв до його рук,— він так катував їх, що

половина після того просто йшла в землю,— тобто попросту вмирала. Ось до рук цього Жилінського і попав Харько. Під посиленою охороною в колодках, його припровадили до слободи і посадовили до холодної. Ні жінки, ні когонебудь з селян до нього не підпускали. Тимчасом Жилінський розпочав слідство, але воно йому нічого не дало і „змови“ йому ніяк не вдалося викрити. Просидівши кілька день в слободі, він розпорядився однієї неділі зігнати громаду; коли наряд зібрався біля розправи,— вивели Харька блідого, зарослого бородою, так що його не можна було й пізнати. Жінка, як побачила його, крикнула і впала непритомною. При повному мовчанні прочитали Харькові вирока, тут же винесли лавку і отбавували батогами. Харько й не крикнув. Зціпивши зуби, він мовчки прийняв сто ударів і його вже непритомного відволокли до холодної. Через два дні перевезли його до міста, і пам'ять про нього почала потроху припадати порохом забуття.

* * *

Минуло кілька років. Слобода жила тихо, і за Харька, хіба крім його жінки Мотрі, мало хто й згадував. Так, зрідка, коли - не - коли дядьки, сидячи на колодках, згадають його ненароком, похитають головами й скажуть:

— Пропав чоловік ні за понюх тютюну!..

Однієї літньої ночі, коли Мотря сиділа за столом, замислившись, їй здалось, що чиясь сторожка тінь майнула поза хатою. Мотря підвелась і підійшла до

вікна, щоб подивитись у двір, і раптом відсахнулася: у вікно дивилось страшне бородате обличчя чоловіка. Мотря ні жива, ні мертва стояла на місці, а чоловік тихо постукав і вона почула знайомий голос:— „Мотре, відчини!.. Це я!..“— У Мотрі вирвався придушений крик:— „Харько!“— і вона кинулась відчиняти двері. Справді, то був Харько, тільки ж страшний, страшніший навіть за того, що його били біля розправи батогами. Він був худий, обірваний, велика борода спадала йому на груди, а очі гарячково світились. Увійшовши до хати, він боязко оглянувся, як людина, що довгий час примушена була ховатись.

Мотря, обнімаючи його, з слізьми питала:

— Ти повернувся назавжди?.. Вони тебе пустили?..

— Ні,— відповів Харько,— не повернувся, а втік... Дяка товаришам, допомогли визволитись!..

— Нащо ж ти тоді сюди голову свою приніс?.. Що ми будемо тепер робити?.. Вони ж, як спіймають тебе, то на смерть закатують!..

— Ми тут не залишимося,— відповів Харько,— а підемо або на Чорноморію або до Басарабії втечемо. Тільки спершу треба декому відплатити!..

— Що ти задумав? — спитала злякано Мотря.

— Нічого, нічого!..— заспокоїв її Харько і почав розпитувати про дітей та про те що робиться в слободі.

Вислухавши посміхнувся.

— Так кажеш, що всі забули. Цього й треба було сподіватись, а я, дурний, вірив. Виходить, що за громаду дбав, а як дійшло до діла, то всі в туликах лишилися, а на мені все окошилось... Ну, а пан Жи-

лінський і досі на своїй таратайці катається? — і в його голосі забриніли незвичайні нотки.

Мотря злякано й здивовано повернулась до нього.

— Ти не кажеш мені правди, Харьку! Ти щось замислив зле, чоловіче! Хочеш погубити і себе, і мене, і дітей малих!

Харько помовчав трохи, а потім сказав:

— Ти мовчи. Не кажи нікому, що мене бачила, а я скоро навідаюсь до тебе!..

— Ти вже йдеш?..

— Так, іду. Але чекай на мене через два дні. Не запирай дверей тільки!

І Харько зник. Він пішов очеретами до гори Січі, що чорніла лісом, перехопився човном на той бік і сховавши його в чагарнику, так, щоб не можна було знайти,— ледве помітною стежкою заглибився в ліс. За Січчю стежка зникала, далі стояла нерухома стіна темного лісу. Починало благословитись на світ, ліс поволі оживав. Харька обсипала роса і скоро він був зовсім мокрий. Так він ішов може години зо дві, поки не спинився коло великого дуба і різко свиснув. За півхвилини йому відповіли таким же свистом, потім розсунулись кущі і з них показалися дві постаті, так само обшарпані і виснажені, як і Харько.

— Ну, що чувати? — спитав у нього чоловік, великий на зріст, і з такими страшними кулаками, що ними, здавалося, можна було одним ударом убити людину.

— В слободі нічого невідомо про нашу втечу,— відповів Харько, скидаючи сакви з плечей, так що ми можемо бути спокійними деякий час.

— А де ж ми тут будемо? — спитав його другий товариш, низький на зріст і з хитруватими очима Харько відповів:

— В лісі є яр, називають його чомусь Страшним. Люди кажуть, що там жили колись розбійники, що повикопували для себе глибокі печери. А потім там ховались наші люди від татарів. Одного разу, то було за давніх часів, татари викрили ту схованку, і тоді багато вони людей побили, а решту забрали в полон. Після того ніхто вже не зважувався ходити в той яр. От там ми й оселимось. Місце безпечне.

Всі троє підвелись і пішли далі. Іти було важко, бо ліс заріс такими густими хащами, ніби він навмисне хотів перегородити дорогу до того Страшного яру, що про нього ходило стільки жахливих переказів. Сонце підбилось вже геть на полудень, коли Харько зі своїми товаришами, нарешті, зупинився.

Знизу повіяло холодом і вогкістю,— вони були коло самого яру. По крутому схилу спустились на саме дно, де протікав невеликий струмок, ховаючись, у високій папороті. Яр цей, мабуть, за давніх часів був лісним озером, такі були у нього круті береги; по тих берегах тепер росли могутні дуби, що підносили свої верховини, здавалося, під самі хмари. На дні в яру завжди була сутінь і туди ніколи не заглядало сонце. На верхньому кінці, просто з-під кручі, де стояло три старезних дуби, било джерельце, що й давало початок струмочкові. Тут утікачі зупинились. Високий, що його звали Панасом, назбирав хмизу, викресав огню і скоро під дубами запалало чевеличке багаття. Харько вийняв сало й паля-

ницю, що йому дала жінка і вони пополуднували, потім кожний ліг і заснув мертвим сном.

Прокинулись вони над вечір. В яру швидко темніло і вони ледве встигли назбирати дров на багаття. Ніч минула вся в тривозі. Страшно кричали пугачі, що аж мороз брав поза шкірою, вили вовки, гавкали лисиці, весь ліс був наповнений таємничим нічним життям і Харькові та його товаришам весь час ввижались різні страховища. Насилу - насилу вони діждались світанку. Харько сказав:

— Треба зараз же взятись розшукувати ті печери, про які говорять старі люди, а так тут далі не можна бути!

Вони поділились, — Харько й високий пішли одною стороною, а низенький, на прізвище Москаль, бо він справді втік із москалів, — другою. Шукати довелося недовго. Харько скоро помітив серед зарослів темне вістя, обережно розгорнув гилля і опинився при вході до печери. Він гукнув на товаришів і всі троє пішли вперед, обмацуючи стіни.

— Так ми нічого не побачимо, — сказав трохи згодом Харько, — треба дістати світла.

Вони вийшли назад, назбирали сухого хмизу і запалили багаття. Коли вогонь розгорівся, то освітив високі стіни печери. Вони взяли головешки і пішли її оглядати. Це була досить велика підземна зала, глиняні стіни були сухі, повітря чисте. В стінах були пороблені великі закапелки, ніби окремі покої, там лишилися сліди сухої трави, людських кісток і одягу. В одному закапелкові вони натрапили на ручні жорна і тут же в ямах лицилось трохи пшениці її

ячменю,— з усього цього було видно, що й справді колись у цих печерах жили люди. Обслідування тривало більше години. Коли знову вийшли на свіже повітря, то Москаль сказав:

— Та тут можна цілий полк розмістити!

— Старі люди кажуть, що в цьому яру не одна така була печера,— відповів Харько,— треба тільки ще пошукати!

І знову почали пильно обдивлятися схили яру. І, дійсно, недалеко від першої печери вони скоро натрапили на другу; при вході до неї лежало два зовсім зотлілих людських кістяка, через які вони з острахом переступили. В цій другій печері в одному із закапелків найшли кілька килимів, що розсипались під їхніми руками, старовинну зброю і деяке хатне начиння. Панас, розглядаючи пістоля, зауважив:

— О, ця штукovina нам пригодиться!..

— Я думаю, що ми тут і оселимось! — сказав Харько.

Вони поховали кістяки, прибрали в одному закапелку і почали радитись, як бути далі.

* * *

Тихо в степу. Повний місяць пливе по темному небу. Від того місячного сяйва все здається таким невиразним, таким мінливим. Порожній степ. І ніщо не порушує нічної тиші; тихо так, що, як кажуть, чути, як трава росте. Але ось у далечині почулось дзеленькання дзвоників,— то повертався з чергової поїздки по повіту пан Жилінський. Уже над вечір

він заїхав до одного знайомого пана на хутір і той так його за вечерею почастував наливками, що довелося пана справника підсаджувати на таратайку. Господиня на прощання ще сказала:

— Може б лишились ночувати, а то вночі в степу можна на небезпеку натрапити. Кажуть, що якісь он розбишаки знову появились.

— Я не боюсь! — промимрив пан Жилінський і наказав своєму фірманові рушати.

Тепер пан Жилінський сидів, відкинувшись на спинку таратайки, його приємно колисало і дрімота налягала йому на очі. Раптом, коли вони переїздили через неглибоку балку, перед ними виросло три постаті, одна з них висока й страшна, вхопила за поводи коней і грізно крикнула:

— Стій!..

Наказа того було сказано таким тоном, що фірман одразу ж спинив коні, а в Жилінського вилетів хміль з голови.

— Хто такі? — спитав він. — Яке маєте право зупиняти? Ви знаєте, хто я такий? — спробував було гримнути він на їх.

У відповідь почувся насмішкуватий голос:

— Знаємо добре, тому то й зупиняємо. Вилазьте, пане, з візка, нам треба де об чим з вами поговорити!

— Та що вам треба од мене! Марш з дороги! Карпе, — гукнув він до фірмана, — поганяй!

Фірман сіпнув за віжки, але в ту ж мить його так огріли кілком по голові, що він мішком упав на землю.

— Вилазь, пане! — знову наказали Жилінському.

Жилінський, справді побачив, що непереливки і мовчки виліз з візка, при чому його трясло як в лихоманці. У нього зараз же одібрали шаблю, обшукали і повели балкою геть від дороги.

— Куди ж ви мене ведете? — спитав він через кілька хвилин ще дужче зляканим голосом.

— Там побачиш!

З Жилінського всю пиху як рукою зняло. Він упав навколюшки перед цими трьома і почав прохати:

— Люди добрі, помилуйте!.. У мене жінка, діти!.. Що я заподіяв вам лихого?.. Беріть, що хочете, тільки пустіть, Христа - ради живого!..

— А ти пускав? — відповів той же голос, і Жилінському здалось, що він той голос десь уже чув.— Мало ти загнав людей на той світ?.. Ну, так приготуйся і сам до смерти!..

— Братці, голубчики, люди добрі! — не переставав благати справник. — Змилюйтесь!.. Я кину службу, я більше не буду! — але побачивши, що словами не розжалобиш, він у пориві одчаю закричав на весь степ: — Рятуйте!.. Пробі!.. Ріжуть!.. Рятуйте!..

Тут розлігся постріл і Жилінський упав на землю. Три постаті постояли трохи над ним, прислухаючись.

Тихо. Ніде нікого. Степ, розбуджений пострілом, знов лежав німий і мовчазний. Тільки місяць котився по темному небі і дивився згори на цю сцену в степу...

* * *

Ранком шляхом поволі посувалася чумацька валка. Сонце ще не сходило, тільки небо палало червоним полум'ям. На траві лежала срібляста роса. Ситі воли

тягли важкі мажари. Чумаки поспішали до спеки доїхати кудись до села або до річки, де можна було б перепочити та попасти воли. Раптом з трави перед ними з'явилась страшна, вся в крові, постать, крикнула слабим голосом: „Рятуйте!“— і впала просто серед дороги. До пораненого підбігли. Один з чумаків нахилився до нього і сказав:

— Живий!.. Видно попав до рук степових опрішків!..

— Та це ж справник! — сказав другий, придивившись.— Цур йому та пек!.. Хай здихає, собака!..

Але чумацький отаман замахав руками, мовляв, не можна кидати людину серед степу. Пораненого,— у нього були прострілені груди,— перев'язали, поклали на воза і валка рушила далі, щоб десь по дорозі лишити на хуторі або на селі. Коли спустились у балку, то побачили коней, що спокійно собі паслись, а трохи осторонь лежав чоловік, лицем ниць.

— Ось де вони його перестріли! — сказав хтось із чумаків.— Гарно підстерегли!

Чоловіка перевернули, він був мертвий; ударом йому розстрощило голову.

В ближньому селі чумаки заявили про все. Прибігли люди, чумаків затримали, дали знати владі. Селяни теж пізнали Жилінського і дехто просто сказав:

— Шкода, що не вбили. Собаці собача й смерть!..

Жилінського відвезли додому, де він кілька місяців вилежувався. Коли він зміг ворушити рукою, то написав довгого рапорта до губернії. Звідтам прийшов припис: розбійників відшукати, переловити і під посиленою вартою приставити до губернського міста на суд.

Все околицьне панство було налякане „предерзостним“, як тоді казали, на пана справника нападом, бо скільки вони себе пам'ятали, такого випадку ще не траплялось у цих краях. Щождо самого Жилінського, то він поклявся, що помре, а таки піймає тих розбишак. При цьому він погрожував їм такими страшними тортурами, що якби вони почули, то напевне б одразу залишили в спокої і самого справника і всіх панів. Панам, справді, було чого турбуватися. Це був час, коли кріпацтво досягло свого апогею. Селяни, доведені до одчаю, навіть не ховали своєї ненависти до панів і в покорі їх тримав тільки жорстокий панський терор. Вони цілими родинами, а то й партіями, тікали на Степ, на Дін, на Кубань на Чорноморію — давні шляхи, кудю йшли всі, кому не сила була терпіти далі панські знущання. Усюди по степах та хуторах роз'їжджали справники та комісари, що полювали за людьми, і горе було тим, хто потрапляв до їхніх рук. Списували тоді втікачам спину батогами, а крім того, на них ще чекала і страшна кара на панському дворі; пани зганяли на них свою лють і карали страшно для того, щоб відбити охоту і в других тікати. Ото ж горючого матеріялу було досить. Появлення „розбійників“ що мстилися, головно, на панах, було зустрінуте цими нещасними з полегшенням. В Харькові та його товаришах вони вбачали своїх месників, і, розуміється, не тільки співчували, а й допомагали їм всіляко. Не дивниця й те, що дехто просто тікав до Харька,

щоб приєднатись до його ватаги. Справді, за короткий час ватага збільшилась щось більше, як на двадцять чоловіка. Жили вони в Страшному яру, в тих давніх печерах, що їх відкрив Харько, і поділившись на окремі невеличкі партії, розходились далеко по околицях, де чинили свій суд і розправу над панами. Темними осінніми ночами далеко було видно, як палили панські хутори, а селяни в цей час сиділи по своїх хатах і не йшли рятувати.

Ніхто, власне, не знав, хто такі були ці „розбійники“. Взяті на допит селяни уперто мовчали, навіть батоги не могли вирвати у них слова признання. Справді багато нічого не знали й не чули про Харька Холода, але були й такі випадки, коли селяни самі кликали Харькових хлопців до себе на хутір, а бувало й так, що вони самі запалють хутір і панський дім, а на Харька слава пішла. Тривога розросталась і пани вже почали тікати з своїх хуторів, а Харько, хоч як за ним не полювали, був невловимий.

Раптом наскоки припинились. Настала зима і Харько розпустив своїх хлопців на всі чотири, а сам з Панасом виїхав на далекий хутір у степ, де жив один утікач і якого Панас добре знав; там вони й вирішили перезимувати. Але як тільки зійшов сніг і почала зеленіти трава, а на деревах показався лист, як Харькови хлопці почали стягатись до Страшного яру. На шляху знову стало неспокійно, до губернського міста летів рапорт за рапортом і там, нарешті, було вирішено покласти край цим наскокам. По всій околиці були пущені шпигуни, скоро була викрита схованка всієї ватаги і те, хто в ній отаманує. До

повітового міста пригнали сотню салдат. Жилінський, розвиваючи гарячкову діяльність, готував Харьков остаточний удар.

* * *

Жилінський сидів у своєму будинку на тихій вулиці повітового міста, і, частуючи командира новоприбулого загону війська, розвивав йому плян нападу на Страшний яр.

— Мені достеменно відомо через своїх людей,— говорив він,— що Харько з своєю ватагою переховується саме там, у лісах біля Воронівки. Ми повинні там його й застукати, тоді він буде у нас як у пастці. Треба тільки зберегти цей плян у тайні, бо у цього Харька є скрізь свої очі і вуха і про всі наші пляни він завжди дізнається раніше, ніж ми щось встигнемо зробити.

В цей момент хтось постукав у двері, а через секунду до кімнати вскочив челядник і злякано сказав:

— Пане, прибіг верховий!.. Каже, що хутір горить!..

Жилінський, хитаючись, схопився з місця і хрипко сказав:

— Це він!.. Це Холода рука!.. Пане капітане, я вас прошу їхати зі мною!..

За якихнебудь п'ять хвилин коні несли їх на хутір. Та було вже пізно, бо, коли вони приїхали, то застали лише згарище: будинки, повітки, клуні, комори хліб,— все згоріло. Селяни хмуρο дивились на свого пана, що, люто лаючись, кричав:

— А ви куди дивились, лайдаки прокляті!.. Чого ви не піймали мені отих душогубів?.. Ось вам!.. —

почав періщити нагаєм направо і наліво, не розбираючи нікого.

— Я бачу, пане,— сказав капітан,— що тут нам нічого більше робити. Давайте повертатись назад, і, не гаючи часу, вирушимо, поки не пізно, в похід!

Він підсадив зовсім знесилоного Жилінського в таратайку і вони мовчки поїхали назад.

Верстов за п'ять від хутора побачили, що степом ідуть троє людей. Капітан вказав на них Жилінському.

— То Холод,— сказав він,— давайте їх нагонимо! і вони пустили за ними коней.

То справді був Холод з своїми товаришами; він спеціально їх узяв з собою, щоб про все гаразд розвідати у місті, і тепер повертався на одну із своїх квартир у степу, де у нього були сховані коні. Дорогою він вирішив пустити панові Жилінському червоного півня. Почувши, що за ними гониться таратайка, вони прискорили ходу.

— Стій, стій!— почав кричати ще здалеку капітан і, вийнявши пістоля, вистрелив.

— Їх двоє, а нас троє,— сказав Панас, давайте нападємо на них!

— Ні,— відповів Холод,— давайте підпустимо їх ближче.

Таратайка наближалась.

— Хто такий?— запитав капітан.

— Перехожі люди!— відповів Харько.

Тут Москаль присів на коліно і стрельнув. Куля попала в таратайку. Капітан стрельнув і собі. Москаль упав і лишився нерухомий, куля пробила йому

голову. Невідомо, що було б далі, як би не злякались коні і не понесли,— то була одна із штук Панаса. Даремо фірман намагався їх вдержати, коні летіли, як скажені. Холод і Панас хвилину постояли над тілом Москаля, швидко пішли вбік і скоро сховались у балках. Коли через півгодини капітан і Жилінський повернули назад, то нікого не найшли. Капітан хотів переслідувати далі, але Жилінський сказав:

— Не варто!.. Це все одно, що шукати вітра в полі!

Тільки через три дні Харько повернувся з Панасом до яру. За цей час там трапились великі зміни. Річ у тому, що до Харька приставав різний елемент, багато з його ватаги були невдоволені з того що він намагався додержувати сякої - такої дисципліни серед них і дозволяв нападати тільки на панів, а це не завжди було безпечно; інша річ грабувати на шляху купців, чумаків та селян, або красти по селах та виводити коні. Особливо був невдоволений один з ватаги на прізвище Циган, що завжди сперечався з Харьком. Часто він брав частину ватаги і йшов, нічого не кажучи нікому, а потім доходили чутки про грабунки та крадіжки з убивствами. Скориставшись тепер з відсутності Харька, Циган почав говорити:

— Що це за отаман!.. І того не можна, і цього не можна, і того не займай!.. Ніби ми не вільна ватага, а якісь ченці!.. І погуляти ніколи не дасть!.. Ось як у других, де я був, так там не так!.. Горілки скільки хочеш, молодиць теж, гуляй козак, скільки схочеш!..

Всі з задоволенням слухали ці слова.

— А потім, хто його поставив над нами старшим?.. Аджеж ми можемо обрати собі й другого отамана!

Саме на цю розмову і нагодився Харько. Він похмуро оглянув усіх і сказав:

— Москаля вбито!..

— Ну, що ж,— відповів зухвало Циган,— всі там будемо!..

Харько промовчав на те і вів далі:

— Жилінський викликав загін салдат. Боротись з ними нам не сила, а тому моя думка така: розійтись, поки не пізно! А коли треба буде, то я гукну!..

Декілька хвилин тривала мовчанка, а потім почули незадоволені і неприязні голоси:

— Овва, так то й розійтись!.. А куди підемо?.. Аджеж нас переловлять, а тут нас ніхто не дістане!..

Справді, багатьом не було куди йти, і вони воліли краще вмерти від салдатських куль, ніж іти звідси.

— Діло ваше,— сказав Харько,— я вам даю раду якнайкращу. Раз ви мене не хочете слухати, то не хочу я у вас і за отамана бути. Чи так, Панасе?— звернувся він до свого високого побратима.

Тоді виступив Циган.

— Я бачу, що ти Харько, злякався.— Повернувшись до ватаги, він говорив:— Він нас кликав за собою, а тепер, коли прийшлося круто, так хоче нас кидати і п'ятами накивати. Та хіба тільки й світла, що у вікні?..

— Не баламуть людей!— відказав Харько.— Бо на путне ти їх не наставиш, а тільки заведеш у пастку. Ти й так нам нашкодив, бо тепер селяни, замість того, щоб допомагати нам, будуть нас ловити, а Жилінському тільки того й треба.

— Ну, що ж, як ти такий шляхетний і крові боїшся,— відказав Циган,— то можеш іти, обійдемося й без тебе!

— Циган правильно говорить,— підтримало його кілька чоловіка.— Хай Харько іде, а ми лишаємось тут, будь що буде!

— Виходить, що й за отамана ви його хочете мати?— спитав Харько, вказуючи на Цигана.

— Та раз ти не хочеш, то хай буде й він!..

— Діло ваше!.. Хай буде й Циган!— і Харько покинув раду.

Тут до нього приступив Панас.

— Що будемо робити!— спитав.

— Що робити?.. Треба тікати звідси, от що! Ти підеш сьогодні до слободи і забереш Мотрю й дітей. Коні є наготові?

— Є.

— Чекатимеш на мене в Ковалевій балці. Буду там завтра над вечір!

— Куди ж поїдемо?

— Як усе буде гаразд, подамося на Кубань. Там, кажуть, є де сховатись.

Панас узяв пістоля й оглянув його уважно. Харько провів його далеко в ліс.

— Ну, прощай!.. сказав на останку.— Як не буду на післязавтрього на ранок, то більше не жди, а рушай сам. От тобі на всякий випадок гроші на дорогу!..— і Харько подав йому повну калитку золотих.

Коли він повернувся назад, то вся ватага сиділа круг барила з горілкою і була вже п'яна. Циган сидів на колоді і, обнімаючи одну з трьох молодниць, що були при ватазі, притриндикував:

Гоп, кумо, не журись,
Сюди - туди повернись,
Отакечки скоком - боком,
Перед моїм карим оком!

Побачивши Харька, він гукнув:

— Харько, іди сюди та випий з нами!..— і налив йому цілий кухоль горілки.

— Щось не хочеться, — відмовився Харько, взяв свиту і пішов туди, де з яру витікав струмок. Там сів під дубом і думав довго про щось своє.

* * *

В той час, як ото відбувалися такі сцени в Страшному яру, до Воронівки, збиваючи хмару куряви, скорим маршем наближався загін салдатів. Капітан і Жилінський розраховували бути над вечір у слободі, щоб ранком розпочати наступ на Страшний яр. А, щоб часом його мешканцям не пощастило втекти, то Жилінський виставив на всіх шляхах застави, що мали не пропускати ні пішого, ні проїжджого.

Вже зовсім звечоріло, коли Харько почув тихий хруст під чиймись ногами; через хвилину на невеликій галявині з'явилась постать хлопця, що боязко озирався навколо. Харько пізнав свого небожа.

— Панько!— тихо покликав він.

Хлопець, побачивши Харька, підбіг до нього.

— Тікайте геть скоріше!— заговорив він швидко!— В слободі повно салдатів і пан Жилінецький з ними!

— Знаю... А як там тітка Мотря?

— Тітка Мотря знає про все і вона готова!

— Гарзд! Тепер от що. Ти, як усі поснуть, виведи її городами до Ями, там Панас на вас буде чекати з човном і перевезе їх до Січі. Зрозумів?..

— Зрозумів. А як же буде з салдатами?

— То вже моя справа. Ну, йди. Та гляди, будь обережний, щоб не попався Жилінському в лапи, а то пропадеш!

— Не на такого напали! — відповів Панько й за хвилину зник у лісі.

Харько прислухався кілька хвилин, поки зовсім не затихли кроки і швидко пішов назад. Ватага спала міцним і п'яним сном і не будь Жилінський таким боягузом і розпочни він наступ проти Страшного яру негайно — він міг би захопити її всю. Харько позшукав Цигана і насилу розбудив його.

— В слободі салдати! — сказав він йому. — Буди хлопців, треба тікати!..

— Салдати?.. А мені яке діло до них!.. Хай собі будуть, бо все одно, раніше як завтра опівдні вони сюди не дістануться!

— А що тоді буде?

— Відчепись!.. Я спати хочу!..

Харько похитав головою.

— Добре, як Жилінський чекатиме до ранку... А як раніше вирушить, тоді що?..

Циган на це нічого не відповів, а тільки дужче захріп. Харько постояв трохи й пішов. Тоді Циган звівся і тихо свиснув. До нього зараз же підповзла одна з молодиць.

— Біжи мерщій у слободу і скажи панові Жилінському, щоб негайно вирушав, а то птах вилетить!

Харько тихо йшов, понуривши голову. Раптом йому показалось, що хтось крадеться поза деревами. Він сховався за дуба і коли постать порівнялась з ним Харько вискочив зі своєї схованки і вхопив її за горло.

— Пусти!— прохрипів жіночий голос.

Харько мимоволі попустив руку і здивовано сказав:

— Стеха?.. А ти яким побитом тут опинилась?..

— Хотіла тікати... Аджеж салдати тут скоро будуть.

Харько мало вже не повірив їй, але тут у нього заворушились якісь підозріння і він знову здушив шию Стесі.

— Брешеш!.. Мабуть, бігла до слободи про все Жилінському докласти. Кажу, чи саму тебе підслав Жилінський, чи ще хтось є?..

— Пусти,— прохрипіла Стеха, гублячи притомність,— пусти, все скажу!

Харько попустив трохи.

— Ну, кажи!

— Мене Циган послав!.. Він і я були послані до тебе Жилінським!

— А, тепер я все розумію,— не сказав, а скорше прохрипів Харько.— Ну, гайда, назад!..

І він поволік Стеху, а та з переляку загубила навіть голос, тільки тоді, коли вони наблизились уже до печери, вона почала благати:

— Харько, пусти, я все скажу, тільки не давай мене Циганові, а то він мене уб'є!..

Шум розбудив декого з ватаги. Харько гукнув:

— Вставайте, зрада!.. Вставайте, зрада!..— і кинувся до печери, де спав Циган. Але той був уже приготувався і кинувся на Харька з ножом. Харько

встиг ухилитись і перечепив Цигана ногою. Той з усього розгону брязнув об землю. Харько в ту ж хвилину скрутив йому руки й вив в до всієї ватаги.

Суд був короткий.

— Та що з ним панькатись,— сказав один уже літній чоловік з ватаги,— дати йому кийв і все!..

Коли Циган почув цей вирок, то зблід, але даремно шукав він співчуття в чиїхнебудь очах; у них світилось одне — смерть.

Цигана підхопили під руки і поволокли геть. За кілька хвилин все було скінчено...

* * *

Жилінський гарячково готувався до наступу. Він тільки чекав звістки від Цигана. Але минала година за годиною, а звістки не було. Тоді він вирішив виступити, не чекаючи більше, але насамперед треба було забрати Мотрю. Жилінський навмисне не поспішав з цим, бо Циган йому переказував, що Мотрю не треба чіпати, бо був певний, що вона нікуди не втече. Яке ж було його здивовання, коли, підійшовши до хати, він побачив, що вона замкнена. Розбили колодку і Жилінський вскочив до хати. Хата була порожня.

— Нас попередили! — вилаявся Жилінський і побіг до себе на квартиру.

— Капітане, треба негайно виступати, інакше буде пізно!

— У мене все готове!

За кілька хвилин загін уже вирушив з села і заглибився в ліс. Це було в той саме момент, коли Холодчинив свій суд і розправу над Циганом.

Він знову зібрав всю ватагу і давав останні розпорядження.

— Нам треба розбитись по два, по три чоловіка і розійтись. Це єдиний вихід, бо з салдатами ми битися не можемо!

Але тут його слова перервав крик:

— Салдати!.. Салдати!.. Вже в яру!..

Всі заметушились і кинулись хто куди.

— За мною!— гукав Харько.— Я знаю другий вихід!..

Почулись кроки, хруст гілля під ногами, пролунали перші постріли. Харько, а з ним і всі інші кинулись тікати яром до того місця, де витікало джерело; в тому місці в стіні були видовбані сходи, якими можна було видертись нагору, а там, аби тільки в ліс ускочити, шукай. Харько пропустив усіх наперед і лишився самим останнім. В той мент, коли він ухопився за гілку, щоб лізти й собі, ззаду пролунав постріл і він важко впав на землю...

Панас чекав на Харька в Ковалевій бальці аж до самого вечора. Коли вже сонце заходило за ліс, він сказав:

— Будемо, Мотре, їхати!.. Видно, щось трапилось, що Харька й досі немає!

Мотря пригортала дітей і прохала:

— Давай ще трохи подождемо!.. Мо він підійде!..

Але минула й коротка ніч літня, а Харька не було.

— Ну, рушаймо! — сказав Панас, і коні тихо рушили.

Коли виїздили з лісу, то раптом почули:

— Стій!.. Хто їде?..

— Салдати!— сказав Панаас.— Ти не бійсь,— повернувся він до Мотрі,— тільки держись кріпко!..

Він підобрав віжки, вдарив по конях, дико свиснув, і коні як вихор вискочили з лісу.

— Стій!.. Стій!..

Але куди там було стояти. Тачанка як куля проскочила заставу, так що ніхто не міг і оком мигнути і зникла в степу. Слідом почулось кілька пострілів. Кулі високо просвистіли без усякої шкоди.

* * *

Великий майдан губерського міста весь захряс народом; сьогодні мали тут карати трьох розбійників, як було сказано в об'явах, що були розліплені по місту. Рівно опівдні, коли сонце сліпуче все заливало своїм промінням, по вулиці вели Харька і двох його товаришів.

Пораненого Харька під посиленою вартою привезли до міста, де він довго вилежувався від ран у міській в'язниці. Суд, що його нарядили над ним, присудив дати йому тисячу палок і зіслати на каторгу,— от тепер і мали над ним виконати ту езекуцію. Харько та його товариші йшли, оточені вартою, і бряжчали кайданами, а перед ними везли по чорній труні. На майдані були вишикувані в дві лави салдати, ось через цю зелену вулицю, як тоді говорили, і мав пройти Харько.

Запанувала тиша. Потім сумно затуркотіли бубни. Харько глянув навколо— жодного знайомого обличчя. І він схилив голову. Плац - майор подав знак. З Ха-

рька зняли сорочку, прив'язали йому руки до двох рушниць, ті рушниці взяли два салдати, плац - майор подав знак удруге, знову затуркотіли бубни і кара почалась. Не минуло й кількох хвилин, як спина катованого зчорніла, а потім бризнула кров і гарячим струмком стікала на пісок. Скоро Харько вже не йшов, а його волокли, і від кожного удару його тіло конвульсійно здригалось. Потім і воно перестало подавати будь - які ознаки життя.

Підійшов лікар і помацав руку:

— Ледве живий,— сказав він до плац - майора. Необхідно езекуцію припинити.

— Шкода!— пожалкував плац - майор.

— Нічого,— відповів лікар,— після 800 палок навряд чи можна вижити, так що він все одно через кілька годин помре!

Харька, всього скривавленого, загорнули в рогіжку і повезли назад до в'язниці.

* * *

Якось ми з дідом забрели до Страшного яру. Але коли я пригадував дідові оповідання і дивився навколо, то тільки хитав головою. Не було колишніх вікових дубів, усохло джерело, з якого Харькова ватага колись пила воду, осунулись печери. В тому місці, де колись було повно вовків, лисиць та нічної птиці, і куди боялась ступати людська нога, тепер мирно паслась худоба, а пастушки, розіклавши багаття, смажили собі сало. Дід теж похитав журливо головою.

— Диви, як перемінилось!.. Що якби то Харько Холод устав та подивився!

— А ви, дідусю, так мені й не доказали історії про Харька Холода. Чим же воно все скінчиться? Дід пожував сухими губами.

— Лікар помилився,— сказав він,— коли говорив, що Харько через кілька годин помре. Здоровий був чоловік. Але йому не було від того легше, бо якби видужав, то мав одержати недодані йому двісті палок. Та тут йому допоміг Панас!..

— Як?— спитав я.— То Панас, значить, повернувся?..

— А, звичайно, що повернувся. Він одвіз Мотрю та її дітей на далекий хутір до своїх людей, а сам приїхав назад, де все розізнав про Харька. Згодом він оселився під виглядом заїжджого купця на краю міста і чекав слушного часу, щоб визволити Харька. Коли того перевели до тюремної лікарні, Панас вирішив це використати..

— Що ж він зробив?

— Йому пощастило підкупити одного арештанта, передягтись в його одяг, пройти до лікарні і винести в мішку Харька на вулицю. Тут на нього чекали коні, після того їх тільки й бачили.

Не ручусь, що дід говорив правду, але від старих людей я теж чув, що справді Харькові якимось чудом пощастило втекти і він оселився десь на Басарабії аж над самим Дунаєм. Пам'ятаю ще, як старий Гнат Кекало, що мандрував років з двадцять по всіх усюдах, не раз клявся, що він був у Холода в хаті і той його частував вином. Та хіба не знали всі, що старий Кекало любив вигадувати і словам його не можна було йняти віри.

V. „БЛАЖЕННЕ Й МИРНЕ ЖИТІЄ“

Весняний ранок. Старовинні дзигарі продзвонили шість. Їхній дзвін лунко прозгучав у тихих покоях старого попівського будинку. Піп Антоній в одних старих черкасинових штанях, без ряси, з сивою кіскою волосся на потилиці, мугикаючи собі під ніс „От юності моєя мнозі борять мя страсті“, виходить на ганок і одним оком окидає своє обістя.

Попові під шістдесят, але плоть його аж ніяк не можна вважати за неміщну; навпаки, вся будова тіла у нього міцна, дебела, на білявому, трохи набряклому обличчі, сидів чималий ніс, що своїм кольором дуже нагадував стиглу сливу; на груди йому спадала пишна сива борода, але особливо його священну гідність підкреслювала повнота і солідне черево, що свідчила про те, що о. Антоній був лагідної, спокійної вдачі і що він був не проти того, щоб ласо попоїсти і добре випити. З цього можна зробити висновок, що священні труди на благо душ пасомих овець ішли йому на користь і парохвія ті труди достойно винагороджувала. Наш панотець був людиною скромною і слово апостола „будьте образ своєму стаду“ приймав більше символічно, ніж буквально. Отож, у нього була певна підозрілість до всіх

худорлявих людей, бо худорлявість він скорше відносив до хвороб духа, ніж до природних явищ і завжди говорив, що раз людина худа, то неодмінно вона хибує на один із смертельних гріхів. З цього можна зробити той висновок, що о. Антоній був трохи філософом, правда, ця філософія жила не духом аскептичності, а скорше духом Епікура. Вицвілі, колись блакитні очі його, випромінювали сміхом, що показувало, ще на одну рису його вдачі, а саме, що він любив дотепи. Цим покищо ми й обмежимося, щоб читач згодом сам домалював собі його портрета.

Отже піп оглядав своє господарство. Коло стайні придуркуватий робітник Михайло, що жив у нього ось уже за два десятки років, чистив відому на всю околицю сиву кобилу. Слепа на одне око робітниця Гапка, що жила також у о. Антонія бо - зна з якого часу і теж задурно, годувала птицю: качки, гуси, гиндики, цезарки, кури метушились навколо неї, на весь голос щось розмовляючи кожне по-своєму і плутались в її спідниці; над усім цим пурхали зі свистом голуби і Гапка скорше була похожа на якусь преподобницю із пустелі Тебаїти, якої не бояться божі крилаті створіння, ніж на попову наймичку; в сажу важко зідхала й рожкала свиня; дві корови — Лиса й Манька, вже здоєні, стояли коло хвіртки і протяжко мукали.

О. Антоній в один момент своїм хазяйським оком схопив всю цю картину і найшов, що все гаразд; потім глянув на небо, на старі високі берести, що вже починали випускати ніжні молоді листочки, розчулився і тихо промовив:

— Благораствореніє воздухів!.. Ранок хороший і обіцяє погожий день!..

З цими словами він зійшов з ганку і через хвірточку у невисокій огрядці пройшов до саду, що тримався у зразковому порядку. Доріжки були посипані жовтим піском, дерева підстрижені і вже вкривались ніжним білорожевим цвітом. Повітря було напоєне яблуневим ароматом, запахом свіжого зела і прохолодою роси. О. Антоній повільно йшов доріжкою, милуючись всією цією благодаттю і вихваляючи мудрість божу, що все це створила на користь чоловіків; поминувши овочевий сад, він попростував до невеликої галявини, де стояло щось з півсотні рямкових вуликів і колод— наш пан - отець кохався в бджільництві. Гудіння бджіл бриніло у ранішньому повітрі як невидима струна. О. Антоній обійшов навколо всю пасіку, прислухаючись до кожного вулика; потім спустився до левади, де був у нього чималий ставок, і кілька хвилин дивився в його прозору воду. Спокійну гладинь ставка мережили тіні старезних осокорів; вони ж, як і чисте небо, відбивались у дзеркалі його води; риба випливала наверх і грала на сонці.

— Всякое диханіє да хваліт господа!— проказав собі о. Антоній, але ці слова були ним сказані не од розчулення красою цього, справді, хорошого весняного ранку, а скорше за звичкою.

Від ставка він повернув назад, тихо співаючи „хваліте ім'я господнє, хваліте раби господа“,— і разом з тим обдивлявся кожне дерево, чи немає на ньому якої шкоди, чи дасть воно цього року добрий врожай? Такий огляд о. Антоній робив — щоранку під

спів молитви, яка говорила, що всяке живе створіння повинно хвалити творця і зіждителя всього суцього; при цьому він здіймав з дерева то кузьку, то гусінь, то гробачка, кидав на землю і роздушував своїм чоботом. Ми, поки ото він гуляє по садку, спробуємо коротенько розповісти дещо з його життя.

Піп Давидовський попав до нас у слободу за тих часів, коли серед попівства ще не зовсім зникли старосвітські звичаї. Був він тоді молодим семінаристом і багато людей пам'ятало, як цей богослов, що його духовне начальство прислало до нас на посаду дяка, валявся по шинках п'яний. Нема що таїти — любив з - замолоду о. Антоній горілочку і молодиць веселих; через горілку й семінарії не скінчив, а трапилось це ось як. Одного дня на весні він з двома риторами пішов за місто, щоб там у одній корчмі на дозвіллі напиться. Не вдовольнившись цим, він захопив з собою ще четвертину, сподіваючись пронести її непомітно до семінарії і там розпити „сборне“; але по дорозі всі троє наткнулись на доглядачів питейної контори, які їх заарештували і приставили прямо семінарському начальству з речовим доказом. Оскільки в цьому випадкові вбачали велику спокусу для інших семінаристів, то винних було наказано: „для вящего убеждения“ суворо покарати. Негайно ж зібрався семінарський трибунал і виніс такого вирока: — „Так как подвергшиися суду ученики риторики впали в сие преступление не по развратности своих нравов, и не по склонности к пьянству, ибо учителя рекомендуют их благонравными, но по молодости и неосторожности своей и по наущению старшего и то в первый раз, для

того оставить их в духовном ведомстве и велеть продолжать учение. А дабы более возчувствовали тяжесть своего преступления, то в страх другим наказать розгами в том классе, где они находятся, при собрании всех учеников“ Щождо семінарста Давидовського, то — „поеліку і ранее семінарское начальство аттестовало его, как такого, который неоднократно был замечен в пьянстве и буйстве“, то вирок йому був далеко суворіший. Йому не тільки всипали сто різок перед всією філософією та богословією, а й постановили виключити з семінарії і послали другим дяком до Воронівки, в „каковой должности“ він і повинен був „своим послушанием и благонравным поведением“ заслужити ласку свого духовного начальства. Ось яким побитом о. Антоній опинився у нашій слободі.

Ми вже згадували про те, що в той час він зовсім не шанував свого духовного сану і був більше усердний до шинку, ніж до церкви. І можливо, що так би він і помер п'яничкою, не пішовши далі дяківства, коли б не старий паламар Оранський, а найпаче його дочка Хвеса, що полонила серце молодого безпутнього богослова. Оранський заради своєї доброти прийняв Давидовського у себе, а далі вже молодість і природа довершили своє.

Тесть Давидовського Оранський був теж колоритною фігурою як на ті часи. На початку ХІХ - го століття були по слободах наших так звані „ночні школи“; була така школа і у Воронівці. Приймали до тих шкіл як дітей нижчого духівництва, так і селян, хто побагатше; вчили в тих школах грамоти, письма та церковних співів; хто був з причетників „бездарными от природы“

як писалося тоді в офіційальних документах, то для таких наука тривала до сивого волосся. Ананій Ієрихонський, що знав досконало ці школи і, певне, сам вчився в одній із них, лишив про воронівську школу дуже колоритні спогади. Завідував тоді школою дяк Галупа, тип суворого і жорстокого вчителя, раз він полишив по собі такі спогади; учні у Галупи були нічим іншим, як робітниками. Ось що, наприклад, пише Ананій про одного учня — Могилевського. Могилевського Галупа покарав тридцятьма ударами різок за те, що той, не спитавши його, самовільно пішов до шевця латати чоботи. Могилевський був сирота і попав в повну залежність од вчителя, а той годував його більше різками, ніж хлібом. Замучений вкрай, Могилевський вирішив втікти, щоб поскаржитись благочинному. Галупа наздогнав його по дорозі, верстов за п'ять від Воронівки. Не дивлячись на мороз, він зняв з Могилевського кожуха й чоботи, прив'язав його самого до дуги і до самої слободи бив і підганяв бато́гом, немов коня. У школі ж почалась уже справжня кара. Галупа бив Могилевського „по вискам до упадения его со скамьи“, після чого йому дали ще п'ятдесят різок і, нарешті, як собаку, посадили на ланцюг, спеціально для цього в розправі взятий. Так Галупа тримав Могилевського шість день і „по малой части давал ему хлеба“. Цікаво зазначити, що вчителі нотних шкіл далеко охотніше брали вчити дітей заможних селян, „получая от их отцов выгодную плату“ Звичаї нотних шкіл перейшли потім і до пізніших шкіл; мій батько, наприклад, розповідав, що биття різкою у них було як правило, крім того,

тим учням, що мало встигали в книжній премудрості, надівали з паперу на голову ковпак блазня, на спині й на грудях писали „дурень“ і так водили по всій слободі на загальне посміховище.

Та власне ми хотіли про Оранського дещо сказати. Оранський теж випив повну чашу тієї науки. Духовне начальство вирішило, щоб він для удосконалення теж відвідував Воронівську школу, тим більше, що це не було зв'язано для нього з матеріяльними витратами, оскільки він тут же в слободі й паламарював. Промучившись п'ять років і не постигнувши кладезя книжкої мудрости, хоч і скоштувавши багато лози, Оранський, кінець - кінцем, не витримав і написав власноручно таке прохання на ім'я благочинного:— „Благочинний Полєвський определил меня для учения в Вороновскую благочинническую школу, в коей я уже шестой год состою. Но как я имею природную тупость понятия моего и немолодые годы — 42 г.— а найпаче грудную болезнь от коей я в силу исправляю и дьячковскую должность, того ради прошу уволить меня от нотной школы“ Одно слово, тесть Давидовського не відзначався ні особливою кебетою, ні кметливістю. Зате повною протилежністю йому була донька Хвеська. Вона не тільки тримала твердо в руках батька, але так само твердо взяла до рук і свого чоловіка. Своім добробутом і маєтністю о. Антоній був зобов'язаний виключно матушці Хведосії. Вона не тільки закріпила за ним батьківську посаду, але увесь час тягла його за чуприну, аж поки не висвятили його на попа і лишили таки у Воронівці. Хитра була матушка і парохвія боялася її більше чорта, бо чорт, як

відомо, боїться ладану, а матушку Хведосію ладаном налякати було не можна; причт ходив перед нею на дибках, та й сам о. Антоній не смів їй перечити, бо тоді матушка пускала в хід такі „виражанси“, які більше личили базарній перекупці, ніж дружині духовної особи. Повертаючись тепер до хати, о. Антоній стурбовано пригадав, що вчора повернувся дуже запізно і до того ж „еле можаху“, за що його чекала чергова „морква“. Сходячи на ганок, він спитав у Гапки:

— А що, матушка повернулась з базару?

— Повернулись. Вони вже питали за вас!

О. Антоній тихо увійшов до покоїв, де матушка лічила вторговані на базарі гроші, бо вона була не тільки дбайливою господинею, а й сама ж продавала на базарі городину, молоко, овочі, яйця, де, мабуть, і набралась отієї словесности, що її о. Антоній та й усі так боялися. Грізно глипнувши очима на свого панотця, вона сухо, по-сорочачи, запитала:

— Де вчора був до такої пори?.. У кого заливав баньки?..

О. Антоній яко мога лагідніше відповів:

— Не сердься, душко!.. Коли я повертався з Хухриного хутора, пан Радько, Варсонофій Пилипович, завернув мене до себе обідати. А по обіді у преферансика по малій грали!.. А потім пані Радчиха лишила вечеряти!.. Так ото непомітно і час сплів...

Матушка зараз же відійшла, бо Радьки були пани багаті і при нужді могли стати в пригоді. Вона тільки буркнула:

— Міг повідомити, де ти, щоб не чекати тебе до півночі!..

Таким чином, буря на цей раз щасливо минула о. Антонія; поснідавши, він знову збирався вийти в садок, як тут прийшов диякон Гаврило Цибульський, рудий, великий, справжній циклоп, а з ним дві пари кумів. О. Антоній швидко охрестив дітей,— в будні дні цю потребу він виконував у себе вдома, щоб не одриватись до церкви,— пожартував трохи з кумами, а одну молоденьку молодичку подержав за підборіддя й спитав, коли ж у неї буде дитина, бо він хоче побути у неї на христинах. Серед всякої мзди, що її принесли йому, було дві пляшки горілки,— парохвіяни знали слабкість о. Антонія і завжди репрезентували йому те, що його і „монасі приємлють“. Він сховав горілку в маленьку комоду, що стояла у нього в головах, і виглянув, чи немає поблизу матушки. Вона десь вийшла; скориставшись цим о. Антоній вийняв карафку горілки, настояної на цитрині, підніс по чарці кумам, а собі дві і відпустив їх.

На дворі вже чекала на нього довга лінійка, а Михайло цьвохав батогом по ганку. О. Антоній перемінив чорну рясу на синю, що від часу аж плямами взялася, на голову нап'яв старого бриля, поправив наперсного хреста, узяв ціпок і приготувався їхати. Коли вже сідав, матушка спитала:

— А обідати коли ждати?

— Та о четвертій буду... Поганяй, Михайле, до школи!..

Михайло торкнув віжки, кобила перед тим, як рушити, кілька секунд похиталась на одному місці,— і викотила лінійку на порожню вулицю. Гапка зачинила

ворота і о. Антоній поїхав справляти свої службові обов'язки.

Поки ото о. Антоній тихо їхав порожньою вулицею, відповідаючи на привітання і роздаючи благословення побожним парахвіянам, у школі відбувалась така сцена. Коло дошки стояла учениця третьої групи, Хівря Черканцева, висока, років, мабуть, п'ятнадцяти дівчина. Вся червона, вона мняла в одній руці брудну ганчірочку, а в другій крейду і безнадійно ї злякано дивилась навколо. Коло неї, тіпаючись від злости, аж слина йому бризкала з рота, крутився вчитель Арехвій Євменович Ломака, низенький, худий, з рідкою борідкою, що кущиками вкривала його запалі щоки й підборіддя. Йшла саме лекція арифметики. Хівря не могла розв'язати завдання. Даремно Арехвій Євменович ставив їй запитання,— вона мовчала, ніби в рот води набрала. В другому кутку стояли навколюшках два школярі, а ззаду вавилонською вежою підносився Вакула Побережний, що його Ломака поставив коліньми на парту за те, що той, піймавши муху, встро- мив їй у зад тоненьку стьожечку паперу і так пустив літати по клясі під загальне чмихання школярів.

Вклясі була мертва тиша, бо коли Арехвій Євменович був сердитий, то його лінійка не переставала гуляти по руках та головах учнів.

— Така здорова дівуля, таке гергепище,— кричав він на Хіврю,— і не може рішити такої пустякової задачі!.. А хлопців, певно вже завертаєш ночувати?..

Хівря ще дужче почервоніла, а хтось з учнів не стримався і зачмихав.

— Хто там сміє сміятись?.. Калюжний!.. Марш сюди!.. Ти рішив задачу?..

— Ні, Арехвій Євменович!

— Як же ти смієш сміятись, коли не рішив?— лясь-лясь його лінійкою по руках.— Що треба спершу взнати?

Калюжний мовчав. Тоді знову: лясь - лясь по щоці.

— Стій тут!— наказав Ломака і штовхнув його в куток.

— Верба, до дошки!..

Верба, конопатий хлопець, встав і швидко підійшов до дошки.

— Повтори задачу!

Верба повторив.

— Ну, що треба спершу взнати?

— Не знаю!..

Арехвій Євменович розпачливо вхопився за голову і швидко заговорив:

— Осли, барани, овечі голови! Де ви на мою погибель узялися!— і повернувшись до другої групи, що сиділа в цій же такій кімнаті, гукнув:

— Гарбуз!

Гарбуз був найменшим у класі. Почувши, що його кличе вчитель, він швидко обізвався:

— Я тут, Арехвій Євменович!

— Іди сюди!

Гарбуз вийшов.

— Бий її!— наказав учитель, показуючи на Черканцеву.

Гарбуз незрозуміло дивився то на вчителя, то на Хіврю.

— Бий — кажу!— вже не своїм голосом кричав Ломака.— Бий, чорт забирай, чого боїшся!.. Бий моєю рукою! А як ні, то сам покуштуєш лінійки!

Гарбуз від переляку закрив очі і слабо вдарив Хіврю в груди.

— Не так!— сердито зауважив Арехвій Євменович і лінійка з лускотом спустилася на голову Гарбуза.— По щоці бий!..

Гарбуз від болю аж підскочив і замахнувся дужче, але оскільки був малий, а Хівря інстинктивно одвела голову ще вище, то рука його і на цей раз не дістала щоки.

— Ти чого задираєш голову, що й кочергою не дістанеш?— репетував Арехвій Євменович.— Нагни свою кирпу!

О. Антоній, що вже кілька хвилин з цікавістю дивився на цю сцену, відчинив двері і голосом, повним сміху, проговорив:

— А ти, хлопче розженись, а тоді й вдар, а то бач яка вона висока, як дзвіниця. А ну, раз - два - три!..

Гарбуз відступив кілька кроків назад, розігнався, підскочив і тепер удар прийшовся саме враз.

— Молодець! От бачиш і вийшло! А тепер ступай на місце.— І повернувшись до Арехвія Євменовича, сказав:— Пустіть цих шибеників погуляти, а потім я з ними законом божим позанімаюсь!

О. Антоній викладав у школі закон божий. Коли казати правду, то до цієї найважливішої справи виховання молодого покоління в дусі православної віри він ставився дуже недбало і то не з причини якихось своїх особливих міркувань, а просто через лі-

нощі. Великої шкоди від того молодому поколінню не було. Зате рідкі лекції о. Антонія з закону божого оберталися на справжню комедію, де не знати чого було більше—чи настановлення в вірі чи блюзнірства.

Коли через чверть години о. Антоній увійшов до кляси, де хмарою стояв збитий порох, школярі одразу замовкли і віддали йому глибокий уклін.

— Ну, сідайте, ракалія!—з грубим гумором сказав він до дітей.

Діти сіли.

— А тепер давайте помолимося!—проказав він і сам перший почав „царю небесний“.

Молитву проспівали, школярі сіли за парти і о. Антоній почав лекцію.

— Сьогодні ми повторимо лекцію про те, як бог сотворив світ видимий і невидимий, небо і землю, тварини, рослини і нарешті, людину!—почав він.— Спершу земля була неустроєна і дух божий носився над нею. Так тривало довго. Потім одного разу бог узяв ціпка і вийшов на прохід, щоб подивитись, що воно робиться на світі!..

Та тільки но встиг він проказати ці слова, як серед мертвої тиші дзвінкий хлоп'ячий голос запитав:

— Батюшко, а де ж бог узяв собі ціпка, раз тоді не було ніде лісу?

О. Антоній од несподіванки,— так вразили його ці слова,— аж отетерів. Потім швидко підійшов до хлопчика і,—

— Ти чого поперед батька в пекло лізеш? Хто тебе цьому навчив?— і давай його сіпати за обидва вуха. Давши йому ще зо два потилишника, він запитав:

— Ти чий?

— Прядчин!— крізь сльози проговорив хлопець.

— Твій батько вдома?

— Вдома.

— Піди і зараз же приведи сюди батька!..

Цей випадок остаточно зіпсував настрій о. Антонію. Він тепер ходив поміж партами, сіпав дівчат за коси, а хлопцям щедро роздавав лящі. Минуло з півгодини, поки він заспокоївся. Тоді він почав малювати на клясній дошці рай, дерево добра й зла, голих Адама й Еву, змія і те, як їх після гріхопадіння ангел виганяв з раю; далі намалював Каїна й Авеля і показав, як бог дивиться з - за хмари на те, як брати приносили йому жертву. Він уже дійшов до Ноя і почав розповідати про те, як Ной, напившись п'яний, голий валявся в шатрі, коли йому сказали, що прийшов старий Прядка.

— Хай почекає! — відказав о. Антоній і продоежував далі свою лекцію. Кінчив він Авраамом та Ісааком, і наказав аж тепер привести Прядку до вчительської кімнати.

Прядка був смирний собі чоловік, і коли взнав, що його на щось кличе піп, то не на жарт перелякався. Він смиренно поцілував попові руку і чекав що той йому скаже.

— Погано вчиш сина!— сердито гиркнув на нього піп, так що Прядка злякано заморгав очима.— Неподібні у нього мислі з'являються в голові. Повчи його так щоб до смерти пам'ятав! А щоб і ти не забував, що сина треба вчити, на ось з оцим піди до волости!— і він черкнув коротеньку записочку,

Прядка ще раз поцілував попові руку і пішов до волости, що була поруч. Писар, прочитавши записку, звернувся до старшини:

— Матвію Корнійовичу! Піп Давидовський прохає, щоб ми посадили Прядку на три дні до холодної!

— А за віщо?

— Він не пише!

Прядка слухав цю розмову і тільки моргав очима.

— Ні сном, ні духом не відаю нічого!— відповів він.— Правда батюшка кликали мене нащот сина, але нічого такого не сказали!...

— Ну, що ж садовить!— махнув рукою старшина до писаря.

Покликали десяцького і Прядку ввергли в узилище за те, що у нього вродився дуже допитливий син.

* * *

Побалакавши трохи з Арехвієм Євменовичем і випивши з ним кілька чарок перцівки, о. Антоній із школи поїхав до церкви. Там на нього в сторожці уже давно чекав титар. Порахували гроші з карнавок, визначили, скільки треба купувати свічок і вирішили ще деякі справи, про які знали тільки вони вдвох та святі, обійшли кілька разів навколо церкви. Від деякого часу це стало у о. Антонія за звичку. Річ в тому, що на схилі днів своїх він вирішив потрудитись „о господеві“ Довго плекав цю мрію в собі, не звіряючись навіть матушці. І тільки якось в одну із безсонних ночей розказав їй про задумане діло. Матушка не тільки не налаяла його за своїм звичаєм, а

після короткого роздуму цілком схвалила його думку. Парахвія більшала і церква вже давно не вмещала всіх, хто бажав помолитись. Зрозуміла річ, що від цього і церкві й причтові був великий збиток і о. Антоній вирішив церкву поширити. На це треба було щось тисяч з тридцять грошей, але справа варта була того, щоб для неї потрудитися. І коли о. Антоній при цьому мріяв про благочиніє, то матушка дивилась на справу з чисто матеріяльного боку,— скільки на цьому можна було заробити. Як тільки на таємній нараді, де, крім о. Антонія та матушки Хведосії, був ще титар та диякон Цибульський, вирішено було розбудовувати церкву, вся четвірка розпочала енергійну кампанію. О. Антоній добився дозволу у свого начальства, на сході провів приговора, за яким кожен двір не менше, як на п'ять карбованців обкладався на будову церкви; крім цього давала допомогу ще й ціла громада. Але цього о. Антонію було мало, і він вишукував засобів, кого ще можна поскубти заради святої мети. Тут його погляд упав на крамницю Кіндрата Панасовича Кривенького, що стояла проти церкви. Влітку підчас служби, можна було бачити з віттаря, як прикажчики у крамниці Кривенького міряють крам, а сам він лічить коло каси гроші. І, виконуючи молитви та подаючи возгласи, о. Антоній не переставав думати про те, з якого б йому боку підійти до Кривенького і зірвати з нього добрий куш. Одного разу йому, справді, прийшла геніяльна думка, що її, як він казав, навів йому сам дух святий.

Одного дня слобожани були свідками такої картини. Церковний сторож Яків Підопригора, в супроводі

О. Антонія та титаря Гудзя, вийшов з огради з сажнем в руці і почав міряти базарний майдан від церкви до Кривенького крамниці. Самого Кривенького на той час не було в крамниці, а лише його дружина, Домнікея Дормидоновна, або просто Домочка, як її звали позаочі. Підпригора доміряв до самого порога.

— Скільки?— спитав о. Антоній.

— Двадцять п'ять!— гукнув Підпригора.

— Точно, як у пляні сказано. Доведеться її знести! почувла Домочка таємничі попови слова.

Як тільки повернувся чоловік, вона зараз же розповіла йому про цю подію і про таємничі слова. Кривенького це занепокоїло і він негайно зажадав пояснень від о. Антонія. Той напустив на себе сокрушений вигляд, ніби та звістка, що він її мав сказати Кривенькому, йому й самому була неприємною і що в даному разі він чинить більше з обов'язку, ніж з власної волі. Ось чому, надавши своєму голосові як можна м'якших тонів, він сказав:

— Історія не з приємних!.. Вам, Кіндрате Панасовичу, доведеться прийняти свою крамницю!

Кривенький, як стій упав на стілець і, нічого не розуміючи, вигукнув:

— Як то прийняти? Для чого? Чому?..

— Бо ваша крамниця стоїть на церковній землі і ближче законом встановленої відстані. З розбудовою церкви стара ограда буде замала і я гадаю її поширити. Ось подивіться сюди!— і о. Антоній показав йому пляна.— Ніде в ніякому акті не сказано, що ця частина майдану у церкви відібрана, отже вона наша і ваша крамниця стоїть на церковній землі.

Кривенький сидів зовсім убитий, а о. Антоній вів далі:

— Потім і друге, що примушує мене це зробити, а саме — ваша крамниця надто вже близько стоїть від церкви, що являється для вірних великою спокусою. Самі зрозумійте, як може мужик молитись богу, коли голоси ваших прикажчиків дужче чути в церкві, ніж диякона, коли він возглашає ектенію. А закон цього не дозволяє. Обер - прокурор найсвятішого синоду тільки недавно видав розпорядження, що в разі таких випадків, причт мусить настоювати, щоб такі підприємства не були в сусідстві з церквами і не робили тим зайвої спокуси вірним! Отже, тут я виконую лише закон і веління моєї вищої церковної влади!

— Проте, ви чогось про цей закон досі мовчали!..

— Бо я й сам гаразд не знав, чи маю таке право. Тепер, коли я роздобув того закона, я вам прямо говорю — доведеться вам крамницю приймати!

— Це ваша єдина порада й відповідь?

— А що ж я вам можу ще сказати?— розвів руками о. Антоній.— Закона я переступити не можу!

Кривенький пішов від попа ні в сих ні в тих. Удався він до повіреного. Той, порившись в законах, сказав, що коли громада не матиме нічого проти того, щоб його крамниця лишилась на старому місці, то попові навряд чи пощастить домогтись свого. Це підбадьорило Кривенького і він удався до старшини з відповідними дарами. Дари старшина прийняв охоче, але йому не хотілось вступати в одверту війну з попом і тому він заявив, що поставить цю справу на вирішення сходу.

Кривенький пообіцяв, що коли справа буде винесена на його користь, то він ставить громаді десять вітер горілки. Разом з цим Кіндрат Панасович підмазав волосного писаря і почав гостити та укоськувати тих, що мали на сході силу або велику горлянку. Леле! Не дивлячись на все це, Кіндрат Панасович не урахував одного — більшість громади йому заздрила й ненавиділа за здирства. Піп Давидовський чудесно це використав, а старшині намалював картину того, що як тільки щасливо вони закінчать розбудову церкви, то він виклопоче йому медаль „за труди“, та крім того і так йому перепаде дещо, чим остаточно схилив його на свій бік. Кіндрат Панасович з таким тріском і так одностайно провалився на сході, як мало хто. Але він не хотів складати зброї і вдався до консисторії. Консисторські урядовці були терті і вони вхопились за це діло. Але через кілька часу заявили, що нічого з його клопотів не вийде і порадили йому якось помиритись з попом, давши певну суму грошей на церкву. Кривенький і сам переконався, що справа його програна і пішов „мирितись“, одверто запитавши о. Антонія, за яку суму він згоден полагодити справу.

— За десять тисяч! — випалив той!

Кривенький закам'янів.

— Десять тисяч! — скрикнув він. — Та у мене зроду таких і грошей не було! Вибачте, панотче, але мені здається, що ви той!.. — і він покрутив пучкою навколо свого лоба.

Давидовський на те не звернув ніякої уваги, ніби не про нього й мова була. Він тільки посміхнувся, сказавши:

— Проте мені, Кіндрате Панасовичу, достоменно відомо, що ви недавно зволили хуторець купити і заплатили за нього двадцять з гаком тисяч. Негарно брехати,— з докором сказав він,— та ще й духовній особі!

— Ну що ж, що хутір! Найшли чим докоряти! Я ж вам нічого не кажу про те, що у вас у банкові лежить сорок тисяч!

— То трудами нажиті, трудами, Кіндрате Панасовичу, а не обкраданням престолу божого. І потім, коли б ця справа торкалась лише мене самого, то повірте мені, я не взяв би з вас і копійки. Але тут іде про діло боже. Адже ви, літерально кажучи, нажили собі маєток, обкрадаючи церкву. Та як би я завтра поставив нову ограду, то до вас і собака більше не загляне. А ви жалієте дати десять тисяч!..

— Та це ж грабіж!— не стримався Кривенький.— Це ж розор мені!..

— Ні, це дуже дешева ціна за ту спокусу, що ви чините своєю крамницею. Мужик, замість того, щоб усердніше молитись богу, слухаючи голоси у вашій крамниці, піддається мирським думкам і тим самим віддаляє своє спасіння.

— Я такої суми не даю.

— То діло ваше. Ви наприклад, можете повернути свою крамницю дверима на вигін, і вам це зовсім нічого не коштуватиме!

Так на цей раз і не сторгувались. Кинувся Кривенький сюди - туди, але всюди говорили, що його справа майже безнадійна. Так минув рік. Ні о. Антоній, ні Кривенький не уступали один одному. А під

веселі години піп дозоляв Кривенькому тим, що наказував Підопригорі міряти майдана і вголос ділитися думками про те, де має пройти нова ограда, де будуть церковні ворота тощо, виходило так, що ограда мала зовсім закрити крамницю Кривенького. Ось і зараз бере він Підопригору з сажнем і вони починають вимірювати майдан. Кривенький похмуро дивиться на це з ганку своєї крамниці, а Домочка охкає і говорить до кількох чоловіків, що заради цікавості прийшли сюди:

— Ах, ви й не знаєте, що це за мука! Мене й Кіндрата Панасовича все це скоро в гріб зажене. (На це один з дядьків сам до себе промовив: — „Чорт вас не візьме!“) — Ми стільки з Канашою працювали, стільки стягались, а тепер нас хочуть зовсім зруйнувати. За що, по що? — і вона зомліло сідала на стілець що заздалегідь був у неї наготований.

О. Антоній чув ті охи та ахи, але не звертав на них жодної уваги. Він зупинився проти дверей крамниці і запитав Підопригоду:

— А скільки там сажнів? Двадцять? От і гаразд! Ми значиться по ці пори й відгородимо! Неси сюди кілочки!..

І тільки ніби тепер побачивши Кривенького з дружиною, він приязно їм уклонився.

— Добридень вам! А чого ви ніколи до нас не заглянете? Матушка мене вчора так навіть запитала: „А чого це до нас ніколи Кіндрат Панасович з Домнікеею Дормідоновною не заглянуть?“ Заглянули б колинебудь вечерком!

Кривенький аж темнів від тих слів, а Домочка

мліла від злоти. Селяни, що стежили за всім цим, щоб підлити масла в огонь, питали:

— Коли ж, батюшко, розпочинаєте розбудовувати церкву?

— А цього літа, як господь допоможе. Скоро ось починаємо цеглу возити.

Кривенький запросини о. Антонія зрозумів як натяк на те, що він ладен розпочати переговори знову. Ось чому через кілька день він був у попа і після кількогадинної торгівлі, при чому і піп і крамар похрипли, як два цигани на ярмарку, останній таки погодився відписати на „церкву“ п'ять тисяч.

* * *

Подражнивши ото так востанне Кривенького, о. Антоній сів на свою лінійку і поїхав обідати; по обіді завжди відпочивав годині дві у себе в кімнаті, при чому завдавав такого „пана Храповицького“, що полохав на деревах горобців, що гомозились у листі. Спав доти, поки його не будили до чаю, за яким він проглядав „Епархиальные Ведомости“, звідки визнавав всі новини.

Напившись чаю з варенням і солодкими коржиками, одягав другу сіру рясу і виходив знову на ганок. Лінійка вже була готова і вірний Михайло чекав з своєю сивою кобилою.

— Куди? — спитала матушка, вискакуючи з кухні.

— До Гордія Онопрієвича Онучки! — гукнув о. Антоній і штовхнув Михайла, щоб той скоріше виїздив з двору.

У пана Онучки в його двоповерховому будинку, найкращому на всю слободу, майже щодня збиралась компанія, бо Гордій Онопрієвич був людина хлібосольна. Бував тут, крім попа, земський лікар Бровко, пан Радько, пан Басанський, становий пристав Запуговиченко, мировий суддя Конопелько, знайомий нам уже Арехвій Євменович Ломака та ще дехто. Коли лінійка о. Антонія зупинилась перед ганком Онучки, то там уже був лікар і Запуговиченко.

— А слихом слихати, видом видати! — привітав о. Антонія господар.— Прощу, прощу! А ми вже хотіли без вас починати пульку. Сідайте. Як матушка? Може спершу закусите? Га?

— Дякую. Матушка здорова, а від закусочки не відмовлюсь!

— А чарочку теж вип'єте, чи може той... зареклись?

— Ні, цього гріха ще, слава богові, за мною не було! — говорив о. Антоній, вихиляючи чималу чарчину калганівки і закусяючи її шинкою.

Цей діялог повторювався з маленькими варіантами щоразу. Поки ото о. Антоній закусявав, а Онучка йому допомагав, так що в обох носи ставали сизими, що аж лисніли, лікар розлінував пульку і нетерпляче гукав:

— Та чи скоро ви там?

— Максиме Максимовичу! — гукав до нього Онучка.— Ідіть сюди!.. Тут ось о. Антоній веселу історію розказує!

Лікар неохоче підвівся й пішов до столу. Онучка налив йому чарку, на яку Бровко кілька хвилин

дивився, потім рішуче взяв і, заплющивши очі, пере-
хилив до рота, а сам тимчасом думав: — „Знову на-
п'юся, як свиня!“ — і повернувшись до попа, спитав:

— Ну, що ви там вигадали, старий гріховоднику?

— А то, розумієте, вінчав я вчора двох сліпих.
Ну, як положено, наприкінці кажу їм: — „Поцілуй-
тесь та покажіть перед богом та людьми свою любов“!
А молода таким, знаєте, басом - профундо й відрек-
ла: — „Нехай, батюшко, навпослі!“ — Вся компанія
залилась веселим реготом.

Сіли за ломбертний стіл. До вечері грали більш -
менш спокійно. О. Антоній ні програв, ні виграв,
а це його злостило трохи. Кілька разів він схоплю-
вався й гукав:

— Михайле! Подавай лінійку!

Його починали впрошувати:

— Та почекайте но, о. Антонію!.. Може вам карта
зараз гарна прийде! Давайте зіграємо ще одну
партію!

Він сідав зіграти ще одну партію, наказавши Ми-
хайлові стояти тут же коло дверей. Карта, справді,
ніби починала йти, і о. Антоній забував і про Михайла
і про домівку. Потім, побачивши його, питав:

— А ти чого тут стовбичиш?.. Хіба я тебе кликав?..
Можеш іти, я не їду!

А через кілька хвилин знову гукав:

— Михайле, подавай!.. Їдемо!.. — і навіть підво-
дився з - за столу.

— Та куди ж ви? Зараз же пулька кінчається! —
казав Онучка. — Галино! — гукав до жінки. — Готуй
вечерю!..

— Хіба що кінчити пульку! — говорив о. Антоній і сідав знову.

Лікар, здаючи карти, казав:

— Скільки разів я зарікався грати з вами, панотче. Такого скупердяги, як ви, я ще не зустрічав у своєму житті. Духовна особа, можна сказати, і отаке сребролюбіє!

— Це у о. Антонія від матушки. Вона у нього командирша. От би кого мені у прикажчики! — сміявся Онучка.

— Вона б вас так обпатрала, що ви і самі б себе не пізнали! — казав лікар.— Матушка Хведосія така скнара, якої ще світ не бачив!..

— Вісім винових! — виголошував о. Антоній.— А що нагрів! — казав він до лікаря.— То вам за язик ваш, нечестивець ви такий. Помрете, не буде вам від мене християнського похорону, так і знайте!..

— Брешете ви, панотче. Заплатять вам, так ви й собаку поховаєте!

Розмова починала набирати неприємного змісту і Онучка моргнув до жінки, щоб та просила на вечерю.

За вечерею о. Антоній розповів про сьогоднішню пригоду в школі, з сокрушенням серцем додавши, що міцна колись віра православна починає занепадати в народі.

Лікар між двома чарками висловив своє захоплення хлопцем, на що о. Антоній відповів:

— Безумець рече в серці своїм — несть бога!..

За вечерею не тільки багато їли, а й багато пили, так що в головах починали гудіти джмелі, потім знову

сіли за карти. Тепер гра йшла веселіше, а в ряди-годи кожний підходив до стола і запивав спрагу вином.

Було вже далеко за північ, коли покинули карти. О. Антоній настільки обважнів, що з трудом звівся з стільця і Михайло його під руку повів до лінійки.

— Ну, вже поплив Ноїв ковчег! — сміявся лікар, сідаючи з другого боку.

По дорозі він зліз, а о. Антоній, „яко по суху путешествуя“, добирався сам додому. Матушка зустріла його, готова вибатькувати за пізній поворот, але він поклав палець на уста і сказав:

— Не сердься, душко!.. Мені сьогодні так карта йшла, що я аж п'ятнадцять карбованців виграв!..

Матушка моментально замовкла і разом з Михайлом зняли семипудову гідність о. Антонія з лінійки і повели до покою. Поки Михайло його роздягав, він тихо наспівував: — „От юности моея мнози борят мя страсти... Но сам мя заступі і спасі, спасе мой“!

І не зчувся, як і заснув сном праведника.

VI. „ОТРАДА“

Він з'явився в нашій слободі зовсім несподівано. Ніхто не знав, хто цей салдат і звідки. Одної неділі його побачили на базарі в білому хвартусі, коли він котив перед себе невеликого на двох колесах візка і голосно вигукував:

Квас маліновий, квас наліваний!.. Квас хлебной, квас хмельной! Підході і товариша подводи!..

Коло візка товпилися парубки, що з гордовитим виглядом викидали мідяні п'ятаки. Підходили по дві, по три дівчата, закривали роти вишиваними хусточками і довго огиналися перед тим, як купити у складчину й собі пляшечку квасу, пили, далеко відставляючи вперед руки, щоб часом біла піна не капнула на нову кохту або спідницю; підбігали селяни і випивали пляшку навхильці, щоб перебити спрагу; мимоходом брав пляшку швець, коваль, лимар, бондар, щоб промити горло від базарного пороху. А салдат сипав, як з мішка горохом словами:

— Пожалуста, баришні, прошу!.. Квас такой, что ви просто губки обліжете. Єщо пляшечку?.. Прошу, получите! С вас десять копейок!.. Спасібо! Хазяїн, ви ж куда?.. Попробуйте, промийте собі горло!.. Смотріте, как пеніться?

Сонце пекло, було душно, пил над базаром, стояв хмарою, у людей пересихало в роті, і салдат торгував жваво. На другу неділю він знову з'явився, на третю так само звучав його веселий голос на весь базар; до нього звикли і мало вже звертали уваги. Де він пропадав цілий тиждень, того ніхто не знав та мало хто й цікавився цим. Хай, мовляв, чоловік собі торгує.

Минуло вже місяців зо два, і нашого салдата слобожани вже добре знали і мало не за свого мали. Але його торгівля поволі стала занепадати, бо слобожани наші на квас не дуже були охочі.

Дехто з цікавості питав салдата:

— А що, Вахромей Вахромейович, як торгується? Заробив багато?.. Завод скоро відкриєш?..

Вахромей посміхався і салдатською скоромовкою відповідав:

— Наш заробіток невеликий. Треба за якесь друге діло браться. Та от компаньйона нікак не сищу!..

— А нащо тобі компаньйон?.. Аджеж і товару в тебе і на десять рублів не набереться?..

— Та хіба це торгівля?.. У мене є думка відкрити солідное дело. А це што,— кивав він з призирством на візок з квасом.— Хіба ето дело? Так сібе, дурниця? Як говорить у вашому хахлацькому прислів'ю:— „Роблю, щоб татарин лежачого не взяв“!

І, дійсно, Вахромей Вахромейович скоро відкрив у нас, справді, „солідное дело“. Одного дня слобожани побачили як до старого будинку пана Жми-крутського, що стояв кілька років з забитими віконницями, прийшли теслярі й почали його лагодити. Чутка рознеслась, що будинок разом з садибою купив

Вахромей, не знали тільки для чого йому здався такий великий будинок.

— Видно в москаля чортова калитка! — говорили слобожани, слухаючи як цюкали сокири, співали пилки і торохтіли залізом бляхарі, що перекривали дах. Всі заінтриговані були страшенно, але скільки не підсипались до Вахромєя, скільки не допитувались, він ляконічно відповідав:

— Скоро самі побачите!..

Дійсно, таємниця незабаром розкрилась. Прокинувшись якимось уранці, слобожани могли милуватись великою вивіскою, на жовтому полі якої чорними літерами було написано:

„О Т Р А Д А“
П И В Н А Я
роspивочная и на винос
Пиво Рейнеке, Игнатищева, Новой Баварии
и чорное чesкое
Заходи и товарища заводи

Біля будинку зібрався цілий натовп, що читав ту вивіску вголос і жваво коментував. Вахромей Вахромєйович стояв на ганку, слухав тих розмов і лагідно посміхався. Він був задоволений, диво, справді, було велике.

Перед відкриттям пивної Вахромей Вахромєйович Квасоля, таке було повне ім'я цього салдата, що виринув у нас ніби з води і який згодом відогравав у слободі значну роль, запросив о. Антонія посвятити її, за що обіцяв йому, крім десяти карбованців,

ще й два відра пива. Очевидно, наш бравий салдат гадав,— не можемо тільки сказати, наскільки справедливо,— що без бога аж ніяк розпочинати цієї справи не годиться, і тому, на всякий випадок треба його підмогоричити.

Але оскільки бог був високо, а житейські справи треба робити по - житейському, то Вахромей на відкриття „Отради“ крім попа з усім причтом, запросив таких визначних осіб слободи, як от урядника Хряпала, старшого стражника з курських міщан, Звезділіна, волосного писаря Капшука, старшину Ворону, титаря Маслія, крамаря П'ятачка і ще декого. Обід готувала якась городянка, що її спеціально Вахромей привіз з - міста. Гостей приймав, крім Вахромея, ще і його компаньйон. Це була людина мовчазна, літня і вже з самого ранку на підпитку. Вахромей, кожного, хто входив, знайомив з ним:

— Прошу, мій компаньйон, Сарахвим Сарахвимович Перепічка, одставной хвельдхвебель!.. Хороший человек і герой отменной хвабрости!.. Имеєть две мендалі!..

— Три!.. — поправляє його Перепічка.

— Віноват, три мендалі: за кушкінський поход, за усміреніє євреєв і за...

— Довголетнюю службу! — додавав компаньйон.

„Отрада“ стояла на бойкому місці і справи Вахромея процвітали. Воронівка — велика торговельна слобода, до того ще й стояла на великому шляху, що вів до Енського і тому клієнтів у Вахромея було більше, ніж досить. Тут знайшли собі притулок не тільки всі слобідські п'яниці, але й місцеве началь-

ство не гребувало нею; тут же і волосний суд вершив свої діла, бо у Вахромея було найкраще пити могоричі. Особливо діла „Отради“ піднесли з того часу, коли у Вахромея оселились під виглядом його родичок, дві дівчини, що він їх привіз з Енського. До тих дівчат приєдналась весела вдова Горпина Королева; з того часу Вахромей міг вважати, що „Отрада“ стоїть на твердому ґрунті, і вона, справді, виправдала його найсміливіші надії.

До „Отради“ слобожани тяглись, як метелики вночі на вогонь. Її великі вікна так привабливо світились у темряві ночі, дівчата і вдова Королиха так привітно зустрічали гостей, пиво й горілка були такі солодкі, що тяжко було Вахромея оминати. І не дивно, що такі люди, як от Василь Довгий — заможній хуторянин, швець Жуковський — Жилкин, що взяв багатий посаг за жінкою і під п'януруч завжди кричав:— „У нас грошей хопить! Нам Кривенький дешевий!“— і п'яничка пан Личаний і багато інших лягли й встали у Вахромея.

Тут, наприклад, часто бував іще швець Пупка або Шилки - Вилки, як його прозивали, чванькуватий чоловік. Коли Пупка посилав кого з дітей до крамниці, то вибігав у двір і гукав на всю вулицю, щоб сусіди чули: — „На двадцять чаю, на п'ятнадцять сахарю!— на що йому відповідали:— „Та ви ж усього дали п'ятака“!— „Біжи!“— махав він рукою і повторював: — „На двадцять чаю, на п'ятнадцять сахарю!. Це про нього розказували історію, як він дурив своїх наївних родичів - хуторян, ніби його жінка французьку мову знає. Попав він їх якимось на базарі і

кличе до себе в гості. Приходьте, мовляв, почастую та й на жінку мою подивитись. Ті прийшли, розсілись за столом, а він кричить до хатини, де пораяється жінка:

— Шиниви - киниви, самовар станови!

А та відчинила двері та ротом завбільшки з ворота питає:

— Що таке?

— Шунціна - пунціна, давай півбутилки!

Бував тут також Двадцять - Десять, пришелепуватий синок колишнього багатого баштанника Калашника, що тепер проводив останнє батьківське добро. Не оминав Отради і дядя Тьох - Тьорьорьох, з походження попович.

Ми тут назвали тільки найбільш відомих у слободі п'яниць, що давали Вахромею постійний прибуток, і, так би мовити, були його постійними клієнтами. Зрозуміла річ, що ними клієнтура його не обмежувалась, і щодалі, то „сфера впливу“ Вахромея поширювалась.

До Вахромея слобода наша жила більш - менш патріархально. Вахромей же через „Отраду“ постановив прищепити слобожанам міську „культуру“ і треба віддати йому справедливість, не без успіху він ту свою „місію“ виконував. Взяти хоч би отих „родичок“, він їх часто міняв, отже інтерес новизни до них у слобожан ніколи не згасав. Він намагався дати „мужві“ відповідні розваги, і багаті хуторяни, коли приїздили на базар і попадали до „Отради“, часто виходили звідтиля без штанів. Її дари були настільки спокусливі, що туго напхані хуторянські капшуки швидко ставали тонкими, як сім египетських корів. Протестувати було годі, бо до послуг Вахромея

завжди було два „архангела“ у вигляді двох поліційських стражників, що їх запопадливий урядник хряпало дав йому в охорону, і які по одному Вахромейовому слову кожного, хто намагався хоч чимнебудь попрікнути Квасолю в шахрайстві або, навіть і в крадіжці, негайно брали за в'язи і ввергали в „узилище“ при волості.

* * *

Та Вахромей не тільки ото жив з того, що тримав пивницю; зараз досконало вияснено, що, крім цього, він служив таємним агентом у поліції і передержував крадене. Компаньйон його ніякої ролі не відігравав; він дав гроші й тепер тільки те й робив, що пив; невдовзі його одного дня найшли мертвим на своїй постелі. Поліція встановила, що він нібито помер з горілки, але в слободі були такі неймовірні, що говорили, що кушкинського героя Вахромей просто отруїв, щоб привласнити собі його гроші. Далі балачок ця справа не пішла, а героя пишно поховали на слободському цвинтарі і на дубовому хресті прибили таку табличку:

ЗДЕСЬ
покоится прах
Сарахвима Сарахвимовича
ПЕРЕПИЧКИ
героя многих славных походов
и тремя медалями награжденного за верную
службу
БОГУ, ЦАРЮ И ОТЕЧЕСТВУ
Он славно жил и славно умер,
чего и всем живым желает

Залишившись тепер єдиним і повноправним хазяїном „Отради“, Вахромей повів свої справи ще краще і навіть, кінець - кінцем, поставив у ній поганенького органічика; це тільки збільшило притягальну силу „Отради“, і кілька тижнів у ній було народу невпоровот. Проте, на поверхню життя слобідського Вахромей пробивався дуже поволі. Слободські багатії та дуки вважали Вахромей за вискочня та зайду, а його професію трохи ганебною, хоч, хіба не все одно було, як наживати гроші, чи через кредити незаможникам та скупку у них за безцінь земель, чи через споювання їх. Правда, Вахромей чинив це надто цинічно, надто вже одверто грабував він населення в своєму шинку, але по суті, він робив те саме, що й інші. В тому остракізмові, що оточував Вахромей перші роки, було більше не шляхетного обурення, а заздощів,— як, мовляв, нікому в слобожан не спало на думку відкрити таке прибуткове діло, як цьому зайді. Та що більше багатів Вахромей, то меншим ставав той остракізм, і скоро він увійшов повноправним членом до тієї купки багатіїв, що завдавали тон всьому життю у нас, і на чолі якої стояв сам Маслій, перший на всю слободу і околицю багатир. Після того, як Маслій запросив до себе в гості Вахромей, всі зрозуміли, що Вахромей сила, що він дещо значить; стіна, що відділяла його від решти слобідських багатів, упала і всі поспішали зав'язати з ним приятельство та стосунки.

„Отрада“ була не тільки болячкою на слобідському тілі,— це була чума. „Робота“ Вахромей була видна по тих розкритих стріхах хат, що їх часто можна

було побачити, по тих схудлих, побитих та заплаканих обличчях жінок, що товпились біля ганку „Отради“. Щоб мати постійних клієнтів для „Отради“, треба було, щоб у слободі не переводились п'яниці. Це завдання Вахромей розв'язав талановито. Він відкрив п'яницям широкий кредит, але за порукою Маслія. Таким чином, приязнь між Маслієм та Вахромеем була чисто ділова. Гроші під заставу давав Маслій; гроші ті пропивались в „Отраді“ у Вахромея; потім надходив суд, суд же був у руках Маслія та Вахромея і боржника пускали голого, як магометанського святого. Треба визнати, що Вахромей вміло і то, мабуть, не без науки Маслія,— бо ми вважаємо, що справжнім учителем Вахромея був не хто інший, як Маслій,— намічав собі жерви. Він брав таких, в кого була кріпосна земля, бо надільної землі продавати було не можна, то прийшло далеко пізніше, і тоді Вахромей показав, на що він здатний; але і в цей період Вахромей уже був справжнім павуком, що обсновував своєю павутиною жертви і тримав їх доти, поки не висисав всієї крові, а потім він викидав їх і брався за інших. Робив це він дуже хитро. Наприклад, коли приходила жінка заганяти чоловіка, то він не тільки проти цього не протестував, а навпаки, допомагав їй забрати п'яничку додому.

— Я вже давно йому казав, щоб ішов, так ніяк не хоче. Ви й самі не знаєте, як воно мені все це неприємно!..— казав він у таких випадках.

Іншим разом, коли яканебудь жінка знімала скандал, він кликав її й чоловіка до чистої половини, саджав за стіл, частував своєю горілкою і виконував

ролю справжнього ангела - охоронця родинних гідностей і маєтностей. Як правило, це кінчалось тим, що до „Отради“ починав ходити не тільки чоловік, а й жінка, а цього то й домагався Вахромей.

— Страх не люблю скандалів! — говорив він. — Я чоловік тихий, смирний. Пити нікого не примушую. Хочеш пий, хочеш ні. А я не силую.

Так перейшов до нього спадок Василя Довгого, так він посів кінець - кінцем посаг жінки Жилкина та й багато грошей і землі перейшло через його руки.

Зрозуміла річ, що не обходилось і без прикростей, що з таким заняттям, як Вахромеева, зв'язані. Друга жінка, що їй п'яцтво чоловіка сиділо в печінках, починала на весь голос лаяти Вахромея, взиваючи його самими страшними й безсоромними словами. Вахромей спокійно й терпляче те вислухував; тільки тоді, коли чоловік такої сердитої молодиці приходив до нього і прохав набір випити, то він казав:

— Ні, голубе, не дам!.. Над тобою зжалься, зроби тобі одолженіє, а твоя жінка прийде й обкидає мене калом!.. Іди, проси де - інде!..

Сердитий чоловік все ж таки десь напився і, прийшовши додому, починав молотити жінку, приказуючи:

— Не ходи заганяти чоловіка! . Не ходи заганяти чоловіка!..

Взагалі, коли в темряві ночі ви чули п'яну лайку, жіночий вереск, зойки переляканих дітей, то всі так і знали, що то один із „клієнтів“ Вахромея, повернувшись із „Отради“, лупцює свою сім'ю. Одно слово, Вахромей міг бути задоволений: „Отрада“ квітла, справи йшли прекрасно, рахунок у банку зростав,

Вахромей не був жонатий.

— Ніколи було женитись! — казав він, коли його питали про це.

— Вам би Вахромей Вахромейович, хазяйку треба! — радили іноді йому.

— Та нада!.. Тільки ж хто за мене старого пойдьот!..

— Ну, який ви там старий!.. Та за вас сімнацятка піде!..

Вахромей Вахромейович при цих словах молодцюватю покручував свої руді вуса і говорив:

— А ви поклопочіть!.. Могорич мій буде!..

Та й то треба сказати, що за Вахромея багато батьків з охотою б віддали своїх дочок. Чоловік він був ще не старий, саме в соку, багатир, отже жінка плавала б у розкошах, як вареник у маслі. Дехто, навіть, і натяки відповідні робив, але Вахромей ніби не розумів їх і тільки посміхався. Він мав на одружіння свої погляди. Йому хотілося мати не просто жінку, для цього йому було досить тих „родичок“, що він їх привозив з міста; йому хотілось мати таку жінку, яка б була його душею й тілом, щоб вона любила „Отраду“, як любив він її, щоб вона була йому помічницею і вірною порадицею в бурхливому житейському морі. Успіх окрилив Вахромея, він уже зрідка мріяв про те, чи не пора йому кинути Воронівку, перебратись до Енського і там відкрити „заведення“.

— Гроші не пахнуть! — це прислів'я він прекрасно розумів. Гроші все покривають, за гроші можна й

місце в раю купити. Ніякі моральні міркування Вахромея не турбували, та навряд чи й мав він якусь там мораль. Моральний кодекс його зводився до одного,— бери все, що пливе до твого берега, а там видно буде. Ось чому і від майбутньої своєї подруги Вахромей чекав не якоїсь там моральности, цнотливости, незайманости тощо,— в очах Вахромея це не мало великого значення. Цей грубий, без душі чоловік, хотів би, щоб його подруга ділила з ним не тільки ліжко, а й труди його. Правда, було б добре, якби поруч з чисто діловими рисами, вона б сполучала в собі ще й красу тіла і внесла б у його самотнє життя й промінь кохання. Але про це Вахромей думав, як про ідеал. Отже погляди Вахромея на шлюб були чисто ділові, як то йому й личило. Маєтностей він у слободі не збивав, а все переводив на гроші, кажучи, що гроші найзручніша форма капіталу і при тому менше людям очі коле,— положив їх у банк, лежать вони там спокійно, а проценти тимчасом наростають. Так стояли справи, коли Вахромей, несподівано для самого себе, найшов собі подругу таку, що об'єднала в собі й ділові риси, і молода була, і дала йому щось такого, що від одного спогаду у нього аж дух захоплювався.

Була це Максима Гречки — дочка — Орина. Сам Гречка був нікчемний п'яничка, як і його жінка, а з фаху швець, як і багато інших слобожан. Мав він тільки одну хату, а жив з того, що робив „од пари“ у багатих шевців, що мали свої робітні. Греччиха відвезла Орину ще малою дівчиною до Енського, де й приділила її на службу до якихось панів. Через

декілька років це була вже красива дівчина, а тому що для красивої покоївки не легко зберегти свою незайманість, то Орина, певне, мала чимало пригод і не дармувала часу на молитви, а займалася чимось іншим. Справедливість вимагає сказати, що своєю красою, своїм шиком, своїм вбранням, вона, коли приїздила до слободи на гостину до батьків,— а то траплялось два рази на рік — раз на трійцю, а раз зимою,— вона далеко залишала за собою наших гонорових слобідських дам. Була висока, струнка, з гнучким станом, обличчя мала матове, трошки довгасте, красивий тонкий ніс, рівні брови і чудове волосся. Злі язики говорили, що Гречка аж ніяк не винен у тому, що Орина з'явилась на світ, але чого тільки люди не накажуть!

Коли Вахромей побачив у перший раз Орину у церкві, де вона стояла зараз же за матушкою Хвеодосією, становихою, урядничкою та Маслійкою, то у нього серце затріпотіло.— „Оце так дівчина! — подумав він сам собі.— І де вона взялася тут така?“— Від Орини йшов міцний пах парфуми, що вдихаючи його, Вахромей п'янів. Той дух не давав йому спати ні першого, ні другого дня. Він обережно став наводити про Орину справки, але одержані відомості були надто сухі, щоб з них можна було зробити якісь позитивні висновки. Проте, він постановив зазнайомитись з Ориною і шукав для того приводу. Сам старий Гречка в цьому йому допоміг. Будучи напідпитку, він казав:

— Вахромей Вахромейович?.. Ви бачили мою дочку?.. Оце так дівка!.. Самій становисі й то носа

втре!.. Куди там ваші сопливі панії годяться супроти неї!

Вахромей, зваживши зручність моменту, зараз же Гречку під руку й до себе в кімнату. Частуючи його, він говорив:

— Я бачив Орину Максимівну в церкві і скажу просто, що кращої за неї не було там!..— і він почав улесливо хвалити Гречку й Орину, що той аж танув.

— Та ви знаєте що? — сказав Гречка.— Ви пожалуйте до нас у гостину.— Йй - богу!.. Ми хоч і не багаті, але такого дорогого гостя, як ви, зуміємо привітати. А що Орина буде рада, так і не знаю, бо їй підходящої компанії тут немає!..

— Премного дякую!.. Я скористуюсь з вашого запрошення!..

І, дійсно, Вахромей Вахромейович, ніби так, мимохідь, якимсь вечером одвідав Гречок. Побув він там недовго, але зблизька Орина йому ще більше сподобалась. Вона на деякі запитання відповідала розумно, стримано, не була нахабна, а скоріше скромна і ввічлива дівчина, так що Вахромей був нею зовсім зачарований. На прощання він запросив Гречок і саму Орину Максимівну неодмінно його одвідати перед тим, як вона поїде назад до міста. Одно слово, Вахромей, було похоже, закохався. Гречка правильно врахував ці зальоти Вахромея, а стара Греччиха, як тільки він вийшов од них, сказала Орині:

— Не інакше Квасоля хоче тебе сватати!..

— Мужчина він солідний! — відповідала дочка.— От тільки прізвище некрасиве!.. Квасоля!.. Так мужиком і дхне!..

— І, дочко, прізвище на лобі не написане!.. А достаток у Вахромей є!

Вахромей і Гречок і Орину пригостив на славу і навіть провів її назад додому. По слободі пішла чутка, що він уже засватав її. Із уст в уста передавали:— „Чули? Вахромей старшу Гречківну засватав!“— Насправді ж до сватання було далеко. Не дивлячись на те, що чари Оринини впливали на Вахромей непереможно, він був надто обережний, щоб ото так, не зваживши всього, кинутись в розставлене сільце. Правда, він, коли на короткий час лишився на самоті з Ориною, хотів одержати від неї щось вроді авансу, але вона так щиро запротестувала, таким ображеним голосом заявила, що вона чесна дівчина, і що він глибоко помиляється, коли гадає, що вона одна з тих, що самі чіпляються на шию чоловіків, що Вахромей поспішив з честю відступити, ніж продовжувати далі свою атаку. Йому навіть сподобалось, що Орина дала так йому рішуче одкоша і це тільки підвищило її в його очах.

Орина поїхала. Вахромей записав її адресу і, буваючи в Енському, в своїх справах, завжди відвідував її, і там, певно, між ними і дійшло до згоди.

Підчас свого освідчення Вахромей говорив:

— Ви мені, Орино Максимівно, сподобались з першого ж разу, як тільки я вас побачив у церкві... У мене, як ви знаєте, є чималий капітал і солідне діло у Воронівці. Будете повноправною хазяйкою. Якщо вам не подобається жити на селі, то ми можемо переїхати до міста і відкрити тут діло... Правду кажучи,

мені вже й самому Воронівка трохи надокучила і я давно вже підшукую собі щось підходяще в місті!..

Орина, як то й личить розумній та порядній дівчині, пропустила мимо слова, нав'язні нетверезим розумом, а скоріше людським нетерпінням і зажадала, щоб Вахромей документально підтвердив їй свій статок.

— Не втаю від вас, Вахромей Вахромейович, що мужчина ви з себе солідний,— говорила вона,— і мені подобається. Але я чесна дівчина і хочу знати, що саме у вас є, щоб знати нащо я йду!..

Вахромей охоче погодився показати відповідні документи і вийняв свою банківську книжку, де стояла п'ятизначна сума. Закриваючи її, він сказав:

— Ви бачите, Орино Максимівно, що я не якийсь там обманщик і нічого від вас не таю. Скажу більше, що у дівчини вашого стану і з вашою зовнішністю, можливо, були там різні історії.— Орина повернула до нього своє обличчя.— Я це говорю вам тому, щоб ви знали, що я розумію життя і здаю в цьому собі справу. Кажу вам, що те, що було раніше мене не торкається. Я і ви ставимо на цьому хреста!..

Орина дала свою згоду на шлюб.

* * *

Ніч, темрява, дощ. Ніде ні людей, ні собак. Все спить або поховалось по хатах. Тільки „Отрада“ світить всіма своїми чотирма вікнами на вулицю і те світло відбивається у великій калюжі, що її наляв дощ перед самим ганком. Надворі холодно, в без-

листому дереві шумить дощовий вітер і плачеться на щось. А в „Отраді“ затишно, тепло й повно людей. Дим з цигарок стелеться попід стелею, чути брязкіт пляшок, бренькіт чарок, веселі голоси.

За шинквасом сидить вигідно Орина і задоволено оглядає цю картину. Справи йдуть не погано. Коло неї сидить Хряпало і часто щипає її за стегно, а вона непомітно штовхає його ногою. Вахромей Вахромейович на рахівниці робить підрахунки і зрідка зиркає то на неї, то на в'рядника.

О дванадцятій „Отрада“ порожніє. Вахромей з жінкою йдуть спати. Роблячи підсумки прожитому дневі, Вахромей питає у Орини:

— Ну, як там у тебе справи?..

— Та він у мене вже в руках!.. Можна навколо пальця обвести!..

Вахромей каже: — „Молодець!“ — пестливо б'є жінку по крутій спині і роблячи ніби останній підрахунок, говорить:

— Нам тільки цього й треба!..

VII. „ОЙ, З-ЗА ГОР - ГОРИ ТА БУЙНИЙ ВІТЕР ВІЄ“

Над річкою, над левадами, над луками котився теплий туман. Крізь нього казково виглядали старі верби й осокові, що зараз скидалися скоріше на тропічні праліси; очерета здавалися за бамбукові хащі, а одинокі дерева на луках виглядали велетнями, що встали з небуття, щоб подивитись на цей світ і на змиршавілих людей. Не дзвеніли на греблі весело молотками ковалі; не їхали шляхом валки хур до міста; не гонив пастух череди на толоку; не стукали праниками жінки на кладках; в стайнях сонно пирскали коні; в загородах лежали воли й ліниво ремигали; в кошарах темними купами лежали вівці. Та ось на сході блиснула тоненька золота смуга - вісник близького дня. Першим заревів бугай у болоті, задерчали деркачі, на леваді почав бити перепел, свиснула якась пташка рання. Небо рожевіло, розгорялось і скоро запалало величезною пожежею. Туман почав танути, зникати; на тихих плесах кидалась риба; розправляючи крила, кажкали качки; пропливли з тихим гелґотанням гуси; десь ударилось відро об цямрлану, в чистому повітрі далеко розносились перші

людські голоси. Починався день з його турботами, працею, радіщами й горем.

Цього літнього ранку на подвір'ї Грицька Запорожця, одного з нащадків Антона Запорожця, можна було бачити таке. Грицько сидів на лаві, а поруч нього стояв високий білявий хлопчик років дванадцяти, його старший син. Грицькова жінка Марія худа й змучена, тримала в руках ікону і говорила зі слізьми:

— Поцілуй, синку, святу ікону і хай тебе пресвята борогодиця візьме під свій святий покров. Шануйся, сину, серед чужих людей, не забувай батька, матір, почитуй бога, то і в життю він пошле тобі щастя!..

Хлопчик побожно перехрестився й поцілував ікону. Мати полізла до скрині і вийняла невеликого срібного хрестика.

— Благословляю тебе, сину, оцим хрестом!.. Не скидай його ніколи! Скинеш або загубиш — нещасливий будеш!..

Вона наділа йому на шию хрестика, а хлопчик нахилився, щоб поцілувати матері руку, при чому у нього з очей закапали гарячі сльози. З лежанки на полу на нього дивились ще чотири пари очей. Марія повернулася до них:

— А тепер попрощайся, сину, з братіками та сестричками, бо йдеш у чужу сторону, у чужі люди!

Він перецілував їх усіх і тоді всі троє вийшли у двір. Над обрієм саме сходило сонце. Батько й мати повернулись туди і почали побожно хреститись, хлопець теж. Нарешті Грицько надів шапку й пішов до

воріт, хлопець, перекинувши торбину через плече, за ним, а Марія заголосила за сином, як за покійником.

Того матиного голосіння й сліз тих Макар потім ніколи не міг забути. Правда, закони економічного розвитку йому були невідомі, не знав він і того, чому саме він мусить іти до міста. Але він якось підсвідомо відчував у цьому велику несправедливість, яка відривала його від рідних і кидала кудись у невідомий широкий світ. Це майбутнє лякало його, і поки він ішов поруч батька до станції, сльози весь час застидали йому очі. Він все оглядався назад, сподіваючись на якесь чудо,— і тоді б не треба було йому їхати з села, бо він бажав всією істотою своєю повернутись назад. Але чуда не трапилось.

До Енського вони прибули надвечір і зупинились у заїзді, де завжди слобожани зупинялися. Власник заїзду був настільки люб'язний, що коли взнав, за чим Грицько прибув до міста, то порадив йому, як пристроїти хлопця. Валяй, сказав він, на Ковалівку, там найшвидше його візьмуть. Другого дня вони пішли туди і почали ходити від робітні до робітні, при чому кожному хазяїнові Грицько пропонував узяти сина до себе за учня. Хазяї дивились на цього худорлявого високого хлопця і відмовлялись. Грицько почав уже зневірятись, але над вечір один власник кузні узяв хлопця. Грицько віддав сина в його повне розпорядження без ніяких умов.

З цього почалась справжня життєва путь Макарова. Можна б було написати про неї багато, а можна й кількома словами обмежитись. Одно слово, це була путь сотень і тисяч селяків, що їх нужда виштовху-

вала з села до міста і які проходили науку життєву серед стусанів хазяйських, стусанів старших робітників та майстрів, коли вони самі підростали, то так само починали роздавати ті стусани меншим; спершу бігали по горілку, а згодом і самі починали пити. Якихось моральних приписів Ковалівка не давала; хазяї найбільше дбали про те, щоб виховати в учнях покору і задоволення своїм становищем. Так, мовляв, споконвіку було, так і буде. Хто дужчий, хто здатніший, хто не ледачий, той може ще якнебудь досягти свого за допомогою бога; коли тобі в життю не щастить, то не ремствуй, а покійно неси своє ярмо. Макар прекрасно засвоїв цю життєву філософію і нічим особливо не візначався від решти своїх товаришів. Минуло чотири роки, як він служив у свого хазяїна і він уже витягся на підпарубочого, але щоб особливо встиг в своєму ремеслі, то цього не можна було сказати. Зате у нього почала прокидатись друга звичка— він почав вкидатись в горілку, а поруч з горілкою у нього з'явився нахил до бешкетів та бійки. Через один такий бешкет, коли він подержав добре свого хазяїна за барки, йому довелось покинути кузню, де він провів кілька років і йти шукати другої. Відтоді почались його блукання від хазяїна до хазяїна, поки йому не пішов 21 рік і треба було ставати на призов. Поїхав до слободи і там зустрів Любку Гармашівну. Макар був непоганий з себе, та й Любка була хороша; постояли вони кілька разів удвох на вулиці і припали один одному до серця; закінчилося це залицяння тим, що м'ясницями Макар та Любка побралися. Макар тоді працював на так званих

„Нових Заводах“. Він винайняв на околиці Енського невеличку квартиру, перевіз туди жінку і життя пішло далі. Років зо два Макар жив нічого; він хоч і випивав, але дуже рідко. Заробітки у нього були непогані і він почав мріяти про власну хату. Цього йому не пощастило здійснити, бо посипались діти і жити стало скрутніше. А тут товариші - приятелі, а тут шинки та пивниці, що стерегли кожного робітника, дома ж жінка заклопотана, дитячий гармидер,— і Макар спершу помалу, а далі все дужче став випивати і проводити час у шинку. Любка не могла цього ні стерпіти, ні перенести, бо бачила, що чоловік більшу частину заробітку лишає по шинках. Спершу вона було хотіла його присоромити, потім почала плакати й нарікати, а далі дійшло й до сварок. Макар усе те слухав, а робив своє; в хаті з'явилися злидні, недостача. Любка плакала, кляла свою долю. Тоді Макар почав її бити.

Таке було становище на початку нашого оповідання. Та ми мусимо тут визнати ще одну рису Макарової вдачі,— він твердо вірив у бога і щонеділі ходив у церкву. Хоч би який він був п'яний у суботу, хоч би як боліла йому голова на похмілля, але він неодмінно вистоював і утренью й обідню, при чому стояв на крилосі і гарним тенором підтягував півчим. Ото ж весь світ замикався для Макара — заводом, сім'єю, шинком і церквою.

* * *

Вогні на заводі погасли. Чорною юрмою робітники, не змивши бруду й сажі, виходять із заводського двору. Там, за ворітьми, на багатьох з них чекають

жінки, деякі з малими дітьми на руках; сьогодні саме получка і жінки намагаються перейняти своїх чоловіків по дорозі коли не для того, щоб завернути їх додому, то бодай, щоб вирвати у них трохи грошей перед тим, як вони потраплять до шинку. Тут, перед ворітьми, часто відбувались драматичні сцени: жінки поривались до чоловіків, а ті їх відштовхували, лаяли останніми словами, а то й били, а потім зникали за дверима ясно освітлених шинків, звідки вже було чути музику, там у п'яному чаді можна було хоч на короткий час забути і важку роботу, і хатні чвари та злидні, і виснажену жінку, і обірваних та голодних дітей. Це були не веселі випивки, це були скорше вияви чуття безнадійности розуміння того, що з життєвої петлі не вирватись, що все одно ти засуджений нести свою каторгу до самої смерти. Забутись хоч на хвилину, почувати себе щасливим, не думати про хатні турботи,— ось про що більшість з тих робітників, що сюди заходили, думала. І справді, вже за півгодини вони були п'яні і виспівували пісень.

Любка ніколи не виходила до заводських воріт зустрічати Макара. Раз гордощі їй цього не дозволяли, друге, сам Макар їй заявив, що коли вона вийде хоч раз і острамить його перед товаришами, то він уб'є її. Любка знала вдачу свого чоловіка і не ризикувала; нащо вона найбільше зважувалася, так це на те, щоб іноді здалеку стежити за ним, і зараз же тікала додому, як тільки він з'являвся, хитаючись у дверях. Але сьогодні вона й цього не могла зробити. Найменша дитина була хора і не можна було вийти з хати. Старші діти давно спали, і, Любка, взявши дитину на коліна,

сіла біля вікна і тоскнє вдивлялась у темряву осінньої ночі. Повільно, вимотуючи нерви, тяглися години; дзигарі спершу показали десять, потім одинадцять, далі дванадцять, а Макара все не було. Серце Любчине наповнилось тривоگو. З минулої получки Макар приніс додому всього кілька карбованців; а що ж, як і зараз проп'є всі, що тоді? В борг уже ніхто не дає, продавати нічого; і перед нею повстало марево голоду. Що то за доля нещаслива їй випала! А скільки хороших та статечних людей її сватало, не дивлячись на те, що вона була бідна. Вона не послухала добрих порад і пішла за майстерового, поласилась на легкий хліб, як їй казали — от і має. Доскочила щастя!

В цей мент вона здригнулась,— здалеку пролунав Макарів голос, що, повертаючись додому, співав на весь голос:— „Єхал купчик молодой“ Любка сіла на ослін і слухала той голос, що колись був для неї таким дорогим, а тепер його вона мало не ненавиділа. Запхикала дитина і вона взяла її на руки. Пісня наближалась, а з нею збільшувалась і тривога Любчина. Добре, як чоловік зараз ляже спати, а то ще й почне бити. Ось на ганку почулись п'яні кроки і через хвилину Макар, тримаючись за стіну, вліз до хати. Хитаючись, оглянув мутним оком кімнату і зупинив погляд на Любці. Сказав після довгої павзи:

— Здорова була, жінко! Є вечеря!

— А ти приніс гроші? Іди туди вечеряти, звідки прийшов! — відповіла з прихованою злістю Любка.

Макар скинув пальто, кинув на долівку шапку і важко сів на стілець. Довго крутив цигарку, потім поліз до кишені і поклав на стіл гроші жужмом.

Любка скоса подивилась на нього, підійшла до стола і почала лічити. Так і є, передчуття її не обдурило, від получки лишилось небагато. Тут взяла її лють і вона почала лаяти чоловіка:

— Ах ти безсоромний! Ах ти ж кат! Де подів гроші? Пропив, з розтрухами прогуляв? А діти он голодні, обірвані, мале хоре! Чим же будемо жити?

— Замовчи! — гримнув Макар.

— Не замовчу, не замовчу! — кричала з плачем Любка.— Доки ти нас будеш мучити? Доки ти з нас кров питимеш? Який з тебе батько? Нащо тоді було на світ дітей пускати, коли ти їх так мучиш? І тобі їх не жаль? Га?

— Замовчи! — люто крикнув удруге на неї Макар і вдарив по столі кулаком.

— Не хочеш слухати, не подобається! Ти будеш гуляти, а ми мучитись! А не діждеш ти!

— Замовчи!

— Не замовчу, не замовчу, іроде проклятий! Поганюка ти, п'яниця! Занапастив мій вік і дітей! Та подивись на себе, що ти таке! Бруднючий, грязнючий, старець, босяк рознещасний! На кого ти схожий? Ти хоч би самого себе постидався!

Макар схопився з місця і зі швидкістю, дивною я для п'яного, підскочив до Любки і вдарив її прос в скроню. Вона, як стій, упала на підлогу, а Макар несамовито почав її бити кулаками й чобітьми. Прокинулись старші діти і в хаті піднявся страшний лемент. Діти плакали й кричали:

— Тату, не бийтесь!.. Тату, не бийтесь! — і намагались відтягти його від матері.

Макар на мить випустив Любку, щоб розправитись з дітьми, а та, скориставшись цим, підвелась з долівки, страшна, розтріпана, вся збита, і, ставши перед ним, кричала:

— Ну бий ще, бий ще! Катуй, муч! Бий! Чого перестав? Добивай уже!..

Макар метнувся по хаті і знову попав її, тепер за коси, і став волочити по підлозі. Невідомо, чим би все це скінчилось, якби несподівано не відчинились двері і до хати не вскочив Тарас, сусіда Макарів. Він відштовхнув Макара, що той поточився аж до дверей, і нахилився над Любкою, що лежала і тихо хлипала.

— А ти, що тут за розпорядчик найшовся? — закричав Макар і кинувся на Тараса з кулаками. Але Тарас швидко скрутив Макарові руки, а Любці сказав:

— Тікай краще до нас, а я тут з ним упораюсь!

Любку не треба було прохати вдруге; вона вихопила з колиски дитину і побігла до Тарасової хати. Макар було хотів кинутись за нею, але Тарас посадив його на ослін.

— Пустити!..— рвонувся Макар.— Пустити, а то я тобі в морду дам!

Тарас тримав його твердо, а при тих словах сказав:

— Слухай, Макаре; коли ти не ляжеш мені зараз спати, то я тебе так одшлягаю, що до смерти не забудеш. Гляди, щоб потім соромно не було!

Це ніби вплинуло на Макара. П'яним голосом він запитав:

— Куди ж вона, сукина дочка, побігла? Де Любка?— і повернув своє обличчя до Тараса.

— Лягай краще спати, а завтра по - тверезому поговориш з жінкою!

Макара й справді вже розвезло і він не намагався більше пручатись.. Прийшла Тарасова жінка Оксана заспокоїла і вклала дітей.

— Я тут ночую! — сказав до Оксани Тарас.— А ти йди додому! — і з цими словами він ліг на лаві.

* * *

Макар прокинувся рано і ніби крізь туман пригадував події минулої ночі. Макар, взагалі, не був злою людиною і тому навіть пожалкував за тим, що вчора трапилось. Він озирнувся навколо. Бачить — жінки нема, дітвора сидить за столом, снідає, за ними ходить Тарасова жінка, та й сам Тарас тут. Йому щось зашкребло під грудьми і він одвернувся до стіни. Тарас це помітив, посміхнувся собі в ус і сказав:

— Ну, що, прокинувся хоробрий Єруслан Лазаревич? Вставай, снідати будемо!

— Не хочу.

— Брешеш, хочеш, але соромишся. Вставай!

Макар звівся і запитав у дітей:

— А де мати?

— Вони нас покинули. Вони у дядька Тараса сидять! — відповіла дітвора хором.

— Підіть скажіть, щоб вона зараз же йшла додому.

Тарас на це зауважив:

— Ти так учора збив жінку, що на неї страшно й глянути! — і давай йому виговоряти та казати, що так з сім'єю не можна поводитись. Довго він

говорив, а Макар похмуро слухав, у нього свої думки в голові снувалися.

— Ти повинен перепросити жінку, Макаре,— сказав Тарас.— Не добре ти робиш. Вона в тебе не жінка, а золото, а ти її живою в землю заганяєш. Добре, якби вона чимнебудь була винна перед тобою, а то ти сам винен, а на ній та на дітях зло зганяєш. Ти чоловік ніби й не дурний, я тебе за розумнішого мав, а злість треба зганяти на комусь іншому!— скінчив Тарас загадково.— Ти от би спробував краще кинути пити!

Прийшла Любка вся обв'язана хусткою, щоб не видно було синців і наставила самовара; Макар весь час мовчав, потім вдягся і мовчки вийшов з хати. Тарас з жінкою переглянулись, а Любка схлипнула:

— Знову, ірод, пішов до шинку!..

Тарас заспокоїв її, мовляв, хай чоловік трохи провітрився, це його заспокоїть, а він, Тарас, не дасть йому уже більше знущатись над нею й дітьми.

З цього й почалося товаришування між Макаром та Тарасом.

Тараса він знав давно, бо вони й працювали на одному заводі і навіть в одному цеху, але ніколи не сходився з ним близько. Тарас не пив, по шинках не тинявся і взагалі тримався трохи осторонь від гультяїв. Були вони обидва навіть трохи земляки, бо Тарас виріс в Рубіжний, що була недалеко від Воронівки. Після описаного нами випадку Тарас попрохав, щоб його на заводі поставили поруч Макара, останній був цим дуже здивований, а Тарас весь час пильно за ним стежив і намагався вести з Макаром розмови. Макар слухав, а сам думав:

— Чи він перевіряє мене, чи що?

В суботу, перед гудком, Тарас сказав:

— Ти, Макаре, сьогодні приходь до мене чай пити і жінку бери з собою. У мене буде ще парень один. Посидимо, поговоримо!

Макар здивовано подивився на Тараса, проте не насмілився відмовитись, тільки сам собі подумав, чого це Тарас так запобігливо з ним поводитьсь. Вийшли вони з заводу разом, і Любка не мало була здивована, що чоловік так зарано повернувся; у неї навіть зажеврила надія, що може й справді Макар схаменувся і перестане пити; але вона промовчала з цим. Тільки він устиг умитись, як прийшла Оксана кликати їх до себе. Макар почав був відмовлятись, але Оксана відповіла, що коли вони не прийдуть, то й вона і Тарас навіки образяться. Щоб не було вже зовсім сумно, Тарас поставив пляшку горілки. Говорили про завод, про майстрів, про порядки заводські; говорили більше Тарас та його приятель, а Макар майже весь вечір промовчав, бо не звичний він був до таких розмов. Вечора він досидів більше із чемности і навіть дав собі слово, що більше до Тараса не прийде. Коли розходились, Тарас затримав його і дав тоненьку книжечку.

— Ти завтра будеш вдома,— сказав він,— на, почитай, щоб не було сумно. А потім мені скажеш, чи сподобалась вона тобі!

Макар сховав книжку в кишеню, подивився здивовано на Тараса й пішов. Ранком він згадав про книжечку, і тому, що не було куди йти, то дістав її і більше з цікавості, ніж з бажання читати. Спершу

якось не читалось, бо до голови лізли різні сторонні думки, але згодом він таки примусив себе зосередити на книжці увагу. І в міру того, як він читав, у нього зростало і здивовання, і страх, і навіть гнів. Нічого подібного ніколи йому не доводилось чути. В книжці критикувалось такі речі, що їх Макар вважав за безсумнівні, а критику їх мало не за блюзнірство та злочин. Ми вже згадували, що Макар був людина віруюча, на царя дивився очима мільйонів. Проте, його розумові не можна було відмовити в певній критичності, вся річ була тільки в тому, що розум той був приспаний та засмічений різним мотлохом. І можливо, що оті п'яні бешкети виходили не з зіпсутости його натури, а просто як своєрідний протест проти буденщини, проти злиднів, проти свого безправного становища. Все ж книжка, що її йому дав Тарас, зробила на нього далеко не те вражіння, на яке, можливо, Тарас, сподівався. У Макара прокинулось бажання сперечатись з Тарасом і з невідомим автором, оскільки писане в книжці стояло в кричучій суперечності з усіма його поглядами; а втім, книжка настільки зацікавила його, що він цілий день просидів над нею, так що Любка не знала, як і дякувати Тарасові за це.

Другого дня, коли повертались додому, Тарас спитав.

— Ну що, прочитав?

— Прочитав. Тільки там багато неправильного, по-моєму, пишеться.

— Зайди колинебудь до мене, потолкуємо.

Через кілька день Макар зайшов. За самоваром вони з Тарасом розпочали розмову. Тарасова жінка пішла до Любки і вони могли говорити цілком вільно.

— Що ж тобі так не подобається в книжці? — почав допитуватись Тарас.

— Та от те, що там нападають на царя, на міністрів і, взагалі, на багатих. А якже інакше може бути? Аджеж це з давна - давен встановлено, так воно є, так воно мусить бути, а книжка просто підбурює на бунт. Не буде багатих, не буде й нам чого робити. По - мойому, хто такі книжки пише, не добра бажає народові, а ворог йому!

— Здорово ти міркуєш! — засміявся Тарас.—Я все таки за розумнішого тебе мав. Одначе, ти, мабуть, згодний з тим, що робочому не солодко живеться.

— Це то правда. Але ж від того, що я говоритиму, діло не поправиться.

— Правда твоя, що від слів діло не поправиться. Але от бачиш, книжечка не така то вже й неправильна, як то ти спершу заявив. Та й, взагалі, вона вся правильна, треба тільки її зрозуміти як слід. А ти, я бачу, багато в ній дечого не зрозумів!

І Тарас почав пояснювати. Макар часто перебивав його, сперечався, але що далі, то все з меншим запалом. Тарас один за одним розбивав Макарові аргументи і при тому не якимись там вичитаними з книжок прикладами, а прикладами з їхнього ж заводу, прикладами живими, що чудесно були відомі й самому Макарові; тільки тепер ті приклади, після Тарасових слів, набирали зовсім іншого змісту, ніби їх освітили з другого боку. Аргументи Тараса були такі переконливі, що скоро Макар і зовсім замовк, а тільки слухав та дивувався, звідки це Тарас такого ума набрався. Особливо вразило Макара те, як Тарас

пояснював місце робітничої класи у виробництві і звідки пішло багатство у капіталістів. Але в Макара все ще були сумніви і він іноді твердив:

— Ні, ні, тут щось не те, не так! По - твому виходить, що ніби воно й так, а я от не згодний. Не пристає душа моя на це!

На це Тарас відповів:

— Спершу воно таки й справді здається дуже дивним. Виходить, що тебе навмисне довго тримали в темній кімнаті, а коли виводять на світло денне, ти огинаєшся, не хочеш йти, мовляв, у темряві краще. Це просто сила звички. Я теж довго цьому всьому не вірив, а потім життя примусило повірити!

Проговорили вони до півночі, а на прощання Тарас дав Макарові ще одну книжечку. Ми б написали тут неправду, коли б сказали, що Макар Запорожець, сам робітник і пролетар, так ото одразу і піддався Тарасовій агітації. Навпаки, всередині, у нього відбувалась важка духовна боротьба, бо надто вже глибоко сиділи в ньому старі погляди й забобони, надто вже в розріз в ними ішло те, що говорив Тарас; надто сміливі для Макара були ті думки, що викладались у тонісіньких книжках, що їх давав йому читати Тарас. Пішли б ми проти правди й тоді, коли б сказали, що Макар з того часу, як він ближче зійшовся з Тарасом, одразу покинув і горілку пити і до церкви ходити, і віру в бога загубив. Нічого подібного! Горілку він пив, але все менше й менше, а бешкетувати й зовсім перестав; ходив він і до церкви, але вже не було в нього давньої віри сліпої, як колись; стоїть, було, у церкві, христиться, а в голові зринають

слова з прочитаних книжок. У його поглядах утворилась якась розколина і скільки він ту розколину не намагався замазати, нічого не виходило, вона все ширшала, двоїла його всього, і щоб найти спокій, він частіш і частіш ходив до Тараса і в розмовах намагався знайти загублену рівновагу та спокій. Це був складний психологічний процес, повільний, глибокий і було ще невідомо, що переможе, чи те нове, що йому ніс Тарас, чи старе, що втілювалось для Макара в церкві, шинкові і в сліпій вірі в царя, як у справжнього батька народу.

* * *

Можливо, що Макар так би й не перейшов у „Тарасову віру“, коли б цьому не допомогли чисто зовнішні події. На заводі вже давно наростало глухе незадоволення порядками. Грубість майстрів і адміністрації, безперервні штрафи, мізерна плата, безпідставні звільнення окремих робітників,— наприклад, досить було сказати одне слово напроти якому небудь майстрові, щоб бути негайно ж вигнаним,— все це були факти, які прекрасно доповнювали Тарасову агітацію. Одне слово, теорія і практика в даному разі настільки доповнювали одна другу, що примушували Макара вже самотійно робити висновки. До свого знайомства з Тарасом все це проходило поза свідомістю Макаровою, бо він вважав такі порядки за цілком нормальні, і головне, за вічні, непорушні і коли в нього інколи й з'являлось обурення проти них, то не стільки проти самих тих порядків, скільки проти окремих

осіб. Тепер справа була зовсім інша. Макар починав розуміти, що корінь зла лежить у системі, в режимі, що треба бити по коневі, а не голоблях. Макар робив з усього цього свої власні висновки і, зрозуміла річ, що ті висновки були не на користь старому. Підвалини його колишнього світогляду були розхитані і досить було незначної причини або випадку, щоб той світогляд розсипався, як старе, трухляве дерево.

Але тут він наразився на відпор, звідки його зовсім не чекав. Повторюємо ще раз, що муки й сумніви у Макара були великі, але розум його працював тепер в певному напрямку і рано чи пізно, а він мусів збунтуватись. Любка була рада, як вона казала, що Макар зовсім перемінився і довго не звертала уваги на те, що він там читає якісь книжки, вона вже була задоволена з того, що він тепер вчасно приходив додому, приносив цілими гроші, в хаті не було більше крику та лайки. Радіючи з цього спокою і відпочиваючи душею, вона зовсім не помічала того складного духовного процесу, що відбувався в Макаровій душі. Власне, вона думала, що Макар схаменувся тому, що бог почув її палку молитву. Не надавала вона значіння й тому, що він читав книжки, тим більше, що їх, як вона знала, давав Макарові Тарас, а хіба не Тарасові та його впливові на Макара вона завдячувала тим спокоєм, що зараз панував у її хаті. Не дивувало її навіть і те, що коли Макар сідав читати, то завжди щільно зачиняв віконниці, а книжки ховав так, що й сама вона не знала де. Та з деякого часу в душі її оселилась тривога. Почалася вона з того, що Макар рано й увечері перестав молитись богу, а

чому перестав, вона й сама не знала. Спершу подумала, що то їй так здавалося і щоб перевірити саму себе, почала приглядатись до Макара; ні, таки не молиться, а коли сідає за стіл, то не христить лоба.— Чому б це так? — подумала Любка і наважилась запитати чоловіка. Раз, коли той сідав за стіл, Любка підійшла до нього й сказала:

— Макаре, а чому це ти перестав богу молитись?

Макар трохи розгублено подивився на жінку, злегка почервонів і відповів трохи удаваним голосом:

— Хіба перестав? Дивись, а й я не помітив!

— А я так уже давно помітила!

— Ну й добре! Це ж не такий то вже й гріх великий. Стомишся на роботі, то й не дивно, що й за бога забудеш!

— Раніш ти, бач, пам'ятав про нього і не забував. Я от щодня молюсь богові, що він, нарешті, врозумив тебе! — серйозно відповіла Любка.

Тут Макар не витримав і зареготав:

— Якщо кому треба дякувати,— сказав він крізь сміх,— так це Тарасові. Це він так зробив, що я ніби переінівся!

— Все одно. Може нам його бог послав!

— Кого, Тараса? — приснув Макар.— Та він уже років десять не молиться і забув, мабуть, який той бог і є! Та, й, взагалі, все це нам непотрібне!

— Що непотрібне? — перепитала Любка, а у самої руки й ноги похололи, а в очах все закрутилось.— Що непотрібне?

— Та оце все,— повів рукою Макар на ікони,— ікони, церкви, попи, пани, царі!..

— Свят, свят, свят! — почала швидко христити його Любка.— Чи ти з розумом чи без розуму це говориш? Чи може хильнув десь ради будня?

Макар побачив, що жінка не на жарт перелякалась і ще, чого доброго, побіжить скликати сусідів, і тому, вдаючи з себе спокійного, сказав:

— Заспокойся, то я просто пожартував!

— Хороші жарти! — відповіла Любка.— Ти мене на смерть перелякав!

Кілька день вони не вертали до цієї розмови, але Любка бачила, що Макар таки справді перемінився і почала допитуватись причини. Макар ухилявся від прямої відповіді, а це ще дужче хвилювало Любку. А до цього ще трапився такий випадок.

Щонеділі Макар говорив жінці, що йде до церкви, а, насправді, він ішов до Тараса і там просиджував весь час, поки не кінчалась служба. Так було і на цей раз. Макар і Тарас сиділи за столом і весело розмовляли, а Оксана поралась біля печі, як до неї раптом забігла Любка. Побачивши Макара, що одвернувся і дивився у вікно, вона здивовано спитала.

— А ти чого тут? Ти ж нібито до церкви збирався?

— Та збирався, але ось зайшов до Тараса та й засидівся.

Весела Оксана на це розсміялася:

— Та не вір йому, Любко! Він щонеділі у нас просиджує, аж поки люди не почнуть з церкви йти, тоді й він додому вертає!

Любку це й здивувало і вкололо; не сказавши більше й слова, вона пішла, а за нею підвівся й Макар.

— Що це значить? — почала допитувати його Любка: — Що це ти за штуки такі почав викидати? Хочеш і себе і дітей погубити? А Тарас, а вона! — додала Любка.— Я думала, що вони й справді хороші люди, а вони, бач, що задумали, у шкапці тебе перевернути! То вони тебе все збивають. Тепер я знаю звідки й книжки ті всі, і думки оті!..— і вона розридалась.

Макар здивовано слухав її і розводив руками.

— Та стій же! — трохи роздратовано сказав він згодом.— Що такого трапилось, що ти розрюмсалась?

— Не хочу, не хочу! — говорила Любка.— Не хочу й слухати! І щоб нога твоя не була більше в Тараса! От що!

— Дурна ти тай годі!—сказав Макар і вийшов з хати.

Він думав, що на цьому Любка заспокоїться і не заводив більше розмов про це; та коли через кілька днів він вийняв книжку і хотів було читати, Любка підскочила до столу, вихопила її йому з рук і вкинула в грубу. Книжка спалахнула вогнем.

— Так буде з усіма твоїми книжками! — заявила Любка. — Щоб я більше не бачила тебе з ними!

Макар несамовито схопився з місця і намірився вдарити Любку. Але поволі рука його опустилась, він посміхнувся і тихо сказав:

— Ой, дурна ж ти!.. Ой, яка ж дурна!.. Ніколи не думав, що ти така вівця!..

— Хай дурна, хай вівця, але не допустю, щоб ти губив себе!

Макар одягнув пальто.

Ти куди? — спитала його Любка.

— Піду до Тараса.

Любка загородила йому двері:

— Не пустю, не пустю!

— Так тобі краще, щоб я по шинках тинявся? — сказав Макар.

— Краще ходи по шинках, ніж у шапці перевертатись!

Макар насунув на очі шапку, відштовхнув від дверей Любку і швидко пішов з хати. Ішов, сам не знаючи куди, аж поки не опинився перед однією пивною. Привітно світили вікна, чути було музику. Він був напрямився туди, але раптом повернув назад і пішов кружною вулицею додому. Не сказавши й слова жінці, мовчки роздягся й ліг спати.

* * *

Про цей випадок він розказав Тарасові; той уважно його вислухав, а потім порадив:

— Моя теж було спершу брикалась, а потім, як почав її обробляти, нічого, привикла, і тепер у нас мир і тишина. Раджу й тобі це зробити!

Макар постановив послухатись Тараса і почав обережно говорити з жінкою. Любка спершу й слухати не хотіла, лаялась, грозилась, що піде до контори і заявить про все, прохала, плакала, вмовляла Макара кинути і книжки і Тараса, бо вони до добра не доведуть, а той потроху - потроху, а таки привчив, як він казав, до страшних слів, що Любка почала його слухати.

У Макара й самого був цілий рій думок, що ними йому хотілось з кимнебудь поділитись. До цього він

ними ділився тільки з Тарасом, але поки до того Тараса підеш; тепер за слухачку йому була жінка. Часто стомлена цілоденною роботою і довгою розмовою, вона засипала на стільці, а Макар, того не помічаючи, сидів за столом і говорив:

— Розумієш, не буде тоді ні панів, ні робітників, ні мужиків... І грошей не буде, як не буде ні бідних, ні багатих... Не буде поліції, не буде війська, не буде в'язниць, бо не буде злодіїв... Бо чому ж їм бути, раз усе буде спільне. Зрозуміла?..

В хаті стояла мертва тиша.

— Любко, ти слухаєш? — підвищував голос Макар.

— Га?.. Що?.. — прокидалась Любка.

— То ти й не чула, що я говорив? — питав її Макар.

— Ні, чула! — брехала Любка.

Макар посміхався і казав:

— На сьогодні буде, лягай спати. Другим разом поговоримо.

Любка мало добирала змісту в тому, що говорив їй Макар, а він прагнув того, щоб зробити її бодай неутральною в тих питаннях, і був дуже задоволений з того, що вона перестала з ним сперечатись і навіть слухає його розмов. Він не підозрівав, що це просто була з боку Любки хитрість, і як би він здивувався, коли б узнав, що Любка часто вночі палко молилась богу, щоб він повернув Макарові віру, і як важко, взагалі, вона переживала все це. Правда, вона робила вигляд, що слухає чоловіка, навіть вірить йому, а в душі її жила невимовна тривога й туга і страх за майбутнє. А тут скоро пішли такі події, що в них довелось й Макарові брати участь.

Почалося з того, що адміністрація заводу звільнила кількох робітників без жодної причини. По цехах пішов підписний лист з проханням до адміністрації повернути звільнених на роботу. Слідом за цим було оголошено зниження розцінок. Тут уже чаша терпіння переповнилась. Підчас обідньої перерви по цехах стали обирати делегацію, яка б пішла на переговори до власника заводу; попали в число делегатів і Макар з Тарасом. Списали всі вимоги й пішли до контори.

Делегацію власник заводу прийняти відмовився, а надіслав її до директора. Директор прийняв їх у своєму кабінеті і спитав їх, чого їм, власне, треба. Йому подали прохання. Він швидко пробіг його очима, потім зім'яв усе це в кулак і кинув делегатам під ноги.

— Плювать я хотів на ваші вимоги!.. Марш на роботу!...

У Макара стислись руки і він весь рвонувся вперед, насилу Тарас вдержав його.

— Це все? — спитав у директора старий робітник, що був у них за старосту.

— Все!.. — відповів директор.

— Ну, гаразд! Ми й самі тепер бачимо, що нам ні за чим було приходити сюди!.. Постараємося добитися своїх прав іншими засобами!..

Завод тимчасом клекотів, чекаючи на поворот делегації. Те, як прийняли делегацію і та відповідь, що її дав директор, моментально стали відомі всім.

— Бросай роботу!.. Бросай роботу!.. — пішло із цеху в цех.

Дехто питав

— Чому?

— Страйк!

Не минуло й десяти хвилин, як машини стали, а робітники почали чорною масою заливати заводський двір. З ящиків зробили трибуну, на неї виліз уже був оратор. Та не встиг він сказати й кількох слів, як широко відчинились ворота і на конях в'їхало півескадрона драгунів, а за ними показався великий наряд поліції. Драгуни почали тиснути робітників до воріт.

В натовпі Тарас піймав Макара і сказав:

— Приходь вечером до Молотка!.. Там засідатиме страйковий комітет!

Вечером Макар пішов і зустрів там майже всю делегацію, що ходила ранком до директора. Молотко сказав:

— Настрій у робітників бойовий, рішучий. Треба, щоб страйк тривав довше, аж поки адміністрація не задовольнить наших вимог. Інші заводи обіцяють нас підтримати!..

Розійшлись з наради дуже пізно...

* * *

Макара поліція забрала вдома вночі. Ідучи тепер між двома городовиками вулицею, він пригадував те гарячкове життя, що він ним жив останні два тижні. Засідання, комісії і головне, боротьба, велика боротьба, що ніби вказувала на майбутні великі бої, цілком захопила його. І ще друге,— за ці дні він побачив, як все старе з нього спало і перед ним відкрилися

нові шляхи. Він знав, що цей новий шлях трудний, але з цього шляху Макара вже ніщо не могло збити. Від цього настрої у нього був веселий, настільки веселий, що городові й ті дивувалися.

Не покидав той настрої Макара і у в'язниці. З волі доносили, що настрої страйкарів твердий, хвиля росла. І Макарові вбачалось, як та хвиля виросте настільки, що от - от змете всю стару трухлявину.

Вітер міцнішав. Були всі надії, що він скоро перейде в справжню бурю.

VIII. НА СОПКАХ МАНДЖУРІЇ

Коли ото Макар Запорожець робив перші кроки своєї політичної кар'єри і якого, для остаточного одшліфування та закінчення політичної освіти, царська поліція посадила до в'язниці,— його товариш і сусіда, Гордій Гарасимович Варяниця, проходив зовсім іншу життєву путь. Батьки обох належали до незаможницької верстви. Але в той час, як Макар пішов до міста, Гордій змалку ходив у пастухах, потім служив за наймита у багатих хуторян, аж поки, нарешті, не опинився в економії графа Шереметьєва в Рубіжній.

Досі Гордія доля нагороджувала тільки штовханами і можливо, що він так би й дні свої закінчив наймитом, коли б не військова служба. В перші ж дні життя в казармі — а загнали Гордія аж на Далекий Схід — йому почали вбивати в голову ту істину що, мовляв, — „за богом молитва, а за царем служба не пропадають“. Всю філософію цієї істини Гордій глибоко засвоїв і почав не за страх, а за сумління служити, наперед всього вислужуючись перед своїм чотовим і фельдфебелем бо він добре розумівся і на другому внутрішньому правилі військової служби, що по - руському звучало так:— „бог высоко, царь далеко, а взводный что хочёт, то и делает“. Гордій

був не тільки ретельним салдатом, що справно виконував всі службові розпорядки, він намагався робити різні дрібні послуги відділковому, чистив чоботи, одяг, рушницю чотовому, бігав за горілкою фельдфебелю. Начальство скоро відзначило його і мало за зразкового молодого салдата. В той час, як інших били паском і просто п'ятірнею, морили по карцерах і буцигарнях під арештом, не кажучи вже про такі дурниці, як ходити гусаком тощо, Гордій купався в промінні начальницької ласки, образи переносив терпляче і дивився цуциком. Слова „точно так“ і „никак нет“ він засвоїв достоту.— „Варяниця,— ти дурень!“— „Точно так, господін взводний, дурень!“— „Ти осел Варяниця!“— „Точно так, осел!“— „Варяниця, ти стоїш на варті. Іде до тебе мати. Ти давно її не бачив. Ти б пустив її до себе?“— „Нікак нет, я стрельнув би, господін взводний!“— „Що дорожче, Варяниця, гвинтівка чи твій лівий глаз?“— „Нікак нет, господін взводний, гвинтівка дорожче!“.— Отже цю „салдатську словесність“ Варяниця засвоїв так, що розбуди його вночі й спитай: — „Варяниця, коли начальство накаже тобі стріляти в батька, ти що будеш робити?“— то він без тіні вагання відповість:— „Буду стрілять, господін взводний!“.

Пережив Гордій в цей час і велику спокусу, бо один із офіцерів хотів узяти його до себе за денщика. Але душа у Гордія була воювнича, він дужче любив вправи Марса, ніж чистити офіцерські чоботи і тому заявив, що чого він всією душею бажає, так це піти до „учебної команди“

Начальство задовольнило бажання Варяниці і через десять місяців по тому він в новому чорному мундирі

з двома білими наличками молодцювато розгулював вулицями Благовіщенського - на - Амурі. Щоб Гордій при цьому плекав великі честолюбні мрії, вроді того, щоб після воєнної служби піти по поліцейській часті чи, може, ще по якомусь не менш похвальному фаху, про це ми не знаємо, але що йому подобалась воєнна служба, це факт, і що цар в особі Гордія Варяниці знайшов собі вірного служаку, що був йому відданий душею й тілом, це так само не підлягає сумніву.

* * *

Гордій Варяниця політграмоти не проходив, та ж „словесність“, що їй вчили його в полку і команді, давала досить обмежене коло для загальних міркувань. Правда, Гордій знав, що руський „белой“ цар — це цар над царями, що руська армія — це найкраща армія, що руський салдат — найхоробріший з усіх салдатів. Матрос Петро Кішка, герої Баязета та Шипки, герої Кушки і похода на Туркестан, герої кавказької війни і, взагалі, безмежна кількість інших „героїв“, що своїм трупом встилили путь царській славі, стояли живими перед його очима, і Варяниця ні про що так не мріяв, як бути одним із таких героїв, і з честю, коли того захоче начальство, полягти „во славу руського оружия“ Ось чому й не буде дивним, коли ми дізнаємось, що Варяниця ставився з безмежним призирством до „китайозив“, — цих мирних хліборобів та крамарів, що їхня земля лежала тут же, недалеко, на другім березі Амура. Його спершу надзвичайно цікавили і їхній одяг і довгі коси, за які він іноді жартома любив їх сіпати; ближче з цим

народом Гордій познайомився у відомого гатунку до-мах, що, переважно, обслуговувались китаянками. Далі цього його відомості про Китай, про його культуру та його історію не йшли. Між тим ця колосальна і таємнича країна, що налічувала більше трьохсот мільйонів населення, кипіла, як у казані. По містах і по селах ходили десятки тисяч палких агітаторів, що проповідували священну війну проти „білих дияволів“ та „заморських чортів“, що непрохані прийшли до „Небесної Імперії“, озброєні до зубів і почали забирати землі, грабувати населення, гвалтувати жінок“. „Заморські чорти“ привезли з собою страшні машини і страшні знаряддя смерти, вони не вважають ні на закони, ні на звичаї країни, вони на все, що тільки їм спадає на очі, накладають свою залізну руку. Їхні попи побудували свої місії, де й проповідують свою віру і тим самим розтлінюють саму душу народа. „Заморські чорти“ несуть китайському народові страшне залізне ярмо і коли він не підніметься як одна душа, то горе буде! „Білі дияволи“ все заберуть, пагоди осквернять, могили предків опаскудять, нав'яжуть свою віру, а весь китайський нарід повернуть на своїх рабів!

Варяниця нічого цього не знав, як не знав він і того, що „кращі“ уми Європи в цей час говорили і писали про „жовту небезпеку“, про „таємничу Азію“, що збиралась проглинати Європу, про те, що європейській цивілізації загрожує страшна небезпека, і що треба, поки не пізно, поставити „Азію“ на своє місце і відповідно її „цивілізувати“; теж саме говорили й парламенти, виконуючи волю заводчиків, фабрикантів

та банкірів. Імперіялізм саме, вбивався в колодочки і гарячково шукав нових ринків, колоній і прибутків, а Китай у цьому відношенні був невичерпаним золотим дном. Він тільки не перед тим (1894—95 р.) пережив нещасливу японо - китайську війну, і, починаючи з цього моменту, почалась так звана боротьба за концесії в Китаї, що визначало фактичний поділ країни між імперіялістами. Франція, Німеччина й Росія примусили Японію відмовитись від Ляодунського півострова, а Китаю в „дружній формі“ запропонували вони позику для сплати японцям контрибуції. Молодий японський хижак мусів перед цим об'єднаним фронтом уступитись; Росія одержала за цю послугу від Китаю низку важливих концесій і зайняла своїм військом Порт - Артур і Дальній в „оренду“ на двадцять п'ять років; Німеччина захоплює Кяо - чао; Англія для „рівноваги сил“ бере Вей - хай - вей і одержує право на „оренду“ суходолу проти Гонконгу; Франція також не захотіла лишатись позаду; захопивши до того Анам, Камбоджу, Кохінхіну і Тонкін, що в кілька разів перевищували своєю територією саму метрополію, вона одержала в „оренду“ на 99 років Гвангоуванський півострів. Японія одержала провінцію Фу - цзян; нарешті Англія, за згодою Росії, одержала, як „сферу свого впливу“ басейн річки Ян - цзи - цзян, підтвердивши право Росії на „вплив“ в Манджурії. Таким чином Росія, Англія, Франція, Японія і Німеччина захопили найбільш населені й найбагатіші провінції Китаю і почали в них огнем і мечем насаджувати європейську цивілізацію.

Вся ця „висока політика“ була поза розумінням Варяниці; він, унтер - офіцер російської армії, був тільки один із непомітних гвинтиків гігантської машини; сотні й тисячі таких, як і він, мусіли, коли того потребують хазяї, своєю кров'ю і своїм життям підтримати європейську культуру і престиж своєї держави. А тимчасом китайське море бурхливо вирувало „жовтолиці чорти“, як взивали китайців російські офіцери, а за ними і російські салдати, починали вороже дивитись на білих, а далі з'явилися „великі ножі“ й „великі кулаки“, запалали християнські місії, християнських попів і місіонерів змучені до краю китайські маси ловили і завдавали їм страшних тортур; ловили концесіонерів і купців і живими їх палили; море крові й море повстання починало заливати всю країну. Запахло порохом і війною. Величезний суходіл починав горіти з країв і з середини.

Мали зіткнутись у кривавій боротьбі два світи. В цей час кретин на троні Гогенцолернів, Вільгельм II, хвалько, охочий до пози та блискучих фраз, стає в позу „рятівника“ „культури й християнського світу“ і висуває ідею крестового походу європейських держав на чолі з Німеччиною проти „жовтих барбарів“

Несподівано для себе Варяниця примушений був брати участь у цьому „святому поході“ проти китайців. Офіцери такими яскравими фарбами малювали китайських повстанців, вони так жажливо малювали їхні злочинства, що Варяниця постановив собі ревно послужити справі християнського світу та інтересам Крупа і Ко; він вважав за справедливий такий наказ, що довав право кожному салдатові нищити

китайських повстанців до ноги. Яке ж було його здивування, коли тижнів через три їхньому загоні довелось уперше зустрінутись з ними. Ну, й сміявся ж тоді Варяниця. І, справді, хіба не були чудні оті китайці, що проти рушниць та гармат виступали з ножами, піками та кийками; щоб налякати російських солдат, виставляли смішних жовтих, зроблених з паперу, драконів, а від шрапнелі боронились парасолями та маленькими ручними млинками, що деренчали як деркачі росяного ранку на левадах. В цій першій сутичці Варяниця наочно переконався у великій перевазі „європейської культури“, що була репрезентована круповською скорострільною гарматою над китайською, китайці під кулями та шрапнеллю падали десятками. Їх скоро вигнали з гаоляну в село і коли з криком „ура“ салдати увірвались туди, то воно все підплигло кров'ю. Салдатам довелось тільки кінчати те, чого не доробила артилерія. Полонених, щось душ із п'ятдесят, зв'язали за коси і вивели на вигін, де зараз же й розстріляли.

— Так їм, дурням, і треба!—думав Варяниця, продуваючи рушницю і більше з цього приводу сумління його не мучило.

* * *

Та чим більше з своїм полком Варяниця заглиблювався в країну, тим тяжче ставало. „Прогулянка до Пекіну“ оберталась в досить важку й небезпечну війну. Правда, нарізні рушниці і крупівські гармати мали колосальну перевагу над паперовими драконами і тріскучими млинками. Проте, ці чудні китайці оборонялись уперто, а вмирали спокійно й хоробро. Крім

того, „прогулянка“ ця, по суті, оберталась в партизанську війну, де на салдат на кожному кроці чекала небезпека; кілька необачних дозволили собі трохи далі зайти в гаолян і другого дня їх знайшли страшено помордованих і мертвих; кілька десятків мирних китайців заплатили за це своєю головою.

Багато салдатів, дивлячись на все це, тільки хитали головами.

— Такі ж мужики, як і наші,— міркували вони,— хіба тільки твар'ю відрізняються та живуть гірше нашого і отаке з ними творять!..

Варяниця, коли чув такі розмови, зараз же виступав в ролі товмача правильности імперіялістичної політики „християнських“ народів та правителів.

— Туди ж сказав!— кидав він з призирством.— Та ти подивись на нього, на китайця твого, на кого він схожий! А потім, для чого йому повставати? Раз ти дурний, то й сиди смирно, тихо! А то, туди ж, воювати він береться!.. От і получай!..

Правда, нічого цими словами Варяниця не доводив, але з свого ораторського хисту він був задоволений.

В диму й крові Варяниця дійшов до самого Пекіну; не встигали замовкнути постріли в полі, як тільки салдати вривались до села або до міста, починалась тоді інша розправа, ішов розгром крамниць, при чому офіцери приймали в цьому найактивнішу участь; вони не тільки не спиняли своїх салдатів, а навпаки, самі посиляли їх на розбій. В той час, як китайці, чоловіки, брати й батьки,— конали десь у полі або гинули під кулями десь у рову за цариною, на їхніх жінок та сестер організовувалось справжнє полю-

вання. Там, де проходили загони російського війська, було похоже, що тут пройшла чума. Села стояли мертві й спалені; кумирні й пагоди пограбовані, загиблені й опаскуджені; одна частина населення була перебита, а друга тікала світ за очі; всюди валялись трупи; сморід стояв такий, що не можна було пройти. Завойовникам то було ні почім. Сп'янілі від перемог, не почувуючи ніякої влади над собою, вони чинили безсудні розстріли, грабунки, різні насильства, крадіжки і безліч інших злочинів, що їх тільки може породити війна. „Цивілізовані народи довели до скрайності несправедливість війни, зробивши її зовсім безглуздою і в той же час жорстокою“ — говорить в одному місці Анатоль Франс. Зрозуміло, що це в найменшій мірі стосується салдатської маси, що страждала від війни майже нарівні з китайцями. Зате командний склад дав собі повну волю; за своїм старшим начальством тяглось і нижче, в тому числі й Варяниця. Він намагався проробляти все те, що проробляв його командир; командир грабував — грабував і він; командир вбивав — вбивав і він; командир крав — крав і він; командир гвалтував — гвалтував і він. А втім Варяниця почав думати і про чорний день і тому особливо ретельно завжди шукав золота і золотих речей. Двуколки у нього, як у ротного командира не було, і тому військову здобич він брав таку, щоб її можна було легко носити.

Грабунок досяг свого апсгею, коли спільні сили імперіялістів захопили Пейпин; місто буквально було розгромлене і пограбоване, при чому „цивілізовані“ наїздники не пощадили найбільших національних

святощів китайців. Грабували руські, японці, французи, німці, англійці. Один руський агент доносив — „війська чинять тепер великі насильства і вбивають масу нестральних мирних китайців“. Генерал Ліневич, командувач російського експедиційного корпусу, писав генералу Куропаткіну, тодішньому воєнному міністрові, що він сам на власні очі бачив — у начальних осіб цілі гори награбованих речей — різні шовки, гори шовкових костюмів, хутра, килими. Характерно, що росіяни обвинувачували в грабунках англійців, англійці росіян і так далі. Грабували всі, в тому числі грабував і Гордій Варяниця.

Правда, роля Варяниці в усьому цьому була дуже незначна, — і в порівнянні з Вільгельмом II, Миколою Останнім, а також многими і многими вченими мужами, що з висоти катедр виправдували грабунок Китаю і убивства мирного населення, — з розбійниками пера, що вихваляли в газетах ці ж самі убивства, — Гордій Варяниця був просто янгол. Німецькі, французькі, японські, англійські Варяниці були тільки сліпим знаряддям в руках цивілізованих і культурних убивць. Проте, ми мусимо заявити, що похід на Пейпин закінчив освіту Гордія Гарасимовича Варяниці і він твердо був переконаний, що служив правому і святому ділу. Ото ж буде цілком зрозумілою і та гордість, якою він був переповнений, коли за хоробрість йому начепили хреста; мовляв, і ти, Варяниця, не остання спиця в колесі!

Китай було придушено, на населення накладено контрибуцію, а щоб ще більше його принизити, то переможці наказали, щоб китайці ще й поставили пам'ят-

ника тим європейцям, які загинули підчас повстання. Хижаки на деякий час заспокоїлись і перетравлювали свою велику здобич, але одночасно не переставали готуватись до нових воєн. Настала передишка і Варяниця міг собі їхати на якийсь час додому. І справді, в 1902 році одного травневого ранку він висів на нашій станції і повернувся до рідної стріхи. Це вже був зовсім інший Варяниця; кілька років тому він залишив слободу незграбним воловиком, що не міг і пари слів до пуття зв'язати; тепер це був бравий унтер - офіцер з страшними рудими вусами, що так і сипав салдатською скоромовкою. Балакав він з великим апломбом, авреоля героя надавала йому певности і він на всю „мужву“ плював через верхню губу. В батьківській хаті йому було тісно й сумно, рідні лани аж ніяк не могли йому замінити манджурських степів і рівнин Китаю, а Січ і Бугаєва, — дві знаменитих гори у Воронівці аж ніяк не можна було рівняти до манджурських сопок. Одно слово, у Варяниці був дух кондотьора, ремество салдата для нього було повно принад, яких не могло дати йому мирне заняття робітника або селянина, звук сурми, вибух гармат, тріскотня пострілів, паради і блискучі еполети начальства мали в його очах надзвичайну красу, а війна йому здавалась однією з найкращих професій в світі. Відомо бо, що Марс завжди ставився вороже до хліборобів і ремесників. Ось чому Варяниця вважав нижче своєї гідности міняти зброю Марса на молот чи плуг і йому була зовсім не до душі думка про те, щоб перекувати меч на рало. Після того, як він постояв на порозі храму слави, сама думка про те, що доведеться

сідати на землю, була йому відразлива. Звичайно, що з воловиком було раз на завжди покінчено. Гордій Гарасимович мріяв про якесь інше поле діяльності, але яке саме? На це запитання він і сам не міг дати відповіді.

Тимчасом, слава героя зовсім запаморочила йому голову. Кілька день в хаті старого Варяниці тривав безперервний бенкет і Гордій Гарасимович якось прохопився словом, що він може ніде не служивши, жити приспівуючи кілька років. Слобожани з цього зробили цілком правильний висновок, що, мовляв, Варяниця привіз з Китаю „пуд золота“, — не більше, ні менше, а тільки пуд. Хто перший пустив цю поголоску — невідомо, але від цього акції Гордія Гарасимовича одразу неймовірно підскочили. Коли він уперше зайшов до крамниці Кривенького, то не тільки селяни дали йому дорогу, але й сам Кіндрат Панасович вийшов йому назустріч, щиро потряс його руку і повів за облавок, а це траплялось тільки у виключних випадках і вважалось за велику честь. Та ж сама історія була і в церкві, де Гордія Гарасимовича пропустили на самий перед і він простояв усю службу поруч з самим становим, той тільки покосився на нього. А вищого тріумфу він досяг тоді, коли 'піп Антоній сказав казань, де поставив у приклад своїм парафіянам нашого героя і підніс йому проскуру. Тепер Варяниці був і сам чорт не брат, бо ж він — георієвський кавалер, і ні пристав, ні старшина не мали над ним від нині влади і ніяка сільська власть не могла посадовити його до буцигарні. Он що таке був унтер-офіцер Варяниця, перший і єдиний герой на всю слободу!

Коли б не ця зарозумілість Гордія Гарасимовича, коли б не ця його пиха, що так і світилась на його рябому обличчі, то, можливо, що все скінчилось гаразд. Одружився б він з хорошою дівчиною, поставив би собі хату, купив би на ті гроші, що привіз з Пекінського походу, землі, і, дивись, через кілька років зробився б він „поважним господарем“, глитаєм, що перед ним громада уступається і кожний шапку ламає. Але ми мусимо тут категорично підкреслити, що Гордія Гарасимовича така перспектива ані скілечки не приваблювала. Обернутись в „репаного“, за його поняттями, мужика, хоч би й багатого, обзавестись жінкою й дітьми,— це не входило в його пляни, бо справді—

Кому дітей родить
Ума не доставало?..

Вистачило б на це розуму і у Варяниці, та ще й як! Але душа його аж ніяк не лежала до таких невинних занять. Як ми вже вище зазначали, йому більше до душі були вправи Марса, дим і блискавки війни. Нічого дивного в цьому не було, — Варяницю зіпсувало оточення!

Чутки про „пуд золота“ досягли і до Вахромея Вахромейовича; він одразу почув, що тут пахне здобиччю, але Гордій покищо обминав „Отраду“. Це трохи нервувало Квасолю і він постановив собі за яку б то не було ціну, а познайомитись з Варяницею. Трапилось це другої неділі в церкві, куди спеціально Вахромей пішов; він одрекомендувався Гордію Гарасимовичу як старий салдат і між ними одразу встановились дружні й приятельські взаємовідносини.

Пішли розпити: а в якому році призивався, а в якому полку служив, хто був за командира, а хто за шефа, і пішло, і пішло, аж поки непомітно добрались до таких спогадів, що їх можна було тільки на вухо розповідати.

Нові друзі так захопились розмовою, що не зчулись, як і „достойно“ продзвонили. Перехрестивши лоба і надівши кашкета, Вахромей Вахромейович сказав своєму новому другові:

— А тепер, Гордію Гарасимовичу, прохаю вас до себе одкушати мого хліба - соли!.. Орина Максимівна у мене в цих справах досвідчена і зуміє пригостити такого дорогого гостя!

Варяниця охоче погодився і весь базар бачив, як нові Орест і Пілад прослідували до „Отради“. Бідний Гордій Гарасимович! Коли б він знав ті темні й каверзні наміри, що їх плекав проти нього його новий друг, то він оббіг би його десятою вулицею. Ні, така б поведінка була б негідна нашого героя! Він би, ми певні того, скрутив би в'язи цьому хитрому лису Квасолі, він би зітер його на порох, як то личить георгієвському кавалерові. Але він нічого не підозрівав, тайники чужого серця були для нього закриті, він був наївним і добродушним, бо звик дивитись небезпеці просто у вічі і не любив підступів, як то і подобає справжньому герою, і, переповнений довір'ям, він з ясною душею переступив зрадницький поріг „Отради“. Пропускаючи його наперед, Вахромей Вахромейович моргнув до жінки; та все зрозуміла і прийняла героя з такою милою гостинністю, що Варяниця просто розтав під її поглядом.

Орина Максимівна була саме в розквіті і здавалась такою привабливою, що й далеко розумнішого, ніж Варяниця, могла б обкрутити. Гордій Гарасимович цокнув по - молодецькому закаблуками і поцілував хазяйку в ручку, від чого та почервоніла, бо не звикла до такої галянтности. Варяницю посадовили на почесне місце і почали частувати. В той час, як Вахромей Вахромейович дуже вміло розпитував свого гостя про Китай, про тамошнє життя та звичаї, прохаючи його розповісти про все докладно, Орина Максимівна не переставала його частувати, так що він незабаром міг ледве повертати язиком. Тоді на кін виступила Горпина Королева. Правда, їй було далеко до Вахромейової жінки, але вона такі бісики пускала очима на нашого героя, так весело реготала з його салдатських дотепів, така вся була м'яка й потульна, що Гордія Гарасимовича аж холодок пробирав. Вийшов він від Квасолі пізенько, дуже задоволений з себе і з своїх знайомих, а того й не знав сердега, що попав у сільце, що було дуже вміло йому розставлене.

Ось з цього все й почалось. Ми вже сказали, що Варяниці було сумно самому, а тут такий щирий приятель як Квасоля, а, крім того, в „Отраді“ завжди можна було знайти ще когось, з ким можна було випити і погомоніти,— і закрутився ото, загуляв наш герой; а тут іще Горпина, що просто з ума його зводила та все дражнила наспівуючи:

Понапрасно, мальчік, ходіш,
Понапрасно ножкі бйош,
Нічого ти не получіш,
Дураком домой пойдьош!

Це виводило Гордія Гарасимовича з рівноваги. Він усе робив, щоб догодити Горпині і гульня йшла без перерви, приятелів у нього повна слобода, всі на його рахунок п'ють і їдять, а упорядчиком всього цього був не хто інший, як Вахромей Вахромейович, що мав від цього величезний зиск,— і червінці Варяниці повільно, але закономірно пересувались до його гамана. Варяниця ліг і встав у нього; Квасоля нічого не мав проти цього; він був такий ласкавий, такий лагідний до нашого хороброго унтер - офіцера, цей пройнявся до нього такою довірою, що часто віддавав йому до схованки свої гроші. Орину іноді брала нетерплячка; вона б хотіла покінчити одним ударом. Часто вона допитувала Горпину:

— Ну що, не знала нічого?

— Ні, Орино Максимівно, мовчить! Вчора я вже до нього і сяк і так, от - от, думаю, скаже. Так, бісова Варяниця, і не сказав!

Орина зсувала свої тугі брови.

— А ти б, той, якось би ласкавіше до нього. Приголубила б його, пригорнула б, попестила б може він би й, той, признався!

— Пробувала й це,— не виходить. Хоч який п'яний, а як тільки натякнеш про гроші, так і звертає на друге. Він не такий дурний, як то здається!

Вахромей Вахромейович був стриманіший.

— Ну, чого б я гарячився!— казав він до жінки.— Все одно гроші Варяниці нас не втечуть! Не так, так інакше. Ти дивись, як він виручає нас за останній час!

Однак, на Гордія Гарасимовича полював не тільки Квасоля, полювали на нього й інші; вони часто на-

шіптували йому, щоб не дуже довіряв Вахромейові, бо то такий мошенник, що другого такого світ проїди і то не знайдеш; він рідну матір продасть, а не то когось чужого.

— І не кажіть і не говоріть мені цього!— казав у таких випадках Гордій.— Вахромей і я — це всеодно, що одна душа. Він мій перший друг і приятель!

Чи був у Гордія „пуд золота“ чи не було, ми не знаємо, але що гуляв він ось уже третій чи четвертий місяць і сіяв грішми як половою, то це так; то ж, можливо, що він з війська привіз таки чималу суму. Ось і зараз у садку сидить цілий гурт чоловіків і жінок і сам Гордій Гарасимович серед них, п'яний, всселий. Верескливі жіночі голоси починають:

Карі глазки, где ви скрилісь,
Что вас больше не відать?..

Гордій схоплюється і командирським голосом кричить:

— Одставіть!.. Ви краще, жіночки, заспівайте мою любимую, про салдата!..

Одна з молодиць, крива Майстриха, красивим низьким контральто почала:

Забілили сніжки білі
По крутій горі...

А дві других підхопили:

Та й ніхто не заплаче
По білому тілі, по салдатові.

Гордій наїжує свої моржові вуса, крутить головою, пирскотить як кіт, а пісня лється, переливається, жіночі голоси красиво переплітають слова:

Не заплаче батько,
Не заплаче мати,
Та ні ненька його
А й тільки заплакав,
Та й заклопотався
Та й товариш його.

— Правильно!— гукає Гордій Гарасимович.—Правильна пісня! От як ми були в китайському поході то тільки на товариша вся й надія!

І він витирав сльози обшлагом вишитої сорочки, уявляючи собі цього салдата, що лежав поранений далеко в чужій стороні і звертався до свого товариша з такими словами:

— Товаришу вірний,
Ти, братіку рідний,
Чуть же я не вмру!
Зроби ж мені, братіку,
З клен - дерева труну!

Не дивлячись на те, що всі гості п'яні, вони затишають. Журна пісня хватає кожного за душу, в садку стає тихо і тільки оті три голоси жіночі бринять:

— Ой, де ж тобі, брате,
Рідний товаришу,
Клен - дерево взять,
Мабуть, тобі, брате.
Рідний товаришу,
В сосновій лежать!

Тут співці роблять невелику павзу. Гордій Гарасимович наливає всім чарки, а сльози йому котяться з очей як горох. Тримаючи чарки в руках, жінки до-співують;

Сосновая трунка,
Глибокая ямка,
У вишневім садочку
На білим пісочку
Під рокитою!

Далі голоси пояснюють:

Рокита висока,
На листі широка,
Похилилася.
Молода дівчина
По салдатові
Зажурилася!

— Ех!— гукає Гордій Гарасимович.— Розчулили ви мене, жіночки! Сумно жить самому молодому салдатові. Одружитись хочу!— кінчає він несподівано.

— Так за чим це діло стало?— відповідає йому цілий хор.— Та за вас же перша - ліпша дівка піде. Таку сімнадцятку засватаємо, що геть тікай!..

— Нє, не те! Впала мені в око одна молодиця і ніяк не можу викинути її з голови. Сподобав я Горпину Королеву, та тільки не смію їй об'яснити своїх чувств я! Допоможіть мені, добрі люди!..

Дві молодиці зараз же схопились на ноги, узяли хліб і побігли до Горпини; її хата стояла на Рубанці. Горпина в той день встала пізно, голова їй на похмілля боліла, і була повна чорних думок.

Вчора з нею трапилась дуже неприємна історія, але щоб вона була зрозуміліша, ми повинні дати деякі пояснення. Горпина була дочка багатих хазяїв. Її дядьки жили хутором недалеко Воронівки, а батько її пристав у прийми до однієї слобідської кравчихи. Батько Горпини помер молодим і господарством та кравецькою робітнею заправляла його дружина, Фійона, сувора й деспотична жінка. Дітей у Фійони було шестеро — чотири сини і дві дочки, всіх вона тримала у покорі і страсі божому. Був у слободі такий собі Король, що менжував кіньми та худобою. Трапилось так, що Король овдовів і вирішив засватати Горпину. На диво — Фійона погодилась, — даремно Горпина валялась у неї в ногах і прохала не віддавати її за удівця.

Але раз Фійона щось собі постановила, то на тому й ставало, і Горпину обвінчали з Королем. Через кілька років на ярмарку у Козачих Бродах Короля дуже побили курські прасоли і тільки його привезли додому, як він богу душу віддав.

Горпина лишилась молодою вдовою і неначе з ланцюга зірвалась. Про неї скоро пішла така слава, що Фійона вирішила втрутитись в події. Вона кілька разів наказувала дочці прийти до неї на суд і розправу, але Горпина не слухалась того наказу. Тоді Фійона наказала своїм синам приставити Горпину перед свої очі живою чи мертвою. Сини виконали наказа, і, застукавши якимось Горпину у шинку, силоміць притягли її до матері. Коли Горпина побачила суворе, камінне обличчя матері, коли вона відчула на собі її холодний, колючий погляд, то їй відразу вискочив

хміль з голови. Вона впала на коліна перед матір'ю і, простягаючи до неї руки, з плачем говорила:

— Мамінько, простіть, я більше не буду!.. Все, що не скажете, так і зроблю!..

Замість того, щоб простити дочку, щоб зрозуміти, що Горпину загубила вона, мати, Фійона наказала принести ремінні віжки і тут же в хаті, в присутності всієї родини, задравши їй спідниці, власноручно її тими віжками одшмагала. Горпина сама не своя вискочила з хати, і відтоді між нею і матір'ю все було пірване.

І от учора брати, повертаючись з гульні, застукали Горпину з Довгим Василем. Василь утік, а Горпину вони захопили і знову вирішили повести до „мамінівки“.

Була вже ніч і Фійона спала. Троє лишилось стерегти Горпину, а четвертий пішов до Фійони докласти про пригоду. Фійона мовчки вислухала, вдяглась у чорне і серед мертвої тиші увійшла до кімнати. Сівши на стільця, вона сказала.

— Ну?

Всі, перебиваючи одне одного, почали повторювати історію, пригадуючи і всі інші, де Горпина фігурувала в самому непотребному й скандальному вигляді. Ні одна риска не ворухнулась при цьому на обличчі Фійони, вона як камінна сиділа на своєму стільці. Коли скінчили, вона сказала:

— Кланяйся, суча дочко, братам у ноги, цілуй їхні чоботи, проси, щоб вони тебе простили!..

Горпина почала кланятись по черзі кожному братові і просити пробачення.

— Бог простить, Горпино, а я прощаю! Проби прощення у маміньки!..

Фійона сиділа нерухомо.

Тоді всі впали їй до ніг і почали прохати:

— Мамінька, простіть її грішну й окаянну! Вона більше не буде!

— Не буду, мамінько, не буду! — кричала Горпина, пригадуючи страшну кару віжками.— Клянусь богородицею, що не буду!

— На іконі поклянешся?

— Поклянусь, мамінько, поклянусь!

Фійона взяла ікону і поставила на стіл. Потім прикликала Горпину і наказала проказувати за собою:

— Я, раба божа Агрипина, обіцяю перед твоїм чистим небесним покровом покинути своє нечесне й гріховне життя. Прохаю тебе й твого пречистого сина допомогти мені виконати цю свою обітницю!..— і поцілувала ікону.

— Ну, от, — сказала Фійона, — тепер не я тебе буду карати, а покарає тебе сам бог. Тепер уже немає над тобою моєї влади!

Старший син низько уклонився Фійоні й попрохав:

— Мамінько, по случаю миру в нашій сім'ї, дайте нам на пиво!

Фійона дала на дві відрі пива і така ж сувора пішла до себе.

Ось всю цю вчорашню пригоду Горпина й пригадувала зараз. Страх перед матір'ю і ще більший страх перед богом гнітив її. Вона думала тепер, як їй виконати ту страшну обітницю, що її вона дала вчора

перед іконою. Раптом їй спала одна думка, що від неї вона аж підвелася з лави. Думка ж була така:

— На якого бісового батька я мушу старатись для Вахромея та Орини, коли я й сама можу скористатись. Варяниця дурний, як пень і його можна обкрутити як малого!.. Стану йому за жінку і ніхто вже не посміє мене чимось пострікати!

Надворі почулись жіночі голоси, потім до хати вскочили дві жвавих та веселих молодиці і з реготом поклали на стіл хліб. Вклонившись господині, проказали разом:

— Здорова була, Горпино!.. Приймай хліб - сіль і старостів!..

Горпина дивилась деякий час на них мовчки, нічого не розуміючи; потім відповіла;

— Та ви показались чи що? Які старости?.. Від кого?..

— Та Гордій нас послав тебе сватати за нього!.. Коли хліб приймеш, то через півгодини всі тут будемо!..

У Горпини на обличчі блиснула радість,— це було те саме, про що вона тільки но хвилину назад думала, і в цьому вона вбачала те, що ніби сам „перст божий“ призначає їй Гордія за чоловіка. Ось чому вона, побожно та урочисто поцілувала принесений хліб.

— Перекажіть Гордію Гарасимовичу, що я його хліб приймаю і прошу і його і всіх гостей до себе!..

* * *

Отож ніби наш герой і своє кубельце звив. Тільки жінка трапилась йому не така; йому б треба було хазяйновитої та домовитої подруги, щоб взяла його

в добрі руки, а Горпина була не така. Обітниця не допомгла, розклад пішов надто глибоко і вона й Гордій ще дужче загуляли. Тільки в одному помилилась Горпина; вона думала, що капшук у Варяниці такий, що грошей вистачить до самої смерти пропивати. А коли місяців через два по шлюбі Гордій кинувся до своєї кованої скриньки і подивився в неї, то почув потилицю і задуманий сів до столу.

— Ти чого це так зажурився?— спитала його Горпина.

— Та бачиш,— замнявся він,— я оце думав, чи не пора мені десь служби якої шукати!

— Що - о!— витріщилась на нього Горпина.— Служби? А нащо тобі служба, коли в тебе є пуд золота!

Гордій трохи ніяково засміявся.

— А ти й повірила!— сказав він.— Було трохи грошенят, так загули, процвиндрили ми їх з тобою!

Від несподіванки Горпина спершу не могла нічого сказати. Потім вона кинулась до скриньки, що стояла розкрита на лаві,— там було порожньо. Її від цього взяла така лють, що вона з силою жбурнула скриньку додолу. Узявшись в боки, вона так почала батькувати Гордія, що той від здивовання тільки рота роззявив.

— Ах, ти ж паскудник!— кричала вона. Ах, ти ж дурисвіт!.. Ах, ти ж п'янюга!.. Так ти мене обдурив?.. На що ж ти тоді зав'язав мені голову?.. А я ж дурна думала, що в нього грошви!.. Ти тільки подивися на себе,— підступила вона до нього.— Та ти ж чобіт чоботом!.. Та на бісового батька ти мені здався такий без грошей!.. Та на тебе ж гидко глянути, такий ти

бридкий, такий ти страмнючий!.. Геть з моєї хати!.. Щоб і ноги твоєї тут більше не було!..

І з кулаками до нього. Хоч який був хоробрий Гордій Гарасимович, а тут не витримав атаки і через кілька хвилин вискочив із хати з розпанаханою сорочкою та подряпанним обличчям; городами побіг до Фійони і розказав їй про все.

— Так що, мамінько, коли ви не допоможете, то не знаю, як і бути!— закінчив він свою скаргу.

Фійона, що її гордощі неймовірно страждали від такої поведінки дочки, вирішила втретє втрутитись у цю справу і негайно скликала родинну раду. Горпина прийшла, але на цей раз у неї не було й тіні покори. Коли Фійона стала її докоряти та доводити, що Гордій їй даний як чоловік самим богом, то вона сказала:

— Так заберіть його собі, коли він вам такий любий, а мені він непотрібний. Ви вже раз, мамінько, загубили мій вік, так нічого вам більше й мішатись!..

— Що, що ти говориш, суча дочко? Ти таке говориш мені, своїй матері?

— І говоритиму! І не хочу вас більше знати. Я сама собі господиня!— і, грюкнувши дверима, вийшла з хати.

Всі німо мовчали, а Гордій по - дурному кліпав очима.

Гордій пішов до батька. Старий Варяниця тільки похитав головою, але сина не прогнав.

— Ну, що ж, живи, до якогось часу, а там побачимо!..

Горпина, перепросивши Вахромея та Орину, бо вони були на неї сердиті за її шлюб з Гордієм, бо, бач, вона їм перебила дорогу, знову стала своєю

людиною в „Отраді“. Щождо самого Гордія Гарасимовича, то як тільки слобода взнала, що в нього ніякого „пуда золота“ немає, то одразу ж вся авреоля його розвіялась, як дим. Наскільки раніше, не дивлячись на безпутне життя, його всі поважали, то тепер навпаки, всі глузували й ставились до нього з призирством. Він на собі пережив каприз фортуни, що його так яскраво схарактеризував один із російських поетів, написавши, що —

Судьба іграєт человеком,
Она ізменчіва всегда,
То вознесьот его високо,
То в бездну сбросіт навсегда !

Гордій схуд, ще дужче споганів, опустився. До трудового життя був нездатний, бо вибився з колії, роботи собі ніякої не шукав, одне слово, в його особі слобода збагатилася ще на одного п'яницю. Часто за ради - христа частували його чаркою і прохали розказати, як він воював з китайцями. Поводячи своїми рудими вусами і витріщаючи свої пукаті очі, він говорив:

— Та що там!.. Війна, можна сказати, була пустякова, сміхота одна, а не війна. Потому, глупий народ, оті китайці. Далеко дурніший за наш. Ти в нього з гвинтівки стріляєш, а він на тебе з пікою лізе. Канешно, перемога завжди за нами. Ну, а прийдемо ото ми в село альбо город їхній, зараз же хванзи їхні, вроді як би хати по - нашому сказать би, підпалюємо, а самі за бабами та дівчатами давай гонитись. Вони плачуть, відбиваються, кричать, а наші лапають та

сміються. Ну, а то господа офіцери захотять повеселиться і приказ видають, привести котрих, молоденьких, нетронутих зовсім. Ми їх ловимо, волочимо, а вони б'ються в руках, як вроді пташки, та щось лопотять по - своєму. Ну, ми, канешно, втішаємо їх: Чево орьоте, дурепи? Не до когонебудь, а до господ офіцеров ведьом! Це тобі нетвій косоокий з косою ходя, а їх благородія!" Ну, канешно, плаче, бо не понімає нашого простого руського язика. Вони плачуть, а ми регочемося. Одно слово, сміхота одна! Ну, а потім офіцери віддають їх нам, робіть, мовляв, хлопці, з ними, що хочете!..

— Ну, а для чого ж ото їхні хванзи було палити? Можна ж було й без цього обійтись?— питає котрийсь.

— А такий приказ, стало - будь, виходив. А раз приказ, стало - будь, роби. На те ти салдат, казьонний чоловік. Салдат не відповідає за себе, командир за нього відвічайть. А салдат що? Йому що не скажи, те він і зробить!

— Ну, а все ж, Гордію Гарасимовичу, були й у вас діла?

Варяниця намотував на пальця вуса.

— Да, діла були!.. Це тільки тут у вас, у слободі, ви, репані мужики, не розумієте, що таке служба та геройство. Ви тут усі хоробрі! Попався б мені там Вахромей або Горпина, я показав би їм, де раки зимують!

Часто, напившись п'яний, Гордій учиняв в „Отраді“ бешкет, взиваючи Квасолю, Орину і Горпину останніми словесами. Поліція не могла нічого з ним зробити, бо він завжди був при георгії і стражники

примушені були відступати під градом лайливих слів, що їх, як шрапнельні кулі, розсипав Гордій навколо.

— Як, мене, георгієвського кавалера, що проливав свою кров за государя імператора, заарештувати?.. Та як ви смієте?.. Та ви знаєте, що моя лічність неприкосновенна? Ніхто, крім государя - імператора, не має права мене торкнути! Чули? Ну, налево кругом — арррш!..

Стражники виходили, а Варяниця фалшиво співав їм у слід:

Ой, греми слава трубой,
Ми драліся за Лабой,
По горах твоїм, Кавказ,
Раздаються слава о нас!

А вночі часто чули, як він, йдучи по вулиці, п'яно співав:

Ех, зима лютая проходить,
Весна красна настойоть!
Весна красна настайоть,
Салдат мундир надійоть!
Чорний мундир надійоть...
Біле личко вмивайоть!

А навколо ніч, темрява, морок.

* * *

Тяжко звичайно сказати, що, кінець - кінцем, сталося б з Гордієм, коли б раптом не вибухла русько - японська війна. „Акції“ Варяниці моментально піднесли догори, аджеж він всього півтора роки, як прибув з тих країв, воював, мав хреста, отже дещо

тямить у військових справах. І справді, тепер Гордій і на базарі і в „Отраді“ знов був першою людиною і його завжди оточував натовп цікавих слухачів, яким він розповідав, що таке війна, за якими принципами вона ведеться, пояснював воєнну тактику і стратегію. Робив він це дуже картинно: — подавав команду різними голосами, бахкав і бухкав ротом, показуючи стрілянину, виходив на середину, підносив руку, маршеравав. Він був схожий на бойового коня, що, почувши сурмача і шум битви, весь оживав, здригався і поривався до бою. Тепер ні в кого більше не повертався язик глузувати з нього, він знову був на голову вищий за всіх, а у воєнних справах авторитет його був не досяжний. Якби ще в нього в капшуку були гроші, то він би знову зайняв у слободі одно із перших місць.

Раптом Гордій зник. Слобожани ламали собі голови, де б він міг подітись так несподівано, коли тижнів через два потому він повернувся назад і вечером в новому мундирі й шинелі з наличками старшого унтер-офіцера з'явився в „Отраді“. Всі аж ахнули, побачивши таку перемену, засипали запитаннями і на перебіг пропонували йому стільця й чарку.

— Куди ж це ви, Гордію Гарасимовичу, в такому параді зібралися?— питали його.

Гордій мовчки випив чарку, закусив і сказав, переповнений повагою до самого себе:

— Іду на війну макаків бити! Поступив до охочекомонної команди! Досить на печі боки гріти, нада када небудь царю й отечеству послужить!

— О - о - о! — вирвалось у слухачів.— Здорово!

— Ставлю пляшку горілки!— гукнув Двадцять-Десять, переповнений патріотизмом і пошаною до Варяниці.

— А я другу!— прогудів Довгий Василь.

Гордій навіть красивим здавався в своєму воєнному одязі, так що Горпина вийшла з - за шинквасу і солодко проговорила до нього:

— А про мене ви, Гордію Гарасимовичу, й забули! Чи ж хоч зайдете попрощатись, коли будете від'їздити?

Гордій страшно подивився на неї своїми пукатими очима і з ненавистю сказав:

— Пошла вон, лярва!.. Їди он до свого Вахромея, хай він з тобою прощається!..

За тиждень він виїхав до Манджурії.

* * *

Війна точилась. Японці весь час розвивали енергійний наступ. Розбивши руських на р. Ялу, вони швидко посувались по залізниці на північ і нанесли царським військам поразки на р. Шахе і під Вафангоу; військові операції наближались до Ляояну де, як писали газети, новий командувач руською армією, генерал Куропаткін, збирає кулак, що ним він без сумніву розіб'є японців і тоді наступить перелом в усій кампанії. Навколо Ляояну велись фортифікаційні роботи, підвозилась амуніція, набої, військо. Саме місто й околиці обернулись на величезний військовий табір. На китайців, справжніх хазяїв країни, ніхто не зважав. Вони примушені були мовчки дивитись, на

те, як ці чужі люди грабують їхнє добро, гвалтують жінок і дочок, руйнують села. Тисячі біженців скупчилось біля російської армії. Безупинно працювали військово - польові суди і розстрілювали мирних китайців, що їх підозрівали в „шпигунстві“ Уважний спостерігач міг би помітити, яким зловісним вогнем іноді спалахують очі цих тихих, на перший погляд, людей.

Російське начальство нічого цього не помічало. Генерали займали цілі ешелюни з прекрасних сальон-вагонів, де везли меблі, чудові китайські старовинні вироби, що дістались їм як „військова здобич“, шовки невиданих кольорів і малюнків, цілі гареми проституток і авантюристок, навіть власних корів, а в той час поранені салдати валялись тисячами на вокзалах, коліях, у напівзруйнованих китайських фанзах. Через зайняті й забиті генеральськими поїздами станції не можна було своєчасно підвезти на позиції ні набоїв, ні амуніції. Не зважаючи на це безладдя, а може саме і через це, у вагон-сальонах та ресторанах, що їх по-відкривали різні спритні людя, річками текло вино і жваво торгували живим товаром. Столичні шансонетки на убогих сценах, вихляючи стегнами перед юрмою п'яних офіцерів, виспівували:

Ещо раз, ещо раз,
Ещо много, много раз! ..

Різні уповноважені, постачальники і ціла армія паразитів, що, як хиже гайвороння назліталось сюди на трупний запах війни, зачувши здобич, обкрадали армію; одверто називали імена, починаючи від самого

намісника Алексеєва, хто скільки вкрав, і ні в кого не тільки не зривалось слова осуду, а, навпаки, їм заздрили, і кожний мріяв про те, як би й самому хапнути гарний куш з казни і „дремнути в тил“ Військо було погано епікіроване, зброя була негодяща, не було рушниць, гармат, набоїв, не вистарчало лікарів, поставання було в руках пройдисвітів і казнокрадів на чолі з великим князем Сергійом Олександровичом, царевим дядьком, що його потім бомбою убив Каляєв. На вухо розповідали дивні речі. Ковдри, що замість того, щоб бути відправленими на фронт, опинилися в московських крамницях. Чоботи були на паперових підшвах, а цілі потяги з амуніцією, харчами й одягом, що йшли до Маньчжурії, дорогою десь зникали і розбазарювались. Все це було похоже на бенкет перед чумою. А одночасно з цим орловські, тамбовські, пензенські, саратівські, самарські, харківські, полтавські, катеринославські і так далі і так далі селяни вмирали в Маньчжурії за інтереси царської камаріл'ї і купки хижаків та авантюристів, що ціною народньої крові хотіли забезпечити собі безтурботне, сите й п'яне життя. Армія, ціла країна були віддані в руки ясновельможних і великородних мародерів і казнокрадів, військом командували генерали, нездари й страхопуди. І в цій страшній кривавій пожежі війни було вже чути перші громи революції 1905 року.

Але Гордієві подобалась ця атмосфера. Опинившись після цілого місяця дороги в полку, в бойовій обстановці, він знову обернувся на бравого й хвацького унтер-офіцера, що йому війна—рідна стихія. Він тепер

ділими днями з двома-трьома товаришами никав по місту, заходив до підозрілих будинків, де можна було найти продажню любов; ходив по шумливих і строкатих китайських базарах, де обдерта, страшна й вонюча юрма насичувала повітря гострими випарами людського тіла,— і почував себе володарем і господарем цього строкатого й гомінкого натовпу. Горпина, Вахромей, Воронівка — вся ця тиха слобідська іділія, що так нудила його, відійшла кудись у далечінь, вони стирались новими і такими знайомими вражіннями. Він придбав собі кількох нових товаришів, все типи дрібних мародерів, що під покровом теплої ночі ходили на нічний промисел. Повертались вони ранком і в них несподівано появлялись після таких нічних експедицій гроші, на які потім ішли гуляти на околиці міста у підозрілі темні шиночки в китайському кварталі, куди не могло заглянути око будь-якого офіцера. Розбої, грабунки і вбивства траплялись щодня і лада була безсила щонебудь зробити проти цього і здебільшого дивилась на це крізь пальці. Війна скинула з себе героїчне забрало, і показала своє справжнє відворотне обличчя, оголила найгірші людські інстинкти, і не було такого злочину, якого б вона не робила і не виправдувала. Кривавий туман заступив розум. Жах і ненависть, страждання і смерть, сльози і плач розлились над сотнями тисяч людей. Це був жах, де молот війни трощив голови й тіла в нічому неповинних людей.

Одного вечора високий і золотобородий рязанець, Григорій Косулін, з розбишацькими очима серпуховець Олексій Поясков і низенький ярославський

міщанин Митя Кіслов підійшли до Варяниці і запропонували йому піти з ними на „діло“

— Ми тут назвали одного китаїця недалеко від міста,— сказав Косулін,— думаємо його трохи потрусити. Я сам бачив, як він учора у полку одержав цілу торбину золота!..

Гордій, після короткого вагання, погодився. Вийшли вони надвечір, коли в рожевому промінні сонця м'яко вимальовувались верховини сопок, що кучерявились лісом. Місто, повне гармидеру, лишилось позаду. В широкій долині мирно прослались зелені гаолянові лани. На всьому лежала печатка сумирности й великої праці, що її людина вклала в цю так прекрасно оброблену землю. Варяниця ішов позаду своїх товаришів і намагався відігнати неприємні думки. Нічого особливо поганого в тому, що він іде на нічну здобич, він не бачив, проте якась гризота не покидала його всю дорогу. Йшли годин зо дві, коли раптом під невеличкою сопкою побачили кілька будівель. Митя Кіслов, що йшов спереду, підніс руку догори; всі зупинились і лягли на межі. Тихо й непомітно десь зник Митька. За кілька хвилин він повернувся:

— Все на місці! Ідьом!

Підвелись і як можна тихше пішли до одного з будинків, що вигідно відрізнявся від решти.

— Це тут!— вказав Митя, що був за отамана.

Вони пройшли маленький садочок, при чому Варяниця почув пах якихось невідомих квіток. Його поставили на терасі і наказали подати знака, коли він помітить щось підозрілого; самі вони пішли у дворик. Лишившись сам, Варяниця вслухався в тишу.

Ніч була м'яка, тепла й трохи вогка. Дерева, будинки й фанзи в темряві виглядали зовсім інакше, ніж то було в день. Навколо був розлитий великий спокій, глибокий сон обійняв усе живе, повітря нерухоме, ані найменшого подиху вітру, а вгорі небо мерехтіло великими зорями. Гордій пригадав молоді роки, коли він отак само проводив ночі, будучи панським воловиком, в степу. Така ж сама тепла, м'яка тепла ніч. Лежать сірими плямами круторогі воли; десь деренчить деркач; спросоння вдарить кілька разів перепел; безшумно промайне темним привидом нічна птиця.

Щось схоже на каяття ворухнулось в душі Гордія. Але в цей момент він почув легкий тріск дерева, і це примусило його нащорошитись, а за хвилину почув за стіною шум, брязкіт розбитого скла й перелякані голоси. Гордій весь напружився. Хтось благальним голосом лопотів якісь незрозумілі слова, а йому рідко відповідав голос Митька. Почулась возня, метушня і раптом тишу ночі розітнув страшний нелюдський зойк. Гордій зірвався з свого місця, оббіг навколо будинку й вскочив через виламані двері до просторого покою. На підлозі в передсмертних корчах, при скупому й тремтливому світлі свічки, бився старий китаєць. З перерізаного горла цівкою біла кров і густою чорною плямою заливала підлогу і шовковий халат. Гордій злякано водив очима по обличчях товаришів:

Митько сердито на нього цикнув:

— Ти чого прибіг? Іди і подивись, чи не розбудив цей старий чорт когонебудь! Ми хотіли з ним мирно поговорити, а він почав кричати!..

Тіло перестало битись, воно тепер все трусилось, одна п'ята дрібно стукала об підлогу і від цього Варяниці стало невимовно моторошно, потім китаєць в останнє здригнувся, широко роззявив рота, простяг догори руку, ніби хотів піймати востаннє повітря, захріп і замовк. Мародери почали обушкувати квартиру й клали до своїх мішків усе, що мало якунебідь цінність. Оглянувши востаннє кімнату, вони вийшли й покликали Гордія, забувши на столі свічку.

Вже, коли відбігли верстви на три, темнота ночі раптом зайнялась червоним полум'ям; його зловісний відблиск ліг на землю; поблідло небо і виглянули далекі сопки. Чотири постаті зупинились на хвилину і дивились на вогняний стовп; потім вони сховались у високому гаолянні.

Цілий день Гордій боявся, що справа викриється, їх заарештують і привселюдно розстріляють. Китаєць не виходив йому з голови, він стояв перед ним як живий. Але ніхто не приходив, і Гордій потроху заспокоївся. І це діло завмерло, як завмерло багато інших. На гроші, що їх дістав Гордій, як свою частку, він кілька день важко пив, аж поки не спустив останнього карбованця.

* * *

Вже четвертий день навколо Ляояну точилась велика битва. Важко стріляла артилерія і будила стоголосу луну; зі свистом пролітали над головами гарматні набої і рвались там, на сопках, де мурашками ворушилися лялькові фігури японських солдатів. Часто, сальвами і в роздріб, сухо бажкали рушниці.

Долинами, витопчуючи лани гаоляну, проходили на позиції полки. Проїжджали швидко батареї. Скачучи на межах і через маленькі рови, бігли тачанки з набоями.

За сопкою, коло невеликого струмочка, розкинувся польовий лазарет. Проскакав курним шляхом генерал з ад'ютантами і десятком ординарців. Сонце яскраво грало на золотих еполетах. Ішли, повзли і їхали поранені.

Стугоніла від сальвів земля. Сонце немилосердно лило розтоплений вогонь свого проміння і випивало мозок у людей. Повітря важке, непорушне і в ньому стояв солодкуватий трупний запах; обрій заслала жовтувата імла. Величезна просторінь рухалась; було видно колони військ, валки обозів; стовпами піднімався пил; повітря було насичене звуками, багряно-вогняно рвались над головами японські „шімози“.

Шум битви наближався. Японська артилерія все частіше й частіше стріляла. Крики ура і „банзай“ перемішувались між собою. Усюди валялись убиті, неприродно розкинувши руки; зелені мухи густим роєм вкривали очі і чорні вістя ротів; ноги натикались на покинуту амуніцію, сковзались в людських і кінських тельбухах і крові, спотикались об окопи, вириті набоями ями, зламане дерево. Люди задихались падали, повзли, бігли. Якийсь придуркуватий командир пустив свій полк в контратаку з оркестрою музики впереді і до всієї кокофонії звуків примішались звуки Преображенського марша. Японці перейшли до рішучої атаки.

На ділянці, що її займав полк Гордія Варяниці, покищо було тихо. Полк займав позицію впереді двох невисоких сопок, що в них він упирався. Нижче текла тиха річка і від неї йшла приємна прохолода. В зеленій гущавині гаолону жовтіли свіжо викопані окопи. Праворуч і ліворуч шумів бій, ледве було чути тріскотню рушниць, і неясні крики, що стушовувались віддаленням.

Гордій з командою охочекомонних при двох офіцерах був на другому березі річки. Команді було дано наказа попередити несподіваний напад японців і затримати їх, поки полк не приготується до бою. Гордій лежав на невисокому пагорбку і вдивлявся в зелену стіну гаоляну. Від передчуття небезпеки він весь напружився і йому всюди вбачались тихі кроки ворога, що непомітно підкрадався до нього. Поруч нього лежав Олексій Косулін і щурился свої світло-карі розбишацькі очі.

Було може опівдні, коли раптом з лівого боку забахкала японська батарея. Гордій і Косулін повернули туди голови і побачили, як з сусідньої сопки спускались густі лави японців. „Шімози“ почали розриватись над головами команди, що залягла в гаоляні і над річкою. Потім спереду захиталась гаолянова стіна і просто перед очима здивованих Гордія і Косуліна вирросло кілька японців. Замість стріляти, Гордій схопився на ноги і побіг назад. Праворуч і ліворуч бігли інші. Невимовний жах вселився в Гордія. Він біг без думок, батожений тим страхом, біг до річки, за якою бачив собі рятунок. Коли вже вибіг захеканий на берег, над головою щось блиснуло, потім спереду

щось розірвалось, спалахнув темно - червоний вогонь, далі щось важке й гаряче вдарило йому в бік і Гордій, випустивши з рук рушницю, секунду похитався і впав просто обличчям на вогку землю...

elib.nlu.org.ua

ІХ. „ОТРЕЧЕМСЯ ОТ СТАРОГО МИРА!“

Макара Запорожця, після того, як потримали півроку у в'язниці, вислали до Воронівки під догляд поліції. Він сяк - так поправив стару батьківську хату, що вже починала валитись, потім винайняв на Греблі стару кузню і зайнявся ковальством. Щодо Любки, то вона була задоволена з цього переїзду. Вона гадала, що тепер, коли на Макара не буде впливати Тарас, він викине з голови свої „дурниці“ і вона заживе спокійно. Їй не так були страшні п'ятика та побої Макарови, ніж ота осоружна „політика“, що довела чоловіка до в'язниці. І першої ж неділі вона пішла до церкви, де поставила перед іконою „божої матері“ за гривеника свічку і попрохала, щоб та взяла Макара під свій покров і напустила його на християнську путь, зробила його покірним, роботящим та богомільним.

Вулиця Макара зустріла стримано. Чоловік сидів в острозі, а це не шутка. Правда, майже всі знали, що Макара посадовили туди за „політику“, але що воно означало те слово, мабуть, і один із тисячі слобожан не розумів того добре; в усякім разі, справа темна, говорили вони, а за хороші діла, як відомо, до острога не саджають. Тавро „острожника“ висіло

над Макаром і те тавро могло принести в майбутньому і йому і родині багато нериємностей. Почати хоч би з того, що урядник, закликавши зараз же після приїзду до себе Макара, підніс йому під самий ніс кулака і покивавши ним, заявив:

— Оце бачив п'ять братів?.. Коли ти мені будеш каламутити людей, то покуштуєш... Я з тобою не поцеремонюсь... А тепер марш!...

Цей вступ не віщував нічого доброго. І дійсно, попервах Макарові було трудно. Селяни не наслідувались нести до нього роботи, але майстер він був хороший, роботу виконував акуратно, не пив і поволі селяни стали до нього нести роботу навіть з далеких кутків слободи, так що біля його кузні завжди народу було невпроторот. Оскільки декому доводилось чекати, то мимоволі Макарова кузня обернулась на своєрідний клуб, де можна було почути всілякі новини і потолкувати про всякі громадські і тому інші справи. Макар, серед роботи, коли з - під його молотка сипались іскри, кидав часто такі влучні репліки, так яскраво характеризував деяких слободських верховодів, що до його слів стали прислухатись; часто слобожани прохали Макара висловити свою думку з приводу того чи іншого питання. Так Макар став щось вроді за негласного порадника багатьом селянам.

— Чого ти, Макаре Григоровичу, ніколи на сходку не ходиш? — питав його дехто з селян.

Макар прищулював очі, плював на долоню, хапав молоток і, б'ючи ним біле залізо, що плющилось від кожного удару, казав:

— Мені не можна!.. Заборонено!..

— Політика?

— Авжеж!

— І що воно ото, за політика, що її попи, пани та поліція так бояться?

— А така, брат, політика, що держи язик за зубами! — зауважував на це хтонебудь з поміркваних.

Макар більше не пив. Як відрізало. Замовників у його кузні більшало, роботи прибавлялось, заробітки кращали, так що Любка аж сяла від радості та задоволення; ніколи вони в місті, навіть коли побрались, не жили так гарно, як тепер. І вона щовечора посиляла хвалу господеві за те, що він так зробив, що Макара до в'язниці посадовили, а потім у слободу припровадили. Макар ніколи про політику з нею більше не балакав, ніби зовсім забув про неї.

Проте багато людей Макарові заздрили, в першу чергу ковалі, що у них Макар відбив чимало замовлень. І часто, коли Макар повертався додому, дітлахи, все більше ковальські діти, — ковалями заселена в слободі вся Гребля, — кричали йому услід:

— Острожник! Острожник!.. Он острожник пішов!..

Звичайно, все це говорилося не без науки старших. Макар і словом на те не обзивався; він тільки нижче схиляв голову, а губи йому кривились у болісну посмішку. Зате Любка не могла стриматись. Жінки до неї теж ставились стримано; спершу думали, що подружжя Запорожців пухнутиме з голоду, а коли побачили, що живуть вони гарно, то сусід почали

розбирати заздрощі. Поза очі Любку інакше й не звали, як „наша бариня“!..

Любка була хупава і хвацька молодиця, вона погладшала, відмолоділа. І коли хто з чоловіків, хвалив Любку, то жінки призирливо знизували плечима й говорили:

— Чи й не пані!..

— Пані на всі сані, тільки хвіст волочиться!..

Це призирливе ставлення, де не знати чого більше було, чи заздрощів чи просто ревнощів до чужого щастя, Любку дивувало. Коли вона йшла до криниці, то жінки навмисне намагалися її відтиснути назад; на кладках їй лишали найгірше місце і намагались каламутити воду, коли вона полоскала білизну. Особливо їй допікала руда Палажка, жінка коваля Рябокоровки, що мав свою кузню поруч з Макаровою. Він найбільше постраждав від Макарового сусідства, і тому вдома у Рябокоровки тільки й мови було, що про Макара.

Любка якось прийшла на кладки раніше за інших й зайняла гарне місце, а через півгодини надійшла Палажка. Вся кладка була зайнята і вальки лунко вибивали полотно та сорочки, так що аж луна йшла.

— Трах!.. Трах!.. Трах!..

— Тах!.. Тах!.. Тах!..— відбивала луна.

— Ану ти, пані, посунься трохи! — сказала Палажка до Любки, входячи по коліна в воду.— Розсілась тут, наче на парастасі! — і вона копирснула ногою у воду купу дитячих сорочок, що вже лежали одіжмані.

Любка поклала сорочки назад і гнівно кинула до Палажки:

— Ти чого тут, клишонога, почала розкидатись!.. Що ти, кладку відкупила, чи що?

— Авжеж, що відкупила. Ваша кладка, он, в городі!.. Туди одправляйтесь!.. Наброд поганий!.. Приїхали сюди, та ще й кирпу гнуть!..

— Який же ми наброд! Що ми, хіба не з цієї слободи чи як?...

— Авжеж, що наброд!.. Вам тільки по городу тягаться та по острогах сидіти!.. А туди ж, бариня!..

Це розлютувало Любку.

— Та як смієш, паскуда ти погана!.. Сучка!.. Соплива!..

Жінки перестали вибивати вальками і слухали, як розгортається лайка.

— Твій чоловік острожник!.. В острозі сидів!.. Знаєш це ти? — кричала Палажка.

— Хай острожник, але все таки не такий, як твій Пантюха, що на його обличчі чорти горох молотили!..

Рябокоровка був конопатий та так, що тільки очі у нього світились.

— А твій гарний? Пранцюватий!.. Мабуть, не лишилося ні однієї розтрухи, щоб він би не спав з нею!..

— Брешеш!.. А коли й спав, то не твоє діло, до тебе не піде, не бійся! А твій он і досі циці у тебе прохає!..

Останні слова були зустрінуті реготом, бо Палажка була опасиста баба і груди у неї трусились, як холодець.

— Знаємо вас!.. Голоштанники!..

— Вошива!..

— Дрантя паршиве!..

— Вонюча!..

А далі вже згадували матерів та родичів до десятого коліна.

— Твоя мати відьма! Ти знаєш це?..

— То твоя ступу доїла! Хіба забула, як їй Карамушка ногу перебив, що з того вона й окривіла!..

Не минуло й кількох хвилин, як обидві вчепились одна одній у волосся. Кладка була слизька, вони посковзнулись і під загальний регіт шубовснули в воду, Любка підспід, а Палажка зверху. Потім Любка вивернулась, сіла на спину Палажці, вхопила її за в'язи і давай їй голову товкмачити у воду; суне, потримає трохи, відпустить та тоді знову у воду. Палажка захлиналася, дух їй спирало в грудях, лице синіло і вона от - от мала знесиліти і впасти або захлинутись. Тоді жінки кинулись і розборонили їх. Лайка ж тривала, аж поки Любка не скінчила прати. Коли вона пішла, то Палажка не переставала кидати їй услід лайки та сукати дулі.

Увечері про все Любка розповіла Макарові. Він мовчки вислухав і сказав:

— Будь задоволена! Це ж ти так раділа, що повертаєшся до слободи, де нас усі хочуть втопити в ложці води!

— Виходить, що я й винна! — відказала з серцем Любка.— А хто, як не ти, довів до цього! Якби поменше слухав Тараса, то нічого б і не було!

Макар поморщився і відповів:

— Ну, буде! Ми вже це чули!

Отже становище Макарове було тяжке, і він, щоб хоч трохи затамувати свою таємну гризоту, сказано працював. Скоро він не міг сам впоратись з роботою і тому, порадившись з жінкою, узяв собі за помічника Андрія Куща, що теж один час працював в Енському на одному із заводів. Тепер у нього був хоч один товариш, що з ним можна було перекинутись словом, не криючись. Андрій був нежонатий і оселився у Макара.

Японська війна на кузні Макара не відбилась, роботи вистачило. Але скоро події пішли так, що Макар ніяк не міг бути до них байдужим. Перше, що сколихнуло всіх, в тому числі й Макара, було 9 січня. Любка кудись ходила, а коли повернулася додому, то побачила, що Макар і Андрій сидять за столом, а долі валяється потоптаний царський портрет з виколотими очима. Вона так і омертвіла.

— Що це ви натворили? — тихо сказала вона і нахилилась, щоб підняти портрета.— А якби хто зайшов та побачив?

— Не трогай! — крикнув Макар і стукнув по столі кулаком.— Не трогай, кажу! Нема ні бога, ні царя! Зрозуміла. Все к чортам!.. Кроволивці!..

Андрій, що був на підпитку, засміявся і на весь голос заспівав:

Нам все равно,
Валі, валі, валі!
Єслі деньгі єсть,
Куті, куті, куті!

— Нема бога — розумієш? — казав Макар.—
Нема!..

— Макаре! — гукнув Андрій.— Давай постягаємо їх із стіни!..

— Валяй! — дав згоду Макар.

Андрій узяв кочергу і давай трощити ікони, причому гукав:

— Висите! Дивись! А вам повилазило, що робиться на світі!.. Не треба!..

Любка як стій упала на землю.

Макар зрідка їздив до Енського за потрібним йому крамом і щоразу заходив до Тараса. Тараса не вислали нікуди, але з заводу звільнили і він перебивався випадковою роботою. Проте він душею не падав, був веселий і з надією дивився на майбутнє.

— Ну, як там у тебе на селі? — питав він Макара.

Макар починав розповідати і все скаржився на те, що страшенно темний нарід. Тарас вислухував його, потім казав, потішаючи:

— Нарід усюди однаковий!.. Треба тільки за нього уміючи взятись! — і він наділяв Макара літературою.

— На, повези!.. Давай там, хто надійніший, хай мізками поміркують!..

Макар повіз. Через Андрія та через декого швидко розсовав всі брошурки та листівки. Діло пішло так, що скоро навколо Макара щось вроді гуртка утворилось. Кілька разів поліція знаходила у селі розкидані проклямації. Два рази вона робила трус у Макаровій кузні та вдома, але не знайшла нічого,

а проклямації регулярно почали з'являтися на парканах.

Одного разу, коли Макар, будучи в місті, зайшов, за звичаєм, до Тараса, то застав там незнайомого чоловіка.

— Знайомтесь,— сказав Тарас,— це земляк з Рубіжньої! — і підморгнув оком.

— Ну як там у вас? — спитав Макар.

— О, у нас діла йдуть!.. Правда, робочих у нас, крім тих, що в економії немає. Зате слобода клеко-тять!.. Хлопців просто доводиться стримувати, щоб часом не виступили зарані!..

— Да - да, Петре, ти там притримуй нарід. Ще не час. Треба зачекати!.. До речі, ви зв'яжіться один з одним, це вам не пошкодить!..

Японська війна розбудила консервативні селянські уми. Правда, Воронівка була у виключному становищі, бо близько неї не було великих панських маєтків, тай на свій загаль вся вона була середняцька з ухилом до глителя, та ще багаті хутори навколо, що давили своєю міццю на слободу. Численні ремісники так само були консервативні і кріпко тримались старосвітчини; у цьому нічого не було дивного, бо здебільшого вони жили заможньо. Диференціація і розшарування тільки но намічалися, треба було пройти чимало часу, підрости молоді, щоб вона, нарешті зрушила з старих основ. Отже не було конкретних передумов, на кого б можна було перенести свою злість і ненависть, тому невдоволення носило більш загальний характер, що виявлялось просто в бажанні кращого життя. Тоді, як по сусідніх

селах та слободах, де були панські маєтки, селянство клекотіло і тільки ждало на сигнал, щоб піти з вилами та косами палити економії, у Воронівці було, порівняно, спокійно і поліція не мала великої рахуби. Тому то й Макарове насіння часто падало на суху й тверду землю й приймалось туго. Правда, навколо нього утворився маленький гурток, що збирався глухими ночами в когонебудь у хаті. Тоді щільно зачиняли віконниці, лампу ставили на долівку, всі розсідались навколо і хтось грамотніший починав читати проклямації та книжечки. Слухали уважно, не перебиваючи. Тільки, коли кінчали, здійсманась розмова і починали обмірковувати прочитане.

— Я б тих проклятих царів,— казав старий дід Микола,— у клітку посадив і так би возив по селах, хай нарід дивиться! У, я б їм показав!..

І він засукував рукава на старих жилавих руках і намагався показати, як би він розправлявся з царями.

— А скільки вам років, діду,— сміявся Макар,— що ви ото так свою хвабрість показуєте?

— Вісімнадцять з половиною! — сердито відповів дід Микола і невдоволено сідав у свій куток.

— Да, діла! — казав поважний Трохимець.— І отже знаходяться люди, що все це розкопують!.. Як гадаєте, дадуть їм по шапці?..

— Як нарід, так і ми!..— відказував дядько Пилип, Макарів сусіда.

Збори ці тримались у великій таємниці і поліція, скільки не рознюхувала, так і не могла нічого дізнатись.

Чого тільки на тих зборах і не говорилося, які тільки надії з революцією не зв'язувались. І всі були певні, що вона от - от буде. І вдар її буде подібний до грому, що рознесе на тріски все старе, що розмете всіх можновладних та сильних. Було в тій вірі багато наївного, але гуртківці вірили, що скоро „буде суд і буде кара“, і тоді настане нова доба, і „будуть люди на землі“.

Між тим, громи війни в Маньчжурії не вщухали. Війна кидала свій зловісний відблиск на всю країну. Прийшла Мукденська катастрофа, потім страшний погром у Цусими. Десятки тисяч салдат і матросів полягли „во славу русского оружия“. Все частіше страйкували фабрики, заводи. Пролетаріят пробував свої сили перед останнім боєм з царатом. Все було насичено порохом. Вибух наближався.

І от одного осіннього дня Макар і Андрій серед білого дня заперли кузню і мало не бігом пішли додому. Любка була дуже здивована, коли вони, вскочивши до хати, почали танцювати, кричати й сміятись.

— Та ви що, показалися? Чи випили більше, ніж треба? — сказала з серцем Любка.

— Революція!— крикнув Макар.— Революція!.. Під три чорти царя та його архангелів!

А Андрій заспівав на все горло:

Отречемся от старого мира,
Отряхнем его прах с наших ног!..

— Та де революція? Яка революція? Звідки ви взнали?

— Революція!.. По всій Росії!.. Все стало!.. Андрію біжи за хлопцями!..

Їх уже не треба було скликати, вони самі йшли до Макарової хати. Новина вже встигла облетіти всю вулицю.

— На станції два потяги стоять!.. Залізничі стали, телеграф не працює, заводи страйкують! Ура!..— гукав Андрій.

— Треба б до волости піти! — запропонував Макар.— Як там воно! Чи знають?

І Макар, Андрій, дід Микола, Трохимець та дядько Пилип швидко пішли до волости. Дорогою їх перестрів учитель Хоменко.

— Ви куди? — спитав він.

— До волости.

— А ми вас шукаємо! — звернувся Хоменко до Макара.— Ходімте до лікаря, там дехто зібрався!

— Ходімте! — і вся компанія повернула до лікарні.

Там уже зібрались, крім самого лікаря Бровка, агроном Сокіл, вчителька Омельченкова, кілька селян, що були зв'язані з Соколом, фельдшер і ще кілька душ. Коли Макар з компанією зайшли, то Бровко сказав:

— Здається всі в зборі. Будемо починати!

— Так, давайте починати? — погодився Сокіл.

Бровко розповів коротко перебіг подій, прочитав маніфеста і наприкінці сказав:

— Отже, свободу оголошено. Нам треба щось зробити. Перше, щоб не було ніяких ексцесів. Друге, треба негайно переобрати старшину і взагалі всю

волосну власть!.. Для цього у неділю скликати сход!

— Але як ми його скличемо?.. Чи ж маємо ми право?..— запитав Сокіл.

— Треба скликати. Потрібно ж населення поінформувати про події і про маніфест! От це і скористаємо. Я гадаю, що Макарові Григоровичу, як досвідченій в цій справі людині,— звернувся Бровко до Макара — найкраще буде за це діло взятись!

— Я згоден! — сказав Макар.

На тому покищо й розійшлись, щоб у суботу знову зібратись, тепер у агронома.

Сход у найближчу неділю зібрався величезний. Після того, як зачитали маніфеста, виступали Макар, Бровко, Сокіл, фельдшер і пояснювали події. Нарід слухав, але особливої активності не виявляв. Тільки, коли заговорили про старшину, почалось хвилювання і вигуки, „долой“ та „не треба“. Коли старшина почав було заспокоювати сход, то всі, як один, закричали:

— Не треба!.. Долой!.. Клади на стіл свою медаль!.. Доволі, наївся!..

Старшина, бачачи, що можуть бути непереливки, скинув медаль і поклав на стіл печатку. Тоді стали радитись, кого вибрати нового. Сокіл запропонував Бережного Степана, одного з поступових та письменних селян. Після недовгого обговорення сход пристав на цю думку, і Бережного обрали на старшину одногласно.

Цим, власне, революція 1905 року тільки й відзначилась у нашій слободі й можна було б на цьому

й покінчити наше оповідання, коли б у сусідніх селах події не пішли глибше і набравши стихійного й загрозливого для існуючого порядку змісту, не зачепили декого з наших людей.

* * *

В Рубіжній, сусідній з нами слободі, маніфест 17 - го жовтня зрозуміли як гасло до захвату панської економії. Справді, Рубіжна величезна слобода, щось близько двадцяти тисяч мешканців, задихалась від безземелля, в той час, як економія графа Шереметьєва налічувала тридцять тисяч гектарів землі і вона, як обценьками давила маленькі наділи рубіжчан. Розкидана на горбках, слобода завжди бачила перед собою на горі розкішний графський палац, що навколо нього розлягався чудовий парк. Той палац був ніби постійним викликом убозтву й злидням слобожан, він бундючно виставляв свою розкіш, і нагадував їм про одвічну панську кривду. Еге ж, хіба не їхні діди й прадіди зайняли колись ці ялові степи, і які потім цар Петро за великі услуги, зроблені фельдмаршалом Шереметьєвим у війні зі шведами, віддав йому разом з селянами. Перекази про це переходили з покоління в покоління і свято береглись, готуючи жагу помсти й розплати за довголітні кривди. Ще жило в слободі кілька старих дідів, що пам'ятали кріпацтво і їхні старі спини ще й досі боліли від тих канчуків, що їх довелось їм скоштувати від графських ланових та економів. Та хіба зараз вся слобода не працює на економію. Хіба честь їхніх дочок та жінок забезпечена од брутальности

економічних прикажчиків та службовців? Хіба не повно в слободі покриток та байстрят? Хіба їм не доводиться гнути спину на графських ланах? Мало чим змінилося їхнє життя від того, що їх звільнили від панщини. Панщина лишилась, хіба тільки лютіша, ніж колись. І в той час, коли в багатьох були такі наділи, що їх мовляв, можна жінчиною спідницею накрити, тут в однієї людин такі обшари землі! І рубіжчани терпляче чекали того моменту, коли можна буде поквитатись за все. Тепер цей час настав.

Треба сказати, що рубіжчани нарід бувалий. Не маючи змоги жити з хліборобства, багато з них ходили на заробітки, другі мали якесь ремесло в руках, треті тесливали і їхні артілі були відомі мало не всій губернії. Хату, що її ставили рубіжчани, можна було одразу відрізнити від сотні інших. На осінь весь цей люд збирався назад до слободи і тепер, коли вийшли „свободи“, він захвилювався і поставив руба питання, як бути далі.

Величезним сходом, де були й старі й малі, чоловіки й жінки, одностайно було вирішено — забрати економію. Якщо тепер не візьмемо, казали багато рубіжан, то вже такої нагоди не трапиться.

Тут же на сході обрали спеціальний комітет на чолі з Петром Шереметом, тим самим, що з ним у Тараса не раз зустрічався Макар. Комітет з кількома десятками селян пішов до економії, прочитав головному управителеві резолюцію, усунув його з посади, прийняв касу й справи і оголосив, що віднині економія переходить в народні руки. Все пройшло організовано. Комітет усюди призначив своїх довірених, що

замінили собою графських економів та ланкових. Зараз же після цього були виявлені запаси хліба і найбільшим видали по мішку збіжжя або муки. Робітники й нижчі службовці не тільки не перечили, а взяли сторону селян. Теж треба сказати і про частину інтелігенції, особливо вчителів. Один із них вчитель Воронько був навіть замісником Петра Шеремета, якого обрали на голову комітету. Нарід святкував перемогу і вже починали вести розмови про те, як вони будуть орати та сіяти графську землю, аж тут насунулась гроза.

Управитель, як тільки комітет забрав маєток, запряг трійку коней і кинувся на станцію, щоб їхати до губернатора. Йому дали спокійно виїхати. Взагалі, ні комітет, ні селяни нікого абсолютно з службовців не торкнули і жодна волосина не впала з їхньої голови, хоч вони того й не заслужили. Граф Шереметьєв був надто великий вельможа і губернатор, узнавши, що селяни захопили один із найкращих маєтків графа, вирішив негайно ужити енергійних заходів, бо за прикладом рубіжчан могли піти й інші села, і тоді б була уже справжня пожежа, в чому він, губернатор, вбачав другу Коліївщину. Він витребував два ескадрони драгунів, що їх негайно ж на конях під командою полковника барона фон - Дітриха, якому були дані найширші уповноваження, — мовляв, чиніть те, що знайдете найкращим, — погнали на Рубіжну. Але чутка про драгунів випередила їх самих і рубіжчани вирішили не пускати військо у слободу. Цілу ніч ішла в слободі гарячкова робота. Копали рови, перегороджували вулиці, боронами, плотами, тягли де-

рево і з нього робили засіки. Одні діставали мисливські рушниці й чистили їх, другі гострили коси, треті затісували кілля. Рубіжна перетворилась у великий табор, і нагадувала скоріше якесь село за часів Коліївщини, ніж слободу на початку ХХ - го сторіччя. Всюди були розставлені вартові; до сусідніх сіл комітет розіслав гінців: по всьому було видно, що Рубіжна ладна була скорше вмерти, ніж скоритися і пустити до себе драґунів.

Находив сірий похмурий ранок. По чорній ріллі котився туман. Низьке хмарне небо нависло над землею. Хмарами здіймалося гайвороння й зловісно кричало. Люди по хатах принишкли й чекали на знак, що його мали подати дзвоном з церкви. Все завмерло, очікуючи нападу.

Раптом в повітрі понеслось:

— Бам!.. Бам!.. Бам!..

Слобода зачорніла, як мурашник, і всі повернули голови на великий шлях, звідки мали показатись драґуни. Спершу нічого не було видно, тільки земля стугоніла. Потім подув тихий вітерець і почав згортати з ланів туман. Обрій повиднішав. І от в цей момент показалаась голова колони. Драґуни неслись швидкою ристю, забризкані по самі вуха болотом, а попереду всіх полковник фон - Дітрих на золотаво - гнідому огирі. Загін, не зупиняючись, поминув млини на горбках і хотів лавою вскочити у слободу. Раптом перед фон - Дітрихом виросла вулиця, перегороджена боронами, обаполами, возами. Фон - Дітрих круто осадив коня і озирнувся навколо. Ніде не було видно й душі, Фон - Дітрих насупив брови, бо не чекав

такого. Як, ця сволота задумала чинити опір? Гаразд, він їм покаже!

Колона стала. Командир послав розвідку пошукати, чи немає де вільного в'їзду в слободу. Кілька драгунів кинулись виконувати цей наказ, але скоро повернулись і доклали, що всі вулиці перегороджено, в'їзду вільного нема ніде, а люди неначе вимерли. Фон - Дітрих ще дужче зсунув свої руді брови. Він під'їхав до самої загорожі і гучно закричав:

— Ей, хто там є живий? Виходь!.. Хутко!..

Але відповіді не було. Ніхто не відгукнувся ніхто не виглянув, не брехали собаки, не кудкудакали навіть кури. На вулиці була мертва тиша. Тільки бамкання здвону розлягалось над мовчазними ланами:

— Бам!.. Бам!.. Бам!..— пливло в повітрі.

І фон - Дітриху чомусь здавалось, що то по ньому дзвонять.

Так - так не чекав він такого. Але що ховає в собі ця мертва тиша? Що криється там, за цими мовчазними хатами? Ні, треба обміркувати! І він різко гукнув:

— Панове офіцери!

До нього зараз же під'їхали начальники відділів і почалась нарада. Тимчасом драгуни мовчки й накупившись дивились на слободу. У них теж ворушились якісь свої неясні думки. У кожного з них десь була родина, батько, мати, брати, сестри, може й діти. Може й там отаке твориться, а другі драгуни приїхали їх „втихомирювати“ Невже доведеться стріляти й битись? І тихий шелест, немов хвиля пройшов по рядах.

Нарада скінчилась.

— Струнко! — почувлась команда.— Перша чота!..

Перша чота спішилась і їй наказано було ламати пліт, щоб двором можна було об'їхати засіку, що перегороджувала в'їзд. За десять хвилин це було зроблено.

— За мною! — і загін через чийсь двір проїхав на вулицю.

Але не проїхали вони й двіста кроків, як вулицю перегороджувала така ж сама, якщо не більша засіка.

— Стій!...

Фон - Дітрих кусав од злості губи. Але зла ні на кому було зігнати, бо навколо не було нікого. Хати стояли порожні й замкнені.

— Чорт забирай! — сказав один із молодших офіцерів.— Та це ж справжнісінький бунт!.. Здається, в добре дільце ми встряли?

— Не доставало, щоб нас взяли з двох боків,— сказав другий.— Загалом, не подобається мені оця музика!..— і він похмуро подивився навколо.

Треба було щось робити. І фон - Дітрих, подумавши хвилину, вказуючи на засіку, наказав:

— Прибрать!..

Не встигла частина драгунів злізти з коней і приступити до роботи, як почувлись постріли з рушниць і шрот з шелестом пролітав над головами.

Фон - Дітрих крутнувся на коні.

— На коней!.. Друга чота в лаву!..

Але де у лаву, коли кругом плоти. Постріли не могли зробити великої шкоди, вони тільки злегка полохали коней, але вулиця була вузька і фон -

Дітрих зрозумів, що коли події наберуть серйозного змісту, то його позиція не дуже вигідна. Тоді було видано наказа ламати плоти, а кінні драгуни скрізь шастали по дворях. Ніде нікого й нічого, а це найбільше нервувало фон - Дітриха. Лишалось одне, просуватись крок за кроком вперед, розбираючи оті всі загорожі та засіки. І фон - Дітриху, який сподівався на дешеві лаври, на те, що він переможцем в'їде на слобідський майдан, скличе сход, кожного десятого виб'є різками, а з „зачинщиками“ розправиться окремо — тепер нічого не лишилось, як робити це. Але робота посувалася дуже повільно. Була вже обідня пора, а його драгуни встигли очистити тільки дві вулиці, а до того, як на глум, йому донесли, що ззаду є спроби знову перегородити вулицю. Чорт забирай, ще цього не діставало. І фон - Дітрих видав наказа стріляти в таких без усякого попередження.

В хаті, що її зайняв фон - Дітрих під свій штаб, він написав донесення губернаторові. Перед кінцем довго думав і, нарешті, твердим почерком написав:

— З огляду на вищесказане, прохаю, ваше превосходительство, негайно вислати батальйон піхоти, бо моїм драгунам незручно і небезпечно разом з кіньми провадити операції!

Губернатор, одержавши це повідомлення, зім'яв папірця і вилаявся:

— Чорт забирай! Цей фон - Дітрих, певне, сказився! Мало йому двох ескадронів драгунів, прохає ще батальйон піхоти!.. Дурень!..

Проте він ласкаво попрохав до себе начальника залоги і на нараді вдвох батальйон вирішено було

послати. Тієї ж ночі його посадовили у вагони і він рушив у напрямок Рубіжної. До Рубіжної од залізниці було щось верстов із двадцять п'ять, тому батальйон, прибувши на станцію Веселу, примушений був переночувати у вагонах і вирушив далі тільки аж ранком. Щождо фон - Дітриха, то він провів дуже тривожну ніч. Правда, він пробував розпочати уночі дальший наступ на слободу, але після того, як багато коней скалічили собі в темряві ноги, він відклав цей намір. Але чим більше доводилось йому чекати, тим більше виростала його лють. При одній згадці про „мужву“ губи йому тріпотіли, руки трусились, а гнів заливав мозок.

Друга половина ночі пройшла спокійно, тільки вартові чули, як у слободі щось шарудить, якгородами перебігають якісь неясні тіні. Ніхто не світив світла. Страшна темрява все покривала собою. Що мав принести завтрішній день?

* * *

Комітет почав засідання у волості о десятій вечора. Після того, як Шеремет та Воронько доклали про стан річей, розгорілись пристрасні дискусії. Голівне, йшло про те, якої тактики триматись. Всім було ясно, що слобода не може битися з військом, бо нерівність сил була очевидна. І тому суперечки точились навколо питання — чи продовжувати й далі пасивну оборону і не давати драгунам фон - Дітриха просуватись до центру слободи чи скоритись і віддатись на його ласку. Треба сказати, що заможніша частина не тільки була

проти всякої оборони, але вона, взагалі, вважала, що й захоплення економії і цей опір війську — божевілля і намагалась внести розкол і невіру в лави селян. Мовляв, скоріться, і нічого вам не буде. Заберуть ватажків, а решту пустять по домівках. Але більшість була переповнена такою рішучістю, у неї було стільки ненависти, що для неї смерть була краща за ганьбу і за нагаї. І тому було ухвалено оборону продовжувати.

Коли ця постанова стала відома населенню, то жінки й старі почали готуватись до останнього часу. Надівали на себе чисті сорочки, діставали й світили свічки, багато прощалися між собою як перед смертю. Але ні скарг, ні обурення проти комітету не було. Хіба не все одно? Все — одна мука!

На ранок фон - Дітрих через одного з прикажчиків економії, що прийшов до штабу і запропонував свої послуги, передав комітетові:

— Негайно всім, хто покинув хати, повернутись назад... Негайно розібрати всі засіки, що ними перегороджено вулиці і засипати рови. Негайно здати всю огнепальну і холодну зброю... Після чого з винними у заколоті буде поступлено по - закону!...

Комітет на цей наказ не відповів нічого.

Опівдні другого дня фон - Дітриху стало відомо, що піхота вже за п'ять верстов од Рубіжної. Командир батальйону прибув вперед на нараду. За якусь годину плян „бою“ був складений.

Батальйону дали дві години перепочити; наступ на слободу вирішено було розпочати, як тільки почне сутеніти.

Чутка про те, що рубіжчани б'ються з військом, облетіла блискавкою всю околицю. Усюди скликались величезні сходи, де обмірковувалась ця подія. Делегати Рубіжанського комітету ставили питання про допомогу, аби сусідні села теж ішли на своїх панів. Макар поставив питання про допомогу рубіжчанам у себе.

— Але чим же ми допоможемо? — розвів руками Сокіл.— У нас нема нічого!

— Рубіжна поступила нерозумно! — додав од себе лікар Бровко.— Це вже не революція, а бунт, Коліївщина!.. Раз у нас є конституція, селянам треба домагатись землі конституційним порядком. А виступи подібні до рубіжчанського, тільки збільшать люту уряду і реакцію. Самовільні захвати економії земельної справи не вирішать!.. Да, не вирішать!.. Ці виступи налякають тільки помірковані елементи і відштовхнуть їх од революції. Що ми можемо зробити, так це винести резолюцію співчуття рубіжчанам!..

— Та там же люди гинуть!..— закричав Макар.— Може в той час, як ми тут балакаємо, там уже безвинних людей розстрілюють!..

— Нічого не поробиш!..— розвів руками Бровко.— Оголошую засідання закритим!..

Макар вийшов з кватири Бровка сам не свій. В голові у нього крутився рій думок. В душі клекотіло, але він почував себе безсилим. Так, рубіжчани відважились на одчайдушний крок, але вони покищо одні.

— Макаре!

Макар озирнувся і побачив Андрія.

— Макаре, я йду!..

— Куди?

— Сам знаєш куди. До Рубіжної!..

Макар зупинився.

— От правильне рішення! — подумав він.— Що, як би таких, як Андрій, в кожному селі по півсотні хлопців нашлося! Тоді б іще надвоє було, хто кого переможе!

— А тебе не спіймають дорогою? — спитав Макар.

— Я в Рубіжній жив, так що знаю там кожну хату. Пройду неномітно!

Макар стояв і хитався. В душі у нього знялась страшна борня. Як бути?

— Ти лишаєшся? — сказав Андрій.

Макар засміявся ніяково.

— Так - так, він лишається. Лікар Бровко правду говорить, коли каже, що цей виступ засуджений на невдачу.— Він потер чоло і знову засміявся.

— Ти ж знаєш, у мене жінка, діти!

— Розумію. Ну, а я пішов. Прощай!

Андрій стиснув йому руку і зник у темряві. Макар лишився сам посеред вулиці і, постоявши трохи, тихими кроками пішов додому. Але, пройшовши кроків двіста, зупинився. Щось важке гнітило його душу.

— От Андрій пішов, а я ні!.. Чому ж він пішов, а я не можу?.. Боягуз?.. Нікчема?.. Андрій може, а я не можу!.. Жінка, діти!.. Але у тих теж є діти й жінки!.. А вони ж можуть!.. Проти салдатів виступили!.. Цілою слободою пішли, цілим народом!..

Вони, значить, можуть!.. А чому ж ти не можеш?..
Значить, боягуз!.. Нікчема!

— Андрію! — раптом загукав він .— Андрію?

Ніхто нічого не відповідав. Тоді Макар повернув у вулицю, кудюю пішов Андрій і швидко побіг. Так він біг, то швидко йшов, аж поки не почув впереді чийхось кроків. По ході пізнав Андрія.

— Андрію! — стиха покликав Макар.

Постать зупинилась і стала ждати Макара. Коли вони порівнялись, то Андрій стиснув міцно Макарові руку і вони мовчки швидко пішли шляхом.

* * *

Фон - Дітрих розпочав наступ на Рубіжну як тільки звечоріло. Піхота, розсипавшись густими лавами, почала півколом обходити слободу в той час, як драгуни заняйли всі виходи, щоб не дати нікому втекти. В слободі, як тільки помічено наступ, в усіх трьох слобідських церквах задзвонили на сполох. Зловісне подзвіння колихалось повітрям і переповнювало все тривогою. Почулись перші постріли. З темряви на салдатів летіло каміння, груддя, кілля, їх перечипали дрючками, вони провалювались в ровах та ямах. Вулиці були перегороджені і ті загорожі доводилось розбирати. Заревла худоба, заскавучали й загавкали собаки, розлігся плач дітвори, почулись зойки й крики людей.

Салдати йшли неохоче. При тому ця темрява їх нервувала і їхні лави починали губити лад, а командири не могли ними як слід керувати; наступ загро-

жував розбитись на низку сутичок з безборонним населенням, а весь батальйон розсосатись у слободі. А завдання було зігнати все населення до волости. І тому один із ротних командирів, щоб освітити собі шлях, наказав:

— Пали хату!..

Через десять хвилин солом'яна стріха палала в безвітряній ночі як свічка. За нею загорілась друга, третя, четверта, спершу в одному кутку, потім у другому, далі в третьому. Селяни, коли побачили, що горить їхнє добро, почали вискакувати із своїх схованок, і кожен кидався до своєї хати, щоб рятувати. Але тут вони натикались на салдатів, що погрожуючи їм багнетами, гнали назад. В цей час, ніби у відповідь на пожежу в селі, запалала економія. Спершу валував густий чорний дим, потім звився під самі хмари вихор вогню і освітив на кілька десятків верстов околиці.

І всі знали, що то горить Рубіжна.

Але саме жахливе настало тоді, коли драгуни фон - Дітрих увірвались до слободи. П'яні, гасаючи вулицями серед вогню, що вирував червоними вихорами, під бамкання церковних дзвонів, під крики й зойки людей, рев худоби, тріск стін і хат, що валились, драгуни скажено били, рубали, топтали всіх; хто тільки траплявся їм на шляху. Вулицю за вулицею вони об'їздили скаженим алюром, де піхота вже встигла розібрати загорожі і барикади і ганяли людей, як отари овець, врізуючись у саму гущавину їх. А впереді на своєму золотаво - гнідому огирі його світлість, барон фон - Дітрих.

Люди тікали з жінками й маленькими дітьми просто полем до сусідніх сіл. А услід їм неслись постріли. І тоді хтонебудь з втікачів раптом зупинявся і тихо лягав на чорну панську ріллю, на ту ріллю, яку колись одняв у дідів цар і за яку тепер правнуки клали свої голови.

Здавалось, воскресли дні минулого. Здавалося повернулися часи татарських погромів, коли отак само палили міста й села, так само в темряві разносились крики й зойки людей, так само степами тікали люди, шукаючи собі десь захисту. І так само кров капала з їхніх ран на землю.

* * *

Коло салдат все більше й більше звужувалось, зганяючи людей до волости, що стояла на горбі серед слободи. Юрма, мовчазна, похмура, перехрещена загравами вогню, що не вгавав, завмерло стояла, старі й малі, чоловіки й жінки, а на ганку весь комітет на чолі з Петром Шереметом і вчителем Вороньком. Вони були бліді, в болоті по саму шию, і не дивлячись на те, що намагались тримати себе в руках, мимоволі тремтіли. На майдан вискочив фон - Дітрих з своїми драгунами і галопом поскакав на юрму. Вона інстинктивно подалась назад і з багатьох уст вирвався крик жаху. Дехто закрити обличчя руками. Потім настало жахливе мовчання.

Фон - Дітрих під'їхав до самих перших рядів і хвилину дивився на цих мовчазних людей, що тепер були в його руках. В їхніх очах він читав жах, ненависть і рішучість.

Фон - Дітрих посміхнувся. Нарешті, він може помститись над цими упокореними людьми.

Він скочив з коня і міцно затиснувши в руці нагая, пішов на натовп, очі йому хижо блиснули, зуби вишкірились, він люто розмахнувся і почав бити праворуч і ліворуч, не розбираючи, хто перед ним і куди він б'є.

— Дорогу, сволота! Дорогу!..

Удари сипались як град і йому давали дорогу; він навіював жах; цей здоровий випещений чоловік, покуштувавши крові, що не вважав селян за людей, готовий був рвати на шматки тих, хто стояв близько нього.

Так він пройшов до самого ґанку в супроводі екскурта драґунів і зупинився на кілька кроків од нього. Він зустрівся з поглядом Петра Шеремета і прочитав в ньому таку жагучу ненависть, що мимоволі зробив крок назад. Потім, ніби опам'ятавшись і соромлячись отієї своєї слабости, поборюючи страх перед чимсь невідомим, страшнішим, ніж то він думав, зігнувся й кинувся вперед.

— Комітет? — спитав він коротко, хижо, хрипко, ніби йому щось здушувало горло.

— Комітет!..

— На коліна, сукини сини, мать вашу!..— і він замахнув нагаєм.

Ніхто й не ворухнувся.

Тут він знову зустрівся з поглядом Шеремета і кинувся до нього.

— На коліна, мерзотник, бунтівник, сволота, мать, мать, мать!..

— Не стану!... Стріляй!.. Стріляй, кат, кровопивця, падлюка, жандарм! Стріляй!..

Фон - Дітрих відступив два кроки назад.

— Скоро, брат, захотів!..— засміявся він.— Ні, я ще з тебе жили витягну, а тоді в землю положу. І не розстріляю, а повішу, як собаку!..

— Од собаки чую!..

— Мовчать!..— сам не свій закричав його світлість барон.— Мовчать, сукин син, барбос!... За-мовчи!...

— Сам ти барбос!..

— Взяти його!..— наказав, барон, вказуючи на Шеремета.— І цього! — і він показав на Воронька.— Тримати окремо!.. Решту комітетчиків заперти в одну і з комор!.. Народ не одпускати, тримати тут під арештом до особливого розпорядження!..— і подзвонюючи острогами, він пройшов у волость.

Там сів на стілець і гукнув:

— Ротмістр Сабуров!..

Ад'ютант виріс перед ним.

— Сідайте і пишіть наказа про призначення військово - польового суду.

Ротмістр Сабуров присів біля стола і при тремтливому світлі огарка розіклав свою похідну канцелярію. Але він зважився сказати баронові:

— Ваша світлість, здається, у нас немає уповноважень!..

— Мовчать! — закричав фон - Дітрих і затупотів ногами.— Звідкіля ви знаєте про мої уповноваження, що беретесь робити мені зауваження! Не ваша справа давати мені поради! Пишіть: — голова суду — рот-

містр Швецов, члени — командир 7-ої роти капітан Телегов і поручник 5-ої роти Петухов. Секретар суда — ви! Через годину судові розпочати засідання. Судити тих двох комітетчиків! На ранок вирок мусить бути виконано!...

Ад'ютант швидко написав і дав на підпис. Фон - Дітрих підписав, сів на коня і поїхав до попа, де була йому одведена квартира.

* * *

Суд зібрався у призначену годину. Зробивши необхідні формальності, голова наказав ввести обох підсудних. Шеремета й Воронька ввели під посиленою охороною й поставили перед столом.

Почався допит. Голова суду питає:

— Ім'я?

— Петро Іванів Шеремет.

— Чим займаєшся?

— Робітник.

— Якої партії?

— Соціяль - демократ.

— Визнаєш себе винним?

— В чому?

— В тому, що підбурих селян захопити економію, збунтував слободу, стріляв у військо і не захотів виконувати законів ні цивільної, ні військової влади!..

— Так, це було! Але винним себе не визнаю, бо вважаю, що поступав правильно, боровся за народне діло і за народ, як не визнаю і вашого суду!..

— Ім'я? — звернувся голова суду до Воронька.

- Олександр Панасович Воронько.
- Професія?
- Учитель.
- Хто такий?
- Соціяліст - інтернаціоналіст.
- Визнаєш себе винним?
- Ні.
- Хто вам помагав, хто був зачинщиком бунту?
- Це не бунт. Селяни тільки хотіли здійснити своє законне право на землю!
- Я питаю, хто вам допомагав?
- Ніхто.
- Чому ти, учитель, пристав до цієї банди?
- Я боровся за справу народу!
- Значить находиш, що поступив правильно?
- Так, правильно!..

Судді нахилились один до одного і хвилину радидились.

— Вивести підсудних! — наказав голова суду.

Шеремета й Воронька вивели. Лишившись самі, офіцери запалили цигарки.

— А вчителішка, видно, сволота! — сказав поручник Петухов.

— А чи звернули ви свою увагу, панове, на цього соціяль - демократа, він так дивився на нас, ніби хотів кинутись і горло перервати! Вовчий погляд. Аж мороз поза шкірою у мене пішов, як я зустрівся з тим поглядом! — щиро признався капітан Телегов.

— Давайте кінчати, панове! — запропонував ротмістр Швецов.— Я три ночі не спав і до сточорта стомився. Очі злипаються, так спати хочу!..

— Хе - хе - хе, ротмістре! — засміявся капітан.— А я так оце ще з молодичкою якоюсь би ще поба-лувався! Хе - хе - хе!..

— Так як, панове! — перебив капітана голова суду.— Справа ніби ясна. Ці обидва мерзотники нічого не заслуговують, як тільки шибениці! Чи ж не так, панове?

— Я б стояв за те, щоб піф - паф, і готово! — сказав веселий капітан.

— Я з вами згодний! — кинув у його бік ротмістр.— Але барон хотів би влаштувати для населення веселий парад і, так би мовити, нагнати страху, щоб до десятого покоління пам'ятали!..

— Значить?..— спитав капітан.

— Прилюдна кара на горло! — відповів ротмістр.— Заперечень нема? Нема. Прекрасно. Ухвала суду одноголосна. Заждім ще трохи, поки наш секретар заготовить вирок. Тоді всі формальності буде виконано і ми будемо вільні!

Палили цигарки. Перо ротмістра Сабурова швидко бігало по папері. Тремтливо горів згарок на столі. Надворі догоряли хати та клуні і червоний відблиск лягав на обличчя присутніх, од чого вони здавалися мідяними. Мовчали.

— А діло було гаряче! — нараз перервав мовчанку поручник Петухов.

— Да, нічого собі!

— А як ви думаєте, панове,— запитав капітан,— за придушення непорядків будуть нас представляти до нагород?

— Обов'язково! — переконально відповів ротмістр Швецов.— Крім того, од графа нагорода буде сама собою!

— Ви думаєте?

— Я певен. А що ж ви думаєте, я даром оце тут тріпався! Будьте покійні, наш барон таку реляцію напише, що всі будуть задоволені...

— Дай бог! Дай бог! — швидко говорив капітан і потер руки.— Барон, здається, чудесна людина!..

— Прекрасна людина і чудовий начальник!..

— Вирок готовий! — сказав ротмістр Сабуров.

Голова суду швидко пробіг його очима. Там стояло:

По указу его императорского величества и на основании временных правил о мерах чрезвычайной охраны и спокойствия в стране, а также на основании (таких-то и таких-то) статей о военно-полевом судопроизводстве, заслушав сего 10-го ноября 1905 года дело о подсудимых Петре Иванове Шеремете (рабочий) и Александре Афанасьеве Воронько (учитель) по обвинению в подстрекательстве к бунту, грабежам и сопротивлению военным и гражданским властям, что выразилось в том, что

постановили подвергнуть обоих публичной казни через повешение.

Приговор вступает в силу немедленно после его утверждения.

Голова суду твердою рукою підписав вирока і подав членам суду із словами:

— Прошу, панове!...

Підписаного вирока ад'ютант забрав і побіг до фон - Дітриха.

— Готово?

— Так точно, готово!

— Чудесно!..— і він, не присідаючи, затвердив вирока.

Повертаючи його назад, він говорив:

— Розпорядіться, ротмістре, щоб на ранок все було готове для кари. Народ весь зігнати!.. Хай дивляться, сукини сини!.. Да, ще одне!.. Скажіть там, щоб наготовили побільше різок!.. Після вистави ми їм улаштуємо ще гарну лазню!..

— Все?

— Все.

— Надобраніч, ваша світлість!

— Надобраніч, ротмістре!

Барон позіхнув і покликав ординарця, щоб той допоміг йому роздягтись. Через хвилину він спав, як убитий.

* * *

Макар і Андрій швидко йшли дорогою, не розмовляючи між собою. Коли вони були вже недалеко од Рубіжної, раптом все поле освітілось од пожежі. Стало видно, як у день.

— Дивись! — сказав Макар.

Вони прилягли на край дороги і дивились, як чорним дим стовпами здіймався догори, а в ньому звивались червоні язики полум'я.

— Палять?

— Атож!

Вони бачили на фоні огню, як метушились чорні постаті людей, ставали задки коні, до них доносились

притишені крики, поодинокі постріли, вигуки на гвалт, бамкання дзвонів, ревище пожежі. Потім поле зарясніло втікачами; бігли чоловіки, жінки, діти, простоволосі, босі, нічого не бачачи перед собою.

Над головами Макара й Андрія пролетіло з жалісним співом кілька куль.

— Пізно!..

— І нема ні звідки допомоги!..

Обидва мовчали й дивились на море вогню, що розстигалось перед ними і заливало всю слободу. Здавалось — горіла сама земля і само небо.

На них наскочив якийсь чоловік і, побачивши невідомих людей, кинувся у бік.

— Стій, стій! — крикнув до нього Макар.— Не бійся, це свої!

Чоловік зупинився, а в очах, що з них текли сльози, застиг жах. Сорочка у нього на плечах була розсічена нагаєм і видно було синю смугу через усю спину.

— Тікайте, тікайте! — зашепотів він, озираючись навколо.— Вони зараз будуть тут!

— Хто?

— Салдати!.. Ой, що робиться!.. Всіх б'ють, вбивають, топчуть!.. Страшний суд настав!..

І з цими словами він покинув їх і побіг далі полем.

Макар і Андрій постояли ще трохи і ввібравши голови в плечі, повернулись і тихо пішли назад.

На ранок весь величезний майдан захряс од народу, що його зігнали з усієї слободи. Висока шибениця

стояла проти волости, на яку дивились тисячі очей. Багато плакало беззвучними сльозами.

О десятій годині на ганку показався фон - Дітрих і махнув рукою. Тоді з волости вивели весь комітет і поставили його перед шибеницею. Після вивели Шеремета й Воронька під посиленою охороною. Вони були бліді, але спокійні. Фон - Дітрих сказав коротку промову і, вказуючи на шибеницю, сказав:

— Так буде кожному, хто тільки посміє ще бунтуватись!..

Обох засуджених підвели до стовпів. Піп підійшов до них з хрестом, але вони його не прийняли. Сходячи на ослін, Шеремет гукнув:

— Прощайте, браття!.. Прощайте, товариші!.. Вмираємо за діло народу!.. Хай живе революція!..

Йому не дали кінчити. Драгун вибив з - під його ніг ослін і його тіло закрутилось на шворці і заплигало, то збираючись у клубок, то знову вирівнюючись.

— Далі!..

Воронько твердо став під петлею. Він повернув голову і хотів щось сказати, але ослін далеко одскочив, петля здушила шию і він почав довго й дрібно крутитись.

Народ мовчав, скований жахом.

* * *

Чутка про страшну й криваву розправу в Рубіжній потрясла всіх. У Воронівці з приводу цього зібрався величезний сход, на якому доповідав Макар, про те, як карний загін, під командою барона фон - Дітриха,

за те, що селяни посміли захопити панську землю, покарав їх, не пощадивши ні старого, ні малого...

— Смерть тиранам!.. Смерть катам!..— кричав Макар.

В цей момент весь сход завмер. Повною ристю до волости наближались драгуни на чолі з фон - Дітрихом. Підскочивши до помосту, що правив за трибуну, він, вказуючи на Макара, кинув кільком вершникам:

— Стягти його! І всипати з опалу двадцять п'ять!..
А далі подумаємо, що з ним робити!..

* * *

Переможцем повертався фон - Дітрих до міста після тритижневої карної експедиції по селах. За цей час ним було повішено й розстріляно немало людей, спалено кілька сіл і вибито різками більше як тисячу селян.

Але сумління його не мучило. Він прекрасно виконав покладене на нього завдання. Тепер, де він побував, не скоро забажають бунтувати. І він посміхався сам до себе, передбачаючи, яку нагороду за це йому дадуть. Йому ввижались уже генеральські еполети.

На вокзалі, висівши з вагона, він спроквола пішов пероном, тихо подзвонюючи острогами. Раптом із - за виступу стіни вийшла молода дівчина; блакитні очі їй палали, а руки були засунуті у муфту. Вона швидко пішла йому назустріч.

В тому погляді його світлість, барон фон - Дітрих прочитав свій смертний вирок. Його охопив жалюгідний страх. Все тіло вкрилось холодним потом. І хоробрий барон швидко повернувся і кинувся незграбно тікати. Услід почувались два не дуже грімких постріли.

Барон фон - Дітрих поточився і упав на асфальт...

Х. УРЯДНИК ХРЯПАЛО І ПРИСТАВ ЗАРУБАЙЛО

Доба Столипіна у нас в слободі була представлена двома достойними представниками цього режиму, а саме — врядником Хряпалом і приставом Зарубайлом.

Надто трудно передати всі „славні діла“ цих двох осіб, бо багато з їхньої діяльності вкрито таємницею, а свідки, що могли пролити світло на деякі події, давно померли. Першим з'явився у слободі Хряпало. Було це тоді, коли Вахромей тільки но розпочинав свою діяльність, років за два - три перед японською війною. Призначення його на таку важливу посаду пройшло для слободи зовсім непомітно. Більше того, новий врядник на багатьох зробив вражіння людини добродушної і далекої від двоїстоти. Перші часи Хряпало поводився так, що деякі легковіри готові були проголосити його білою вороною серед усіх поліцейських чинів цілого повіту, бо, здавалося, новий врядник не мав жодної з притаманних цій породі людей вад. Попередник Хряпала — Гнідий — залишив у слободі дуже важкі спогади. Хряпало спершу тримав себе скромно і не намагався колоти людям очі. Єдиною людиною, що геніяльно передбачив майбутнє, був тільки Вахромей, що впізнав у новому врядникові

ті властивості, що згодом принесли йому такий широкий розголос і стали кінець - кінцем за причину його невчасної смерті.

Хряпало був з унтер-офіцерів. Отже, треба вважати, що він пройшов прекрасну школу держиморд, хоч і робив на перший погляд вражіння наївного. Щодо зовнішнього його портрету, то його не так важко змалювати. Уявіть собі людину, у якої на короткому й опецькуватому тулубі посаджено велику й круглу, як кавун голову; обличчя плескате, маленькі поросячі вуха стирчать вбік, широкий курносий ніс. Волосся їжаком, руки великі, незграбні, а ноги — товсті обрубки, що неповоротно ступають по землі. Широкі сині шаровари, чорний мундир з червоним шнуром та великий картуз доповнювали цей портрет. Приїхав він до нас поганенькою таратайкою, що її везла миршава шкапа. Таратайка зупинилась біля будинку, що був призначений для в'язника, і кілька днів ніхто з нових мешканців не показував і ока на вулицю. Побачили Хряпала селяни тільки в неділю, коли він пройшов базаром; але він нікого не зачепив, а п'яних по - батьківському вмовляв іти додому. Свої обов'язки він виконував ретельно, проте не суворо, і коли його хто починав дуже прохати, то він того випускав невредимим. Щодо перекупок, то вони одразу проголосили, що новий в'язник чудова людина, а жінка його не гербує навіть малими дарами (треба сказати, що по звичаю, здавна заведеному, жінці всякого нового начальства треба було приносити дарунки).

Перший, до кого завітав Хряпало і з ким, здається, він мав щирі дружби, був Вахромей Квасоля, що

з ним він невдовзі навіть покумався. Проте, події 1905 року примусили Хряпала стати в тіні, бо то були не такі часи, щоб вискакувати наперед. Це ще більше скріпило становище Хряпала, бо хоч про нього й говорили, що він бере хабарі, але бере „по - боже-ському“. Поворот стався тоді, коли до нас на станого було призначено корнета гвардії у відставці Зарубайла.

Зарубайло був, кажуть, сином якогось розбагатілого глитая з Таврії. Служив він один час у самому Петербурзі, де його було два рази спіймано на гарячому вчинкові: один раз в будуарі якоїсь дами чоловік одшмагав його нагаєм; другий раз його спіймали на шахрайстві за картярським столом; тоді компанія спустила його сходами на вулицю. Після цього Зарубайло поїхав служити до Польщі, в поліцію. Але там він теж скоро показав себе. Йому вподобалась дочка одного бідного шляхтича і він, не довго думавши, однієї ночі зробив наскок на хутір і силоміць забрав до себе панночку, а через два дні відіслав її назад до батька з образливим листом. Скандал вийшов страшенний. Царський уряд, як йому не був дорогий престиж місцевої влади, примушений був поступитись і перевів Зарубайла на Кавказ, на турецький кордон. Тут він скоро визначився новим вчинком. Познайомившись з молоденькою дочкою якогось вірменського купця, він умовив втекти її з ним, захопивши одночасно кілька тисяч батьківських грошей. Безтямно закохана в Зарубайла, дівчина зробила все, що він від неї вимагав. Батько не залишив цього так і зняв скандал на всю Росію. Зарубайло примушений був кинути службу

і, „опинившись“ в штатських, за кілька місяців процвиндрив усі гроші, почав бити жінку, і та, не перенівши знущань, років через два померла. Після того Зарубайло на кілька років зовсім зник з овіду і тільки після першої революції виринув у нас в ролі станового. Тепер його супроводила якась Настя Касперовна. Очевидно, Зарубайло якось прислужився урядові, коли йому доручили охорону „основ“ та „моральности“ серед „вверенного“ йому населення слободи Воронівки.

Треба сказати, що свій приставський мундир Зарубайло носив гідно, його військова і ставка робила той мундир, щонайменше, рівним паляничькому.

У Зарубайла була широка натура. Він і Настя Касперовна, що саме була в розквіті своєї молодости, звикли до веселого й безтурботного життя,— отже сам Зарубайло дивився на свою посаду скоріше як на своєрідне „кормленіє“ з боку „вдячного“ населення, що його він мав охороняти від крамольних ідей, ніж як на державну службу.

Зустріч Зарубайла і Хряпала була, до певної міри, драматична. Коли Хряпало вперше прийшов з рапортом до нового начальства, то першими словами станового було:

— Хабарі береш?..

Хряпало на момент отетерів від цього запитання, бо він не звик, щоб про такий „делікатний“ предмет так одверто говорили. Потім зрозумівши, що Зарубайло читає в його душі, як у відкритій книзі, одверто відповів:

— Так точно, ваше високородіє, беру!

Зарубайло посміхнувся у свої чорні вуса, і, ніби рубаючи шаблею своїх ворогів, почав говорити:

— От що запам'ятай собі!.. Дві третини мені, одна тобі. Харч доставляти мені — твоя забота. Ні я, ні Настя Касперовна жодної копійки на це тобі не дамо. Зарубай це собі на твоєму кирпатому носі і... кругом марш!..

Хряпало стукнув закаблуками і, забувши навіть надіти кашкета на голову, весь мокрий вийшов на подвір'я. Там вітер обшлагом піт, що рясно вкрив його чоло, і, постоявши хвилину, задумано пішов додому, Його вигляд настільки був розгублений та стурбований, що жінка подумала, чи не трапилось якогось нещастя. Ось чому вона злякано запитала:

— Ти сам на себе не схожий!.. Що трапилось?.. Як він тебе прийняв?..

Хряпало не сів, а скорше впав на стілець і хрипко відповів:

— Ми пропали!.. Цей звір нас з'їсть!..

Але Хряпалова половина, хоч і була тендітніша за нього, все ж не впала в розпач.

— Та ти розкажи толком, що там таке сталося і чому він нас може з'їсти?

Хряпало переповів їй розмову з новим приставом і зажурено похилив голову. Та в його жінки прокинулась подруга свого чоловіка і мати своїх дітей і їй зовсім не хотілося без бою залишати таке гарне пасовисько, як слобода, і тому вона наказала чоловікові:

— Поклич зараз же до себе Звезділіна та Хапайла. Вони все знають!..

Хряпало зараз же пристав на це і негайно ж післав за цими своїми, скорше друзями, ніж підлеглими. За півгодини обидва були в урядниковій квартирі. Хряпало, відсапуючись, поставив перед обома на обговорення умови Зарубайла.

— Ми, слава богу,— казав він,— уже двох приставів пережили то, може, здихаємось і третього! Але зараз ми повинні виконувати цього наказу, хоч кров з носа! А як ні, то він нас вижене за двадцять чотири години!.. Я думаю, що вам це теж не дуже до вподоби?..

Обидва незадоволено засопіли. Потім почухали потилиці.

— Важкенько буде,— сказав Хапайло,— але дещо можна буде зробити.

І всі троє сіли за стіл, щоб докладно обговорити справу „кормленія“ свого начальника.

Неділя. Величезний майдан коло церкви захряс од народу,— своїми базарами Воронівка славна була на всю околицю. Сотні возів стояли, тисячі люду вештались сюди й туди. Всі тридцять п'ять крамниць і крамничок відчинили двері настяж і жваво торгували: шевці, ковалі, лимарі, бондарі, теслі, богомази, ганчарі, кравці, чинбарі, виставили свої вироби. В другому кінці жінки розсілись у кілька рядів, а перед ними стояло молоко, яйця, масло, кури, качки, городинна всяка. Все це розпродувалось слобожанам, що, будши народом промисловим та ремісничим, закупували мало це на цілий тиждень собі харчів у ці не-

дільні базари. Золотий пил стояв хмарою над майданом. Повітря було наповнене гомоном, іржанням коней, цьвоханням батогів, кувіканням поросят, муканням, меканням, ревінням великої й малої худоби, що її вивели на торг. Старці гугняво співали псалму:

Мимо рая прохожу,
Горько плачу і тужу!
Ой, горе, горе мне
Превеликоє...

Поруч перекупка, купуючи у молодички пару курей, страшенно божилася. В шевському ряду пахло смолою, дьогтем, шкірою, чути було ляскання долонь, продавці й покупці завзято сперечались за кожного гривеника. В ковальському ряду стояв тихий дзвін заліза, тут продавали пробої, клямки, засуви, колодки, сокири, залізні пута, рогачі, кочерги, чаплії, підіски, лопати, леміші, ножі і інше хатне та господарське начиння. Далі розіклали свій крам ганчарі. Ринки прості й полив'яні, миски різних кольорів, горщики великі й малі, кашники й горнята, глечики, що рівними лавами вишикувались на чистому ніби тік, містові, свищики, розвага для дітей — московки, півники, баранчики, коники, качки тощо, — все це біліло на сонці, грало червоною й зеленою фарбами і вбирало очі кожної дбайливої господині.

Ви повертали назад і йшли в подвійному ряду яток, де кравці розіклали свій крам — кохти, спідниці, свитки, хустки всілякі, а з жердочок звисали стрічки різнокольорові, разки намиста, хрестики, іконки, — вся ця дешева „галянтерія“, що мала задовольнити

народній смак до краси, всі ті брязкальця, що без них жодна молодиця чи дівчина не могли обійтись.

Базар шумів і колихався. Серед чорного моря кашкетів, чумарок та піджаків розкішними квітниками розцвіли гурти дівчат, що стояли великими купами, вулиця за вулицею, куток за кутком — піщанські, морозівські, кутянські, загорянські, криничанські, бугаївські. Яснокольорові хустки вбирали око; розкішно вишиті рукава сорочок грали червоною започчю; плісові герсетки стягали дівочий стан, рівний як тополя. На ногах черевики, більше місцевого виробу, але на деяких були й фабричні прунелеві, на гудзиках, що викликало у решти нестримані заздощі. Дівчата тримались по дві, по три за руки, озирались навкруги, бо недалеко стояли парубки і між обома гуртами весь час ішла жвава розмова на мигах; звичай забороняв парубкові підходити до дівчини на людях, та ще на базарі, та ще тоді, коли до церкви не починали дзвонити

Люди все прибували. Через греблю тяглись безконечною валкою вози. На містку стояв безперервний гуркіт від коліс. Вони раптом поринали в глибокий пісок, щоб за кілька хвилин стати десь у бічній вулиці коло плоту. Коням кидали під ноги в'язку трави, жінки забирали кошики й вузли і йшли на торг, а чоловіки лишались біля возів, і спершись на полудрабки, починали між собою поважну розмову. Базар весь рухався. Люди ходили поміж возами, ті купували, інші просто вештались без діла. Повітря ставало зовсім жовте від пилу. З річки зрідка повівало вологою. Дрімали зелені левади. Видно було всю

зелену від садів Загорянку, що серед широкої зеленої панорами біліла цятками своїх хаток. На горі, де починались лани хліба, що починав колоситись, видно було постаті людей, — останні, що поспішали на базар. Далі показався поїзд; паротяг лишав за собою довгі пасми диму, а сам поїзд здавався нерухомим. Сонце все вище підбивалось на чистому блакитному склепінні неба. Ставало душно.

Вдарив перший дзвін до служби. Його глибокий звук сколихнув повітря і плавко понісся над слободою, над левадами, над всією долиною річки Ворониhi, щоб тихо віддатись коло Січі і замовкнути у верховіттях лісу, що вкривав береги річки і всю гору. В цей момент з - за рогу вийшов Хряпало в супроводі Звезділіна та Хапайла. Лікар Бровко, коли бачив з вікна лікарні ці своєрідні виходи, то з сарказмом цитував вірш:

Пчела із кельї трудової
Летит за данью воскової...

Хряпало посувався повільно і своїми поросячим очима пронизував все і вся. Йому поштиво давали дорогу. Перед ним ламали шапки. Його супроводив тихий шепіт. З уст в уста по всьому базару передавалось:

— Хряпало йде!.. Хряпало йде!..

Ці слова робили магічний вплив. Як тільки вони досягли вух крамарів, ремісників, селян, перекупок, молодиць, — все це починало рухатись і всі чомусь починали ховати все краще з своїх товарів якнайдалше.

Тимчасом Хряпало йшов як паша. Свій обхід він починав з жіночого ряду. Спершу він у двох молодиць забрав яйця, далі в однієї горщик вершкової сметани, ще далі — грудку масла, ковбасу, великий шматок сала. Все це складалось у великий кошик, що його тримав у руках Хапайло. Ніхто не наважувався ні протестувати, ні сперечатись. Коли кошик був повний, тоді Хряпало переходив до бакалійних крамниць, тут уже була черга приймати Звезділіну. Риж, олія, мука, взвар, цукерки, чай, цукор в пуделках і без них переходили до Звезділіна і, очевидно, були зарані наготовлені. Не проходило й півгодини, як Звезділін був навантажений так, що аж крєктав під тягарем „дани“. Тоді Хряпало махав обом стражникам рукою, і вони разом із своєю з добувкою рушали до в'язничої квартири. Як тільки Хряпалові „фуражіри“ одбували на домівку, базар заспокоювався, з - під поли та зі схованок показувалось все, що було приховане, і базар набирав свого звичайного вигляду.

Це була система, і, треба сказати, система чудова. Хряпало всіх обклав своєю даниною. Але до багатих крамарів він не заходив. З ними у нього були складені ніби угоди, в яких точно було визначено скільки й чого кожен з них мав постачати. Цей „бакшиш“ всі вони акуратно виплачували, особливо після того, як спроба протестувати довела декого до небажаних наслідків. Та ми повинні бути справедливими і сказати тут, що Хряпало був лише виконавцем, а за диригента був сам Зарубайло. Він пройшов таку прекрасну школу шахрайства й обходу законів, що піймати його було майже неможливо. Зарубайло подавав ідеї, розро-

бляв ті ідеї, а проводив у життя Хряпало. Зарубайла ніхто не бачив і ніхто не міг би наочно довести, що він дві долі з того, що збирає Хряпало, бере собі. Всі гіркі овочі прокльонів, лайки, погроз він віддав своєму помічникові, собі ж залишив тільки солодощі та турботу — все те з'їдати, що ті троє йому постачали.

Це він навчив Хряпала, як можна використати закона про години торгівлі. Тим крамарям, що жили з ним у дружбі, він дозволяв на годину або дві раніше відкривати крамницю і довше торгувати, а це мало величезне значення: кінець - кінцем усі купили це право і всі торгували однаково. Подруге, можна було брати патента нижчого розряду проти дійсної торгівлі або зовсім не брати, але за це треба було заплатити Хряпалові. Потрете, можна було спускати негодящий крам, шахраїти, обдурювати, обважувати і т. ін. і т. п., — і ніхто не наслідювався протестувати, бо.. всі знали добре „стан“ і буцигарню. Отже, кінець - кінцем, всі перестали на це зважати і взяли до виконання неписані, але всесильні закони Зарубайла — Хряпала. Ми вже тут не говоримо про безправні арешти селян, про цілу систему поборів, про знущання тощо. Комірка завжди була набита, а багато селян ходили з синьцями під очима, — знаки суду й розправи поліції.

Зібравши данину і відправивши обох своїх помічників додому, навівши порядок і склавши кілька протоколів, що мали дати чималу суму, Хряпало спокійно йшов до церкви, де чекав на Зарубайла. Як тільки починали дзвонити в „усі дзвони“, Зарубайло під руку з своєю „дружиною“ з'являвся в огряді.

Хряпало підскакував до нього і рапортував, що „все обстоїть благополучно“

Зарубайло, вислухавши рапорта, сказав:

— Слухай, учора в мене був монопольщик і скаржився, що в слободі мало п'ють горілки?

— Не могу знать!

— А п'яних багато на базарі?

— Зовсім непомітно!

— От ти й дурень! Монополька коли одкривається?

О дванадцятій?

— Так точно, о дванадцятій!

— Ну, а до того де вони будуть пити?

— А у Вахромея!

— Дурниці. До Вахромея мужик не піде, та ще й літом. Треба, щоб горілка продавалась тут же під самим носом у мужика. Зрозумів?

— Так точно, зрозумів!

— Ото ж, щоб п'яних мені було побільше надалі!

І Зарубайло велично проходив до церкви, де й простоявав всю службу перед царськими вратами коло правого кліроса.

* * *

Хряпало падав просто ниць перед „геніяльністю“ свого патрона. Взяти хоч би оце — „побільше п'яних“ Відтоді, як Зарубайло подав цю думку, вона стала для обох золотим джерелом. Казна була зацікавлена в тому, щоб горілки продавалось якнайбільше; монопольщик у цьому теж був зацікавлений, бо це давало йому певний відсоток, а, крім того, його могли перевести у вищий розряд, а це давало підвищення платні.

А втім був закон, що святами монопольки не можна було відчиняти раніше дванадцятої години і то саме тоді, коли на базарі було повно народу! Зарубайло розв'язав це питання знаменито. Він подав думку: організуй таємний продаж горілки. Цим досяглось: держава більше продавала горілки; монопольщик був задоволений і відповідно висловлював свою „вдячність“ Зарубайлові; шинкарки, що всі були на учоті у Хряпала, регулярно платили йому „бакшиш“; на п'яних складались протоколи і вони, щоб спекатись штрафів, судів та висидки у холодній, платили поліції за знищення цих протоколів. Отже, один цей горілчаний прибуток давав їм не одну сотню карбованців.

Взагалі доба Хряпала - Зарубайла була добою корупції і розкладу всієї слобідської влади. Злодії, конокради, всілякі темні особи почували себе „як у бога за дверима“; і ще ніколи для них не було так гарно жити, як у ті часи. Вахромей, що з ним Хряпало був у дружніх стосунках, перепродував крадене на всі боки. Але, як уже сказано, Зарубайло подавав тільки ідеї. Сам він не тільки не робив нічого, але навіть не бив нікого: коли що траплялось, то він одправляв до Хряпала, а той уже сам робив суд і розправу.

Одному дядькові Зарубайло сказав:

— Ти думаєш, що я свою дворянську руку буду марати об твою мужицьку морду. На те у мене є інші!..

Він був своєю людиною серед слобідської інтелігенції, серед попівства, серед крамарів та околишніх панків, і ні в кого язик не повертався щось йому сказати, і ніхто не наслідювався не подати йому руки,

хоч усі добре знали, що Зарубайло шахрай, нечесна людина, за яким давно Сибір плаче.

Тільки зрідка лікар Бровко з нього благодушно посміхався, але Зарубайло на те відповідав:

— Кожному хочеться жити як можна краще. Я теж хочу!..

Ця ідилія тривала щось років зо два. В цей час ніщо, не каламутило спокій слобожанського життя. Запанувала важка реакція, на все було накинуто петлю, що душила цілу країну, і, здавалось, що не було ні громів війни, ні великих сполохів першої революції. Нарід ніби спокійно ніс далі своє ярмо і Хряпало з Зарубайлом могли собі спокійно жиріти на хабарях, розважатись і плодити дітей. Світ, хитнувшись в 1905 році, здавалось знову став на своє місце і ніщо вже його не могло похитнути чи зрушити. „Мир і благоденствіє“ були розлиті навкруги і рапорти обох воронівських можновладців дихали спокоєм і самовпевненістю. Дядьків саджали до холодної, їх били по обличчю, але ніхто не намагався протестувати.

А тимчасом в народніх товщах ішла кротова робота. Тисячі людей підточували, здавалось, такий міцний будинок царської імперії. Він був уже весь з'ідений, розкладався, він починав затруювати повітря. Тих, що так чи інакше були замішані в подіях 1905 року, давно вже не було в слободі. Інші, як от лікар Бровко, тепер каялись і їх терпіли, хоч іноді й нагадували їм дещо, мовляв, кому - кому, а вам треба сидіти смирно, а як ні, то „ф'юїть!“ — слівце, що його магичний вплив одразу охолоджував усіх страхопудів.

На сцену почало виходити нове покоління, що не могло й не хотіло жити по - старовині, що задихувалось у цій задусі. Рух ішов двома напрямками. Одні приймали пролетарську ідеологію і зв'язували свою боротьбу з царатом з боротьбою пролетаріату; ці жили в глибокому запіллі. Інші, сприймаючи народницькі ідеї, закрашували їх в український національний колір.

Саме на цей період припадає зародження у нас у слободі українського національного руху, носіями якого були молоді кадри нової інтелігенції, що починала виходити з села. Треба сказати, що виділяла ту інтелігенцію багата слобідська верхівка. Зовні цей рух виявлявся в тому, що на хлопцях з'явилися вишивані українські сорочки, українські краватки, передплачували українські видання; в середині — культ Шевченка і плекання любови до „неньки України“. Це був, як на ті часи, скорше романтичний порив, ніж певна ідеологія. Остання була безформна, розпливчата, основним її змістом і богом був „народ“, „Україна“, „рідне слово“. Тоді вперше в слободі прозвучало слово „Україна“ й „українці“, і то як певна політична програма. Обивателі з багатих, діти яких захоплювалися цими, мовляв, дурницями, зустріли цей рух на смішкувато. Але не так дивився на це Хряпало. Він пильно стежив за „мазепинським рухом“ і подавав докладні відомості про те, як він шириться і пускає коріння.

Треба сказати, що ця молодь була відірвана від мас і покищо не мала ніякого впливу. Вона замкнулася сама в собі, дискутувала, писала вірші та оповідання

„про себе“ і не намагалась перенести свої ідеї в той народ, ім'ям якого кожен з них тисячу разів на день клявся. Отже, поки ходило тільки про це, поки ходило тільки про вишивані сорочки, Шевченка, українські книжки та пісні, Хряпало міг бути спокійним,— державним підвалинам ніщо не загрожувало. Але згодом пішло серед молоді розшарування. Одні так і не пішли далі романтичної козакоманії, але другі додумались, що потрібне живе діло. Звичайно, за живе діло вони мали пропаганду соціалізму і революції. Знову ж таки доводиться застерегти, що з погляду сьогодення, це було не що інше, як один з відтінків дрібнобуржасного соціалістичного руху, але як на ті часи, ця молодь була досить радикальна. Більше того, ми мусимо тут зазначити, що дехто з цих молодих людей починав намацувати і зовсім правильний шлях. Головно суперечки точились про те, чи лишатись „чистими“ націоналістами і передусім поставити національне визволення України, чи, навпаки, в основу покласти пропаганду соціалізму й революції, а національне питання хай буде тільки складовою, але не основною частиною цієї роботи. Соціалісти одержали верх і скоро їх збилась досить міцна група. Хряпало й Зарубайло цей момент проґавили; схопились вони лише тоді, коли на ярмарку невідомо як з'явилися проклямації. Для обох це була велика і неприємна несподіванка, а, крім того, це свідчило, що час мирної ідилії минав. Проте, обидва чомусь не поспішали з викриттям і обмежились лише тим, що почали стежити за декількома молодими хлопцями. Коли ті виїздили до шкіл, то вони повідомили „відповідні“

органи, і на вакації другого літа Зарубайло мав у своїх руках певні матеріяли.

Штаб - кватиря молоді була в загорянській школі. Там вони збирались, там ішли палкі дискусії, там же було засновано нелегальний гурток, до якого втягли і селян. Очевидно, Зарубайлові пощастило влити в гурток свого агента, але хто він був, так і невідомо аж до сьогоднішнього дня,— поліція вміла ховати кінці у воду. Доводиться лише сказати, що однієї темної ночі, в червні місяці, коли весь гурток був у школі, несподівано заскочила поліція на чолі з двома жандарями і всіх забрала. Гуртківців негайно ж відпровадили до губернського міста, де після багатомісячного слідства половину випустили, а другу половину засудили до в'язниці і до заслання в „места не столь отдаьонние“.

* * *

Розправившись так з „крамолою“, Зарубайло і Хряпало трохи заспокоїлись. Але тут події пішли так, що закінчились кривавою драмою. Вище ми згадували вже, що Хряпало мав через Вахромея Квасолю стосунки із злодіями. Якраз того літа, коли Хряпало і Зарубайло ліквідували „крамолу“, злодії зовсім знахабніли. Не було дня, щоб не обібрали десь комори, не покрали коней, не пограбували на дорозі. Далі почались підпали. Люди не спали цілими ночами, виставляли сторожу на цілу ніч. Населення почало ремствувати, спершу пошепки, а потім і голосно почали говорити, що поліція працює в долю зі злодіями.

Був тоді і у нас у слободі такий собі Дмитро Книш, що кілька разів за крадіжки сидів у в'язниці. І от,

відбувши чергову кару, він приїхав до Воронівки. Всі догадувались, що Дмитро член злочинської зграї, але не піймавши на гарячому вчинкові, не кажи, що злочин. Отже, Кнись вільно собі гуляв і на заяви селян поліція дивилась крізь пальці. Так ішов час аж до осені.

І треба було так трапитись, що одного вечора Дмитро добре випивши у Вахромея, о десятій годині вечора, співаючи, пройшов вулицею до себе додому. А через три години заможний загорянський дядько, у якого були вдома гроші, почув, як хтось висаджує у нього двері до хати. Не встиг він закричати на гвалт і покликати допомогу, як двері зіскочили з петель і до хати ввалився Дмитро з двома невідомими. Дмитро був п'яний. Чоловік не був страхопудом і гукнув

— Це ти, Дмитро? Чого тобі треба?

Дмитрови спільники злякались, що їх пізнають і кинулись тікати. А Кнись, замість того, щоб і собі бігти за ними, кинувся на хазяїна і зробив йому кілька ран ножем. Коли той, обливаючись кров'ю, упав додолу, Дмитро вискочив і собі на вулицю. Та було запізно. Вулиця вже прокинулася і була на ногах. Не встиг Дмитро виткнутись з дверей, як його помітили і почалась за ним скажена гонитва.

Дмитро мав бистрі ноги і йому пощастило садками добігти до лісу і там заховатись; загорянці повернулись ні з чим. Дмитро ж лісом пішов до Ковалевого хутора, де у нього була знайома молодиця Грунька Басова, що часто його приймала. Він добре випив у неї, і, почувачи себе безпечно, заснув. Тимчасом чутка про події минулої ночі облетіла всю околицю.

Невідомо як, тільки на ранок ковалівці, взявши, що Дмитро спить п'яний у Груньки, прийшли до її хати цілою юрмою і захопили його сонного. Вони скрутили йому назад руки, прив'язали до саней і повезли до слободи. Розповідають, що Дмитро прохав їх:

— Не везіть мене до Хряпала, бо він мене вб'є, а везіть мене до слідчого. Там я все розкажу!..

Проте, не встигли сани з Дмитром в'їхати у слободу, як їх оточив великий натовп, що просто рвався до саней і кричав:

— Убити його!.. В річку його!..

На Дмитра плювали, кидали грудням, били дрючками, а він лише мукав. Люди підходили до саней все ближче й ближче, і, певне, убили б його, коли б не побачили саней, що наближались до них. У санях сидів Вахромей, Хряпало і Звезділін. Вахромей вискочив перший і бігом побіг до натовпу, що оточив Дмитра.

— Де той злодій?.. Де той убивця?..— кричав він.

— Не пускайте його! Не пускайте його!..— закричав і собі Дмитро.— Він уб'є мене!..

У одного з селян була з собою мисливська рушниця. Вахромей силоміць вихопив її у нього і не встигли люди зрозуміти, в чім річ, і отямитись від здивовання, як пролунав постріл. Дмитра високо підкинуло на санях і він захарчав. Коли підбігли Хряпало і Звезділін, Дмитро був уже мертвий.

Люди говорили, що це убивство було зроблено навмисне, бо Дмитро багато знав таємниць Хряпала та Вахромея і вони боялися, що він їх викаже. Ось чому було постановлено спекатись цього небезпечного свідка за всяку, ціну. Вахромея взяли зараз же на

поруки, суд над ним довго відтягали, а потім і зовсім припинили слідство.

Минуло після того може з півроку. Було знову літо, знову була неділя, знову Хряпало, як і колись обходив базар і збирав свій „бакшиш“.

Він ще дужче погрубшав, щоки мало не репались від жиру і він з натугою переставляв свої товсті ноги.

Цієї неділі він увечері довго сидів у свого кума Вахромея. Світив повний місяць ніч була прекрасна, всюди стояла тиша. Обидва були дуже п'яні. Нарешті Хряпало підвівся, щоб іти додому. Вахромей сказав:

— Та куди ти в таку пору підеш?.. Ночуй у мене!..

— Ні, ні, ні, не можу!.. Я йду додому!..

Він вийшов із двору і пішов серединою вулиці. Ніде нікого. Тиша така, що повітря здавалось кришталеvim. Було вже за північ. Проспівали перші півні.

Хряпало порівнявся з вузькою вуличкою, що вела до Кислого озера. Відтіля пролунав сухий постріл.

Хряпало хитнувся, гикнув на всю вулицю і тихо ліг на пісок.

Казали між людьми що то була помста за Дмитра. А інші казали що Хряпала вбили „політичеські“. За-рубайло, втративши так несподівано свого вірного помічника, перелякався і покинув Воронівку. Через тиждень він виїхав невідомо куди.

1929 рік

Харків

З М І С Т

	Стор.
I. Все йде, все минає	5
II. Перші поселенці	14
III. Вольтер'янець	33
IV. Страшний яр	60
V. „Блаженне й мирне житіє“	89
VI. „Ограда“	115
VII. „Ой, з - за гор - гори та буйний вітер віс“	132
VIII. На сопках Манджурії	157
IX. „Отречемся от старого мира!“	196
X. Урядник Хряпало і пристав Зарубайло	233

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ВИДАЄ: ПОЛІТИЧНУ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНУ,
ІСТОРИЧНО-РЕВОЛЮЦІЙНУ ЛІТЕРАТУРУ,
ТВОРИ ЛЕНІНА, ЛЕНІНІЗМ,
ТВОРИ КЛАСИКІВ МАРКСИЗМУ

НАУКОВІ КНИГИ

з усіх галузей знання й мистецтва.

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО

Українських класиків, сучасних україн. письменників, світову літературу.

ВІЙСЬКОВУ ЛІТЕРАТУРУ

підручники, тактичні нариси, життя й побут Червоної армії та фльоти.

ТЕХНІЧНУ ЛІТЕРАТУРУ

ПІДРУЧНИКИ для шкіл всіх типів.

ГЕОГРАФІЧНІ МАПИ

ЮНАЦЬКУ ЛІТЕРАТУРУ

Історія юнацького руху, життя та побут юнацтва.

Д И Т Я Ч У

вибрані твори класиків, дитячий рух, казочки.

М А С О В У

з усіх галузей знання та громадського життя.

МУЗИЧНІ ТВОРИ НОТИ

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

журнали літературно-художні, критичні, політично-громадські, історично-революційні, науково-технічні, педагогічні, науково-популярні, для хат-читальень, сельбудів та лінепів, дитячі журнали та газети.

Вимагайте книжки по всіх книгарнях ДВУ та кооперативних

Поштові відділи Держвидаву

надсилають накладною платою кожен книжку як власного, так і всіх видавництв С. Р. С. Р.

Пересилка й пакування на всі замовлення коштом Держвидаву коли замовлення більше ніж на 1 крб. і наперед оплачується готівкою.

Замовлення надсилати на такі адреси:

Харків, вул. Першого Гравня, № 17. Поштовий відділ ДВУ

Київ, вул. Карла Маркса, № 33. Поштовий відділ ДВУ

Одеса, вул. Ляссаля, № 33. (Пассаж). Поштовий відділ ДВУ

Дніпропетровське, просп. К. Маркса, № 49. Поштовий відділ ДВУ

